

112608

सुयोदयः

श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य
मासिकं संस्कृतमुखपत्रम्

सप्तपञ्चाशत्तमसमीपः नववर्षप्रवेशाङ्कः जनवरी १९८० सम्पादकः—डॉ० परमहंस मिश्रः

ॐ भिक्षां देहि ॐ

२२-०७१५

नित्यानन्दकरी वराभयकरी सौन्दर्यरत्नाकरी,
निधूताखिलघोरपावनकरी प्रत्यक्षमाहेश्वरी ।
प्रालेयाचलवंशपावनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपाबलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥

×

×

×

नानारत्नविचित्रभूषणकरी हेमाम्बराडम्बरी
मुक्ताहारविलम्बमानविलसद्वक्षोजकुम्भान्तरी ।
काश्मीरागुहवासितारुचिकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपाबलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥

×

×

×

योगानन्दकरी रिपुक्षयकरी धर्मार्षनिष्ठाकरी
चन्द्रार्कनिलभासमानलहरी त्रिलोक्यरक्षाकरी
सर्वेश्वर्यसमस्तवाञ्छितकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपाबलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥

—भगवान् आद्यशकराचार्यः—

ॐ माघः २०३६ ॐ अङ्कः १ ॐ वार्षिकं मूल्यम्—१० दशरूप्यकाणि ॐ प्रत्यङ्क मूल्यम्—१।००

सूचना

सूर्योदयस्य मूल्यम् वार्षिकं दशरूप्यकम् क्रियते । यद्यपि दशरूप्यकमपि महर्घतादृष्ट्या स्वल्पमेव तथापि संस्कृत-जगतः स्वल्पसाधनत्वं विमृश्य एकरूप्यकमात्रस्यैव वृद्धिः क्रियते । गुणग्राहकाः ग्राहकाः कुपालवः पाठकाश्च प्रकाशनकाठिन्यमनुभवन्तः क्षामिष्यन्तीति । विगतवर्षाविंशष्टशुल्क-प्रेषणाय च प्रेषान्तः ग्राहकाः पौनःपुन्येन प्रार्थ्यन्ते ।

विषय सूची

क्रमांकः	लेखाः लेखकाश्च	पृष्ठाङ्काः
१—माता सृजतां पुत्रायमेपयः अथर्ववेदः ११९-११		१
२—श्री गुरुगीता भगवपूज्यपादाः महर्षयः स्वामिज्ञानानन्दगुरुवर्याः		२
३—सम्पादकीयम् १—नववर्षाभिनन्दनम्— २—वृत्त यत्नतः रक्षेत्—		३
४—सर्वकषाया अलङ्कृतिनिरूपणस्य समीक्षणम् डॉ० शशिधरशर्माणः		४-८
५ कविताद्वयम् १—नववर्षगीतम् विन्ध्येश्वरी प्रसादमिश्रः २—गीतम् 'चातकः'		८
६—कठोपनिषत् । प्रथमा वल्ली डॉ. शेषगिरि शर्मा नरसारावुपेट (भा० प्र०) १-१३		
७—संस्कृता कबोरवाणी श्रीमन्तः उमाशंकरशर्माणः, प्राध्यापकाः काशीविद्यापीठे वाराणस्याम्		१४-१५
८—साहित्यन्यायमीमांसा श्रीमन्तः गिरीशदत्तपाण्डेयाः		१६-२१
९—शिवकुसुमाञ्जलिः श्रीमन्तः शिवकुमारशास्त्रिणः		२१-२२
१०—जगन्नाथपरिष्टुतिः श्रीहनुमद्भक्तशास्त्री		२३-२४

सरस्वतीवन्दनम्

[बुन्देलखण्डीय स्त्री लोकध्वनिमाश्रित्य]

रच० 'विनयमिश्रः' एम० ए०

एहि बाणि पुण्यबीणापाणि मञ्जुले,
निखिल-भुवनभरित-मङ्गले ॥ध्रुव॥

चारुचम्पकोपमवपुः वरवर्ण,
शोभित-नवनलिनीदलकर्ण,
भूषितहीरक-मुक्ताभरणे,
शरच्चन्द्रमास्तुषारहार-निर्मले,
निखिलभुवनभरित-मङ्गले ॥००॥

सच्चिद्व्योम विहारिणि तारिणि,
संसार विषमविषशोकविदारिणि,
मातः ! भावमयी त्वं कृतिकारिणि !
अयि सरालवाहिनी शिरीषकोमले,
निखिलभुवनभरित-मङ्गले ॥००॥

त्वं शुचि-भावरसाम्बुधि-धारा,
त्वं ननु 'नाद' 'विन्दु' विस्तारा,
त्वं खलु भारति विश्वाधारा,
त्वमसि सर्वमेव महिते समुज्ज्वले ।

निखिल भुवनभरित-मङ्गले ॥००॥
मामवलोकय जनं पङ्कजलोचने,
मन्त्र-महार्ण-रहस्यरोचने !
वाणि करवाणि चरणार्चनं चेतने !
विनयः विनतोऽस्ति कुरुकृपां पुत्रवत्सले !
निखिल भुवनभरित-मङ्गले ॥००॥

सूर्योदयः

112608

SURTOYODAYA

॥ ग्लापयन् ।

॥ सूर्योदयः ॥

[अङ्कः १]

५७ तमे व

2980

G. K. V.

Lib

HARIDWAR

॥ ९ ॥

सानो भूमिविसृजतां माता पुत्राय मे पयः ॥१०॥

गिरयस्ते पर्वता हिमवन्तोऽस्थं ते पृथिवि स्योनमस्तु ।

बभ्रुं कृष्णां रोहिणीं विश्वरूपां ध्रुवां भूमि पृथिवीमिन्द्र गुप्ताम् ।

अजीतोऽहतो अक्षतो अद्यष्टां पृथिवीमहम् ॥११॥

यस्यां पृथिव्याम् जीवनरूपस्य जलस्य अन्तरायरहितः प्रवाहः अविरतं प्रवहति, यस्यां दिवसानां निशीथिनीनां प्रकाशतामिलयोः विचित्रः प्रवाहः अप्रमत्ततया प्रवर्तते । एतादृशी पीयूषप्रवाहा सर्वसहा विश्वम्भरा अस्मभ्यं याजकेभ्यः भूरिशः प्राणतपणपरायणं पयः प्रददातु चैतन्यामृतेन चामिसिञ्चतु ।

अश्विनो देवो यस्याः संमापनं चक्रतुः, विष्णुश्च यस्यां पदः न्यदधात्; शचीपतिश्च यां स्वात्महितार्थाय वैरिविघ्नां चकार, सा एतादृशी दिव्यतासम्भृता माता पृथिवी मह्यम् पुत्राय जीवनरसं विसृजतु ।

मातः वसुधरे ! ते गिरयः पर्वताश्च हिमवन्तः सन्ति । तवारण्यानि सुखदायकानि सन्ति । रोहितवर्णं ! विश्वरूपे ! ध्रुवे ! इन्द्रगुप्ते ! मातः ! पृथिवी ! तव महिमान्विते आक्रोशरूपे आधारे उपासनापरायणोऽहं ते हृदयांशः सुखं निवसेयम् । अत्र ते पुत्रं माम् न कश्चित् जेतुं शक्नुयात् न वा कश्चित् प्रहर्तुं प्रमवेत् ! आजीवनम् अहम् अक्षतः सन् कल्याणपरम्परामुपभूञ्जेयम् ।

112638

॥ ग्लापयन् ।

विद्वत्कोकमशोकयन्

नवसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्,

सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र सूर्योदयः ॥

५७ तमे वर्षे]

वाराणसी, जनवरी १९८०

[अङ्कः १]

❀ माता सृजता पुत्राय मे पयः ❀

यस्यामापः परिचराः समानीः अहोरात्रे अप्रमादं क्षरन्ति ।

सानो भूमिभूरिधारा पयो दुहामयो उक्षतु वर्चसा ॥ ९ ॥

यामाश्विनावमितां विष्णुर्थास्यां विचक्रमे ।

इन्द्रो यां चक्र आत्मनेऽनमित्रां शचीपतिः ।

सानो भूमिर्विसृजतां माता पुत्राय मे पयः ॥ १० ॥

गिरयस्ते पर्वता हिमवन्तोऽख्यं ते पृथिवि स्योनमस्तु ।

बभ्रुं कृष्णां रोहिणीं विश्वरूपां ध्रुवां भूमि पृथिवीमिन्द्र गुप्ताम् ।

अजीतोऽहतो अक्षतो अध्यष्ठां पृथिवीमहम् ॥ ११ ॥

यस्यां पृथिव्याम् जीवनरूपस्य जलस्य अन्तरायरहितः प्रवाहः अविरतं प्रवहति, यस्यां दिवसानां निशीथिनीनां प्रकाशतामिस्रयोः विचित्रः प्रवाहः अप्रमत्ततया प्रवर्तते । एतादृशी पीयूषप्रवाहा सर्वसहा विश्वम्भरा अस्मभ्यं याजकेभ्यः भूरिशः प्राणतपणपरायणं पयः प्रददातु चैतन्यामृतेन चामिसिञ्चतु ।

अश्विनी देवी यस्याः संमापनं चक्रतुः, विष्णुश्च यस्यां पदः न्यदधात्; शचीपतिश्च यां स्वात्महितार्थाय वैरिविघ्नां चकार, सा एतादृशी दिव्यतासम्भृक्ता माता पृथिवी मह्यम् पुत्राय जीवनरसं विसृजतु ।

मातः वसुधरे ! ते गिरयः पर्वताश्च हिमवन्तः सन्ति । तवारण्यानि सुखदायकानि सन्ति । रोहितवर्णं ! विश्वरूपे ! ध्रुवे ! इन्द्रगुप्ते ! मातः ! पृथिवी ! तव महिमान्विते आक्रोशरूपे आधारे उपासनापरायणोऽहं ते हृदयांशः सुखं निवसेयम् । अत्र ते पुत्रं माम् न कश्चित् जेतुं शक्नुयात् न वा कश्चित् प्रहर्तुं प्रमवेत् ! आजीवनम् अहम् अक्षतः सन् कल्याणपरम्परामुपभूञ्जेयम् ।

❀ श्री गुरुगीता ❀

भगवत्पूज्यपादाः महर्षयः स्वामिज्ञानानन्दगुरुवर्याः

[गुरुमाहात्म्यम्]

गुरुर्देवो गुरुर्धर्मो गुरुनिष्ठा परंतपः ।

गुरोः परतरं नास्ति, नास्ति तत्त्वं गुरोः परम् ॥१७२॥

धन्या माता पिता धन्यो धन्यो वंशः कुलं तथा ।

धन्या च वसुधा देवि ! गुरुभक्तिः सुदुर्लभा ॥१७३॥

शरीरम् इन्द्रियप्राणाः अर्थः स्वजनबान्धवाः ।

माता पिता कुलं देवि ! गुरुरेव न संशयः ॥१७४॥

आजन्मकोट्यां देवेशि ! जपव्रततपः क्रियाः ।

एतत्सर्वं समं देवि ! गुरुसन्तोषमात्रतः ॥१७५॥

विद्याधनमदेनैव मन्दभाग्याश्च ये नराः ।

गुरोः सेवां न कुर्वन्ति सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥१७६॥

गुरुसेवा परं तीर्थम् अन्यतीर्थमनर्थकम् ।

सर्वतीर्थाभियं देवि सद्गुरोश्चरणाम्बुजम् ॥१७७॥

गुरुध्यानं महापुण्यं भुक्ति-मुक्ति-प्रदायकम् ।

वक्ष्यामि तव देवेशि ! शृणुष्व कमलानने ॥१७८॥

प्रातः शिरसि शुक्लाब्जे द्विनेत्रं द्विभुजं गुरुम् ।

वराभयकरं शान्तं स्मरेत्तन्नामपूर्वकम् ॥१७९॥

वामोरुशक्तिसहितं कारुण्येनावलोकितम् ।

प्रियया सव्यहस्तेन धृतचारुकलेवरम् ॥१८०॥

वामेनोत्पलधारिण्या रक्ताभरणभूषया ।

ज्ञानानन्द-समायुक्तम् स्मरेत्तन्नामपूर्वकम् ॥१८१॥

अखण्डमण्डलाकारं व्याप्तं येन चराचरम् ।

तत्पदं दर्शितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥१८२॥

नमोस्तु गुरवे तस्मै इष्टदेवस्वरूपिणे ।

यस्य वाक्यामृतं हन्ति विषं संसार-संज्ञितम् ॥१८३॥

नववर्षाभिनन्दनम्

सूर्योदयस्य नववर्षे प्रवेशः जनवरीमासतः एव भवति ।
ऐषमः ख्रीष्टाब्दे महाकालान्तराले प्रविष्टे सत्येव सूर्योदयस्य
सप्तपञ्चाशत्तमे वर्षे प्रवेशः जातः । कस्यापि पत्रस्य कृते
गर्वस्य हर्षस्य चायमवसरः भवति यत् प्रकाशनान्तरायान्
निरस्यत् आयत्ती उत्कर्षतया अयनं करोति । सूर्योदयोऽपि
स्वकीयमभ्युदयं विद्वद्वरेण्यानां ग्राहकाणां पाठकाना-
मन्येषां सहृदयानां लेखकललामानां कृपाप्रभूतं स्वीकृत्य
परमानन्दसन्दीहमनुभवति ।

यद्यपि विगते षट्पञ्चाशत्तमे वर्षे बहूनि अप्रत्याशि-
तानि विघ्नानि समायातानि, येन प्रकाशने प्रत्यूहाः समुप-
स्थिताः समयात् अङ्कानां प्रवर्त्तनं न पारितम् किन्तु
स्वीयं कर्त्तव्यं स्मरन् ग्राहकाणामनुग्रहस्य सात्त्विकं सार्थ-
कञ्च पाथेयं परमानन्दतया प्रश्रयन् सूर्योदयः स्वं रश्मिशकटं
समारुह्य प्रकाशराशिं प्रसारयन् अग्रसरः अभवत् ।

अस्मिन् हर्षप्रसारे सूर्योदयपरिवारः स्मर्यते । सर्वे
परिवारसदस्याः अभिनन्द्यन्ते अस्माभिः । सर्वे सम्मील्य
स्वात्मसमुत्कर्षं शिवसंकल्पेषु प्रवर्त्तमहि, सर्वेषां चास्माकम्
जीवनसाफल्यं स्यात्, शं समीहा च शाश्वतं समुदियात् इति
सूर्योदयः समीहते । अनेनैव सहमावे संस्कृत-भारती भवि-
ष्यत्समव्यतां सुरक्षितुं शक्नुयात् । श्रुतिसन्देशस्य—

सह नावतु सह नौ भुनक्तु सहवीर्यं करवावहै ।

तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ रूपस्य
चारिताथ्यं यथा भवेत् तथा प्रयतितव्यमस्माभिरिति युगस्य
सर्वतिशायिनी आवश्यकता ।

वृत्तं यत्नतः रक्षेत—

जगति द्वे महत्त्वपूर्णं जीवनसाधके वस्तुतत्त्वे, वित्तं
वृत्तं च । वित्तं आयाति याति च किन्तु वृत्तं तु महद-
मूल्यं वस्तु भवति । आंग्ल मनुक्तिरेका वृत्तते यस्याः
तात्पर्यम् इदमेव भवति यत् यदि धनं नष्टं तर्हि मिमि
नहि नष्टमिव, यदि स्वास्थ्यं नष्टं तदा किञ्चित् अपचितमिति
विचारयितुं शक्यते किन्तु यदि चारित्र्यं च्युतं, निश्चप्रचं
सर्वनाश एव । सत्यमेव सर्वनाश इति वक्तुं शक्यते ।
व्यष्टिचारित्र्यदृष्टिविकासेन समष्टिगतचरित्ररक्षणं संभा-
व्यते । चरित्रेणैव पुरुषस्य व्यक्तित्वप्रकर्षः दद्याप्यते ।
चरित्रहीनस्य जीवनं जगति भाररूपमेव भवतीति विचा-
रकाः चेतयन्ते ।

सम्प्रति देशे वृत्तदारिद्र्यं दृश्यते । कथितमस्ति
एकस्मिन् पत्रे—

मनस्यन्यत् वचस्यन्यत् कर्मण्यन्यत् दुरात्मनाम् ।
मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् ।

किन्तु अद्य एतादृशा एव पुरुषा समाजे बाहुल्येन
मिलन्ति येषामाचरणे न दृश्यते मनसि, वचनि कर्मणि वा
साम्यम् । वित्तप्राधान्यात् वृत्तस्य उपक्षयः समुपस्थितः
वर्त्तते । कस्य विश्वासः करणीयः कस्य न इति निश्चितुमेव
न शक्यते अद्य ।

यथा राजा भवति, तथा प्रजा भवति इति एकम्
सुमापितमस्ति । अद्य प्रजाप्रतिनिधिरूपाः निर्वाचिताः
नेतार एव राजानः सन्ति । तेषाम् आचारे व्यवहारे च
महान् विरोधः परिलक्ष्यते ।

उदाहर्तुं शक्यते उत्तरप्रदेशशासनद्वारा अनिवायं-
पाठ्यक्रममात् संस्कृतस्य निष्कासनं । एकतः नेतारः कथ-
यन्ति संस्कृते संस्कृतिः प्रतिष्ठिता । भारतीयसंस्कृतेः
संरक्षणम् अनिवार्यतः आवश्यकम् किन्तु व्यवहारे शास-
नारूढैः नेतृभिः नीचता एव समाचरिता । वंदेशिकता-
संवाहिकाम् उर्दू (संस्कृतं निःसार्यं) स्थापयद्दिनः मुस्लिम-
मतलोर्पः स्वसिंहासनरक्षणार्थम् सर्वमापाप्रसविनी संस्कृत-
मापा एव विनाशयितुं निर्वाचिता ।

देशात् निर्धनतां निःसारयितुं समुद्योगयन्ति किन्तु
तदेव आचरन्ति येन निर्धनाः दरिद्रतायाः निम्नादपि
निम्नतरं स्तरं प्राप्नुयुः । कथयन्ति यत् वस्तुनां मूल्यानि
तनूकरणीयानि किन्तु एतादृशं दुरमिमन्धि कुर्वन्ति यत्
मूल्यसूचकाङ्क सर्वोच्चशिखरं विन्दुं स्पृशति । उद्योगयन्ति
यत् समाजविरोधिनां तत्त्वानामुन्मूलनमावश्यकम् किन्तु
स्वयमेव तान् पोषयन्ति पोषयन्ति, तैः मिलित्वा तान्
प्रोत्साह्य मतमेकत्रीकुर्वन्ति किं बहुना एते सर्वप्रकार्यं
कर्त्तुं शक्नुवन्ति ।

एतेषामनुकरणेन प्रजाणि तादृशी एव निर्मिता वर्त्तते ।
चरित्रस्य सार्वत्रिको हासः विचारकाणां मानसानि
मथ्नाति । हन्त का दशा भविष्यत्यस्य देशस्य रामकृष्ण-
जन्मभूमेः ।

बुद्धिजीविनां विदुषां स्कन्धेषु युग-चरित्रनिर्माणस्य
महान् शारः समुपस्थितः वर्त्तते । प्राययति पममेश्वर
सूर्योदयः यत् स्वात्मावतरणेन भूमिमिमां पुनः पुनातु ।

सर्वङ्गपाया अलङ्कृतिनिरूपणस्य समीक्षणम्

ले०—डॉ० शशिधरशर्मा वाचस्पतिः, पञ्जाब विश्वविद्यालये प्राध्यापकः,

महेन्द्र-प्रेरणयोपेन्द्रं प्रेषुमम्बरतलादवतरन्तं देवर्षिं

वर्णयति स्म लब्धवर्णनामप्रगण्यो महाकविर्माधः—

पतत् पतङ्गप्रतिमस्तपोनिधिः

पुरोऽस्य यावन्न भुवि व्यलीयत ।

गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकं

जंवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः ॥^१

टीकाकृतां मौलिमल्ली मल्लिनाथ इदं व्याचक्षाण आह—

‘पतत्पतङ्ग इत्यत्र पतङ्गस्य पतनाऽसंभवादियम-
भूतोपमेत्याचार्यं दण्डिप्रभृतयो बभूवुः । अतएवाऽप्रसिद्ध-
स्योपमानत्वा-योगादियमुत्प्रेक्षेत्याधुनिकाऽलङ्कारिकाः सर्वे
वर्णयन्तीति । अत्र चिन्त्यते उपमा वा उत्प्रेक्षा वा परमा-
र्थतः इति । तत्र पतङ्गस्य पतनं लोकेऽप्रसिद्धमपि कविस-
म्प्रदाये सुप्रसिद्धमेव । अतएव कविकुल-कुशेशयरवि-
र्मारविः—

वीक्ष्य रन्तुमनसः सुरनारी

रात्तचित्र-परिधान-विभूषाः ।

तत्प्रियार्थमिव यातुमथास्तं ।

मानुमानुपपयोधि लम्बन् ॥^२

इत्यत्र सुरनारी प्रियफलत्वमुत्प्रेक्षमाणोऽपि भानुमत उपप-
योधिलम्बनं नोत्प्रेक्षिष्ट ।

उत्प्रेक्षा त्युत्कटेककोटिकः संशयः । अयञ्चार्थः
संशयाऽतीतसिद्ध एवेति । भानुमत उपपयोधि लम्बनमस्त
गमनञ्च नार्थान्तरम् ।

एकतामिव गतस्य विवेकः

कस्यचिन्न महतोऽप्युपलेभे ।

भास्वता निदविरे भुवनाना

मात्मनीव पतितेन विशेषाः ॥^३

अत्र पतितेनेति विशिष्येण स भास्वन्तम् ।

स्वयं माधश्च—

अमिताप — सम्पदमयोष्ण

निजतेजसामसहमान इव ।

पयसि प्रपित्सुरपराम्बुनिधे

रधिरौढमस्त-गिरिमभ्यपतत् ॥^४ इति,

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ

विकलत्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनमर्तुरम्

न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥^५ इति,

पतिते पतङ्गमृगराजि निज

प्रतिबिम्बरोषित इवाम्बुनिधौ ।

अथ नागयूथमलिनानि जगत्

परितस्तमांसि परितस्तस्तिरे ॥^६॥

इत्यादि च पतङ्गस्य पतनं वर्णयाम्बुभूव बहुधा ।

तथा च कविसमयप्रसिद्धत्वादप्रसिद्धत्वोक्तिः पातङ्गपतने-
ऽसिद्धेव ।

किञ्चोत्तरार्धे—

गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकं

जंवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः । इत्यत्रोपमा प्रयु-

क्तेत्यसन्दिग्धम् । तदानुरूप्याच्च पूर्वार्धेऽपि सैवोचिता
न तूत्प्रेक्षा ।

१. शिशुपालवधम् १।१२

२. वेङ्कटेश्वर संस्करणे २-६-७

३. तदेव ५।१२।

४. शिशुपालवधम् ५।१।

५. तदेव ५।६।

६. तदेव ५।१५।

“पतङ्गप्रतिम” इत्यत्रत्य “प्रतिमा” पदञ्चोपमाया उपोद्बलकं, नोत्प्रेक्षायाः—अस्योत्प्रेक्षावाचकेषु कुत्राप्यपरिगणनात् । मन्ये शङ्के इत्यादीनां कतिपयेषामेव पदानां तथात्वेन प्रामाणिकं हररीकारात्—

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो
नून मित्येवमादयः ।

उत्प्रेक्षावाचकाः शब्दा

इव शब्दोऽपि तादृशः ॥१॥

इत्युक्ते । प्रतिमे' त्यस्य प्रत्युत्' सादृश्ये प्रसिद्धेः अतएव 'गुरोः कृशानुप्रतिमाद् विभेपीति कविकुलगुरोः प्रयोगः^१ कोशे च—

प्रतिमानं प्रतिविम्बं

प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ।

प्रकृतिकृति रर्चा पुंसि

प्रतिनिधिरूपमोपमानं स्यात् ।^२

वाक्यलिङ्गाः समस्तुल्य

सदृशः सदृशः सदृक् ।^३

इत्यादि सदृशार्थकैः सह पाठात् । प्रतिमा.....उपमाया-मित्यभिधानचिन्तामाणिः^४ । स्वयं मल्लिनाथ उद्धृतचरं रघुवंशपद्यं व्याचक्षाणः 'कृशानुः प्रतिमा उपमा यस्य तस्मादग्निमल्लिनाथेति^५, प्रकृतं पद्यञ्च—'पतन् पतङ्गः प्रतिमा उपमानं यस्य इत्युपमार्थं^६ 'प्रतिमा पदस्य प्रतिपेदे तस्मात् प्रतिमपदस्वारस्यादपि पतत्पङ्ग-प्रतिम इत्यत्रोप-मेवेति विभावनीयं भावुकैः

वस्तुतस्तु-पततेरधः संयोगानुकूलमर्थं मनसि कृत्वा कृतिना तथाऽकथि माल्लिनाथेन । न च तत्राऽर्थे नियतिः पतेः पल्लु गतवति गतिसामान्येन पाणिनिना तस्य

पाठात् । नानाविधैरभिप्रायैश्च सोयंगतेः श्रुतिपुराणेषु-पलम्भात् अन्यथा पतता पतङ्गेन देवर्षेः साम्यवर्जनाज्जीवि-त्यापात इत्यादि तु सर्वङ्गपाया व्याकृति-विवेचनप्रकरणे वितत्य विचारितमिति प्रकृते तद्विस्ताराद्विरम्यते ।

उदीर्णरागप्रतिरोधकं जनं

रमोक्षणमक्षुण्णतयाऽति दुर्गमम् ।

उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विन-

स्त्वमग्रभूमिनिरपाय-संश्रया ॥१॥

इत्यत्रत्ये माधपद्ये-कान्तारमार्गं कञ्चिद गच्छन् पाटञ्चरा विरूढं गतागतामावेन दुर्गमं च विभेतितामां मनसि सात-त्येन पश्चादमुं निस्तीर्णंश्च स्वं प्राप्यस्थानं प्राप्य निर्भयं निःश्वसिति, तथैवोद्विक्त विषयेरागपाटञ्चरपरिपूर्णं कति-मिश्चन सुकृतिभिरेवोपगतं मोक्षमार्गं गता योगिनः भवन्तं (भगवन्तं वामुदेव) मेव गन्तव्यस्थानमभिगत्याऽऽभयमासा-दयन्ति 'विद्वान्न विभेति कदाचनेति श्रुतेः । अपेताऽपा-यश्च तत्स्थानं न स पुनरावर्तति इति श्रुतिरित्यशयके ध्वनिमाह तस्याऽयं भावः कान्तागामिपुरुषव्यवहारोऽत्र प्राधान्येन व्यंग्यः तत्सादृश्यस्य प्राधान्येन ध्वननाच्च 'प्रतिरोधक शब्दशक्ति लोध्वनिरिति, 'अग्रभूमिः प्राप्यस्थानम्, अग्र-मात्र प्राप्य इति विश्व इति वदतः^७ ।

परन्तु,

'अग्रमालम्बने प्राप्ये' इति कोशे केवलस्याग्रशब्दस्य प्राप्यापरपर्यायित्वमुक्तम् । तथा च त्वमग्र इत्येव भगवत आलम्बनत्वस्य (प्राप्यत्वस्य) सिद्धिः । तस्य भूमित्वेन रूपणाद्रूपकमलङ्कारः—

रूपकं रूपितारोपो

विषये निरपह्नवे ।^८

१. काव्यादशः २।२३४ चौखंभीये संस्करणे तु पृ० १६४—उत्प्रेक्षा यज्यते शब्देरिति पाठः ।

२. रघुवंश २।४९। ३. अमरकोष, २ । शरदवर्गे ३६ ४. अभिधानचिन्तामणिः, तृतीयभागः पृ० २४४

५. निर्णयसागरीय संस्करणे ६. वैकटेश्वरीये संस्करणे पृ० ६ । ७. शिशुपालवधम् १।१२।

८. तैत्तरीय उपनिषत् २।९। ९. छान्दोग्य उपनिषत् ८।१५।१ १०. वेङ्कटेश्वरीये सर्वङ्गपा संस्करणे पृ० १३।

शब्दतस्तात्पर्यतो वा प्रतिषेधरहिते विषये उपमे-
यपदार्थे रूपितस्य निरूपितस्य रूपक-घटकत्वेनावधारितस्य
उपमानाभेदस्य उपमान पदार्थतादात्म्यस्येति यावत् आरोपः
साहचर्यातिशयवशात् साहचर्य लक्षणया^१ आरोपणं रूप-
कम् । रूपयति उपमानोपमेयपदभेदारोपणं करोतीति
व्युत्पत्तिः ।

मगवन्तञ्च पुर्वभूते गौतिक प्रपञ्चाद् भूम्यादेः परत-
मत्वम् ।

‘पादोऽस्य विश्वा भूतानि
त्रिपादस्याऽमृतं दिवि’^२ इत्युक्तेः ।

अस्यालम्बनत्वं प्राप्यत्वच्च—

एतदालम्बनं श्रेष्ठम्
एतदालम्बनं परम् ।
एतदालम्बनं ज्ञात्वा
अत्र ब्रह्म समश्नुते ।^३

तथा

परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥^४

मूलकत्वे रूपासाध्यवसानाख्यलक्षणामूलकत्वे तु अती-
शयोक्तिः । उक्तदर्पणे म० म० हरिदासकृता कुसुम
प्रतिमा । पृ० ५१० ।

सोऽचेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः^{११}

इत्यादि श्रुतिष्वसकृत् श्रुतम् (तथा च शारीरक-
मीमांसायां बादरायण श्री चरणा निरदीधरन्—

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्^{१२} । इति ।

तस्मात् किमास्तिकानामेव, वास्तिकानामपितु ‘दर्श-
नानां अरण्यान्याः पञ्चास्येन रूपणात्मनैवाऽग्रभूमिरिति
निर्देशः कृतः नान्यथा ।

तस्मादग्रभूमिरिति भूमिपदस्वारस्येन सावयवरूप-
कमिदम् । प्रतिरोधकशब्दे श्लेषश्च तदङ्गमिति प्रतिभाति
अत्र युक्तयुक्तत्वे सुधियः परं प्रमाणम् ।

एवम्,

परेतमर्तुर्महिषोऽमुना घनु
विवातुमुत्खात-विषाणमण्डलः ।
हृतेऽपि भारे महत्स्त्रपाभरा
दुवाह दुःखेन भृशानतं शिरः ।^{१५}

इत्यत्र ‘हृतेऽपि भारे नतमिति विरोधः, तदनुप्राणित-
चेयमवततिहेतुत्व साधर्म्यात् त्रपाभरत्वोत्प्रेक्षे’ ति मल्लि-
नाथः ।^{१६} यथा तु तेनाशयो वर्णितस्तथा रूपकस्यैव ज्याय-
स्त्वं प्रतिभाति ।

“त्रपैव भरस्तस्मात् । ततोऽपि दुर्भरादिति भावः
इति । त्रपैव भर इति हि रूपकोचितः पदक्रमः, नोत्प्रेक्षो-
चितः—

‘तद्रूपकमभेदो य
उपमानोपमेययोः’ ।^{१७}

इति सिद्धान्तात् । न चाऽत्रोत्प्रेक्षाया वाचकमुपस्था-
पकं, वा किमपि ।^{१८} त्रपाया भरोऽतिशयः—‘अप्यथाऽति-
शयो भरः’ इत्यमरात्^{१९}, तस्मादित्येवं व्याख्याने गम्योत्प्रे-
क्षेति वक्तुं घटेतापि । न तु तथा कृतम् । तस्मादुत्प्रेक्षो-
क्तिरयुक्तैव ।

करोति कंसादि-महीभृतां वधा
उज्जनो मृगाणामिव यत्तव स्तवम्
हरे हिरण्याक्ष-पुरस्सरा सुर
द्विपद्विषः प्रत्युत सा तिरस्क्रया^{१०} ।

विभिन्नशंखः कलुषीभवन्महुः
मर्देन दन्तीव - मनुष्यधर्मणः ।
निरस्तगांभीर्यमपास्त पुष्पकं
प्रवम्पयामास न मानसं न सा ।^{११}

इत्यत्र—“अत्र दन्तिरावणयोः प्रकृताप्रकृतयोः श्लेषं
इति मल्लिनाथः^{१४} स च स्फुटं चित्यः । उपमानोपमेय-
साधारण धर्माणां चतुर्णामुपात्ततया पूर्णोपमायाः स्पष्टत्वात्
सा च श्लेषेणानुप्राणिते त्ययदेतत् ।

१. साहित्यदर्पणः १० २ उपमेये उपमानाभेदप्रतीतिः स्वरूपाख्यलक्षणा ३. पुरुषसूक्तम् ४. यजुर्वेदीय कठ
उपनिषत् २।१७। ५. मुण्डकोपनिषत् ३।१। ६. शिशुपालवधम् १।५७। ७. वेङ्कटेश्वरीय संस्करणे पृ० २३ ।
८. काव्यप्रकाशः १०। ९. शिशुपालवधम् १।३९। १०. अमरकोशः १।१। ६६। ११. छान्दोग्योपनिषत् ८।७। १।
१२. ब्रह्म सूत्रम् १।३। १३. शिशुपालवधम् १।५५। १४. वेङ्कटेश्वरीय संस्करणे पृ० ३३ ।

सर्वङ्कषाया अलङ्कृतिनिरूपणस्य समीक्षणम्

इत्यस्य व्याख्यानम्—

‘अत्रासुरद्विपानामिति हरिवद्धरिरिति श्लिष्ट-परम्परितरूपकं मृगाणामिवेत्युपमया ऽङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्ण्यते इत्याह मल्लिनाथः । हरिरिति कृष्णसिंहयोरास्थितौ श्लेषेण कृष्णसिंहत्वारोपरूपे परम्परितरूपके ‘मृगाणामिवे’ति तत्रोपमाङ्गभवमृच्छतीति तस्य भावः । परम्परितरुता च कृष्णे सिंहत्वारोपस्याऽमुरेषु द्विपत्वारोपौपयिकत्वात् । तत्त्वतस्तु रूपकोपमयोः सङ्करएवाऽसुर द्विपे० त्वत्राम्युपगन्तुमर्हः—असुरा द्विपा इवेति लुप्तोपमाया अवसीयता अन्यतरस्य सावधक बाधका ऽभावात् । तावदविद्यमानविवादा तदानुगुण्याय प्रत्युतोपमाया एवाऽवोपगमे स्वारस्य-संरक्षणात् । सुविद्यः समीक्षन्तां युक्तयुक्तत्वे—

तदिन्द्रसन्दिष्टमुपेन्द्र यद्वचः
क्षणं मया विश्वजनीनमुच्यते ।
समस्तकार्येषु गतेन धुर्यता-
महिद्विपस्तत् भवता निशम्यताम् ।^१

इत्यत्र ‘स्फुटमत्र पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः’ इति मल्लिनाथः । उपेन्द्र इन्द्रावरजः । अतएवेन्द्रसन्दिष्टं श्रोतव्यमिति भावः इति च । तत्र सम्बोधनपदमुपेन्द्र इति वचनस्य भवतश्च विशेषणं क्रमेण विश्वजनीनमिति धुर्यतां गतेनेति च समर्पयन्ति श्रवणे हेतुमिति तस्याशय परन्तु, नोक्तैः पदैः स्फुटतया हेतुः समर्प्यते सामिप्रायतया तु तेषां प्रयोग इति परिकर एवं युक्तः—

उक्ति विशेषणैः सामि-

प्रायैः परिकरो मतः^२

इति लक्षणात् । पदार्थबलात् प्रतीयमानोऽर्थ एवाऽत्र वाच्योपकारकाङ्गतः, न पदार्थः । अयमेवाऽलङ्कार युगत्या भेदः । यदाहुः—

“ननु सामिप्रायपदार्थविन्यसनरूपात् परिकरात् काव्य-

लिङ्गस्य किं भेदकमिति चेत् उच्यते । परिकरे वाक्यार्थबलात्प्रतीयमानोऽर्थो वाच्योपकारकतां भजते काव्यलिङ्गे तु पदार्थवाक्यार्थविव हेतुभावं भजत’ इति^३ । परिकरलक्षणं विशेष्यस्यापि, तेन सामिप्राये विशेष्येऽपि सः ।

तेन सामिप्राये विशेष्येऽपि तत्प्रवृत्तिः यथा—

चतुर्णां पुरुषार्थानां
दाता देवश्चतुर्भुजः ।^४ इति ।

अत्र चतुर्भुज इति विशेष्यं पुरुषार्थ-चतुष्टयदान सामर्थ्यामिप्रायगर्मम् । बाहुलकलभ्य-कर्मल्युङ्क्त-करण-ल्युङ्क्तयो विशेषण पदयोरेकशेषो वा । उक्तिरित्यस्यार्थ-कथनमित्येवार्थः । एतेन सामिप्राये विशेष्ये परिकराङ्कुर-नामाभिन्नोऽलङ्कार इत्यपास्तमित्युद्योतकृतः । तथा च—

‘सामिप्राये विशेष्ये तु
भवेत्परिङ्कराङ्कुरः ।

इति जयदेवोक्तिरन्यथासिद्धेवेति तदीयं हादम् । सुवासागर-कृतो भीमसेनास्तु^५

‘विशेष्यांशस्य सामिप्रायत्वे परिकराङ्कुरालङ्कारः स्वीकृतो जयदेवादिभिः, न चाऽन्यो प्रामाणिकः, तत्रापि, विशेषणांशस्यैव सामिप्रायत्वात्, निर्धर्मकस्य” विशेष्यांशमात्रस्य स्वप्नेऽपि सामिप्रायत्वासंभवादित्यभिप्रयन्ति । उभयथापि “उपेन्द्र” इति प्रकृतपद्यान्तर्गतपदेऽपि परिकर एव सिद्ध्यति, न काव्यलिङ्गम् ।

नेतल्लव्वपि भूयस्या वचो वाचाऽतिशयते

इन्वनीधघृण्यग्नि-स्त्विषा नात्येति पूषणम् ॥^७

इत्यत्र

“अत्र समानधर्म विम्ब प्रतिबिम्बतया दृष्टान्तालङ्कारः” इति सर्वकषाकारः^८ । वस्तुतस्तु—

१. म० म० हरीदासकृता माधुरी । २. शिशुपालवधम् १। २१। ३. काव्यप्रकाशः १०।११७। ४. वामनाचार्यकृतं काव्यप्रकाश व्याख्यानम् । पृ० ५७८। ५. काव्यप्रकाशस्य काव्यलिङ्गस्यप्रदीपे उद्योतः । ६. निर्णयसागरीते कुवलयानन्दस्य विष्णुपदोऽलङ्कारः । ७. अनेकेषु मन्त्रेषु पृ० ३८।

सूर्योदयः

प्रतिवस्तूपमा तु सा ।

सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ॥^१

इति लक्षणलक्षितस्य प्रतिवस्तूपमालङ्कारस्यैवायं विषयः प्रतिवस्तु प्रतिवाक्याथमुपमा साधारणधर्मे यत्रेति तन्निरुक्तिः । वाक्यार्थो हि वाक्यार्थं प्रत्येवोपम्यं प्रतिवस्तूपमेति प्रभाकृतां निष्कृष्टं लक्षणम्^२ । अत्र च दृष्टान्तालङ्कारे व्याप्तिवारणायां विशेषणम् । स्मरणालङ्कारवारणाय च वाक्यार्थेति । तथा च मित्रविषयत्वात् प्रतिवस्तूपमेवाऽत्र न दृष्टान्त इति सुधीर्मिरुह्यम् “न अत्येति

‘न अतिशय्यते न “अत्येती’ त्यनया वाच्यभेदेऽपि घमं-स्यैक्यमस्मद्दृष्टौ तु भात्वतः प्रभाप्रतीकाशम् ।

भवतु, दिग्दर्शनमात्रमस्माकमभिप्रेतम् । अत एवाद्यसर्गद्वयादेव कतिचिदुदाहरणानि कृतसमाहरणानि । तानि सारस्वतस्य (सागरस्य) आनन्त्यमेव पर्यवसाययन्ति तथापि तत्तलमवगाह्य अनपायिप्रभाभासुराणि नित्यनूतनानि रत्नानि ये समाजह्रस्ते पूर्वे श्रद्धापूर्वमा-राध्या एवेति नालोचितावार्यवर्याणां श्रद्धेयताऽपचय इत्या-नाविलमखिलं विपश्चिदपश्चिमेष्विति शिवम् । □

गीतिकाद्वयम्

नववर्षगीतम्

(विन्ध्येश्वरी प्रसाद मिश्रः विनयः)

आगतमिह नववर्षम्
जनयतु दिशि दिशि हर्षम्
जने जने मनसि मनसि
शुभे सुस्नेह-सरसि
लोकेऽस्मिन् वर्षतु सुखसारम् !!
दुर्दैवकृता ब्रीडा—
नश्यतु पापमयी पीडा ।
जीवनं सर्वेषाम्—
भवतु कष्ट हीनम्
दूरे यातु दैन्यम्
जयतु जगदधीनम्
परिचिनोतु प्रजा स्वयं—
सिद्धम् स्वाधिकारम् !!
मोदन्तां कृषकाः
वर्धन्ताम् श्रमिकाः
भारतं सदाग्रणीः
भवतु, करोतु सम्प्रसारम्

गीतम्

(चातकः)

मधुरोऽयं मधुमासः
सखि हे ! फाल्गुनमासः
रमणीयो रमणीयतरोऽयं
सखि हे ! मधुरोऽयं मधुमासः !
गन्तुं यतते मन्दं शिशिरः
आगन्तुं मधुमासः ।
खेलति तरुषु तथा ललितकामु
मन्ये मञ्जु—विकासः !!
भानुः भाति विभाति चन्द्रमाः
समयः सानुप्रासः ॥
तन्त्रीं वादय सखि ! मधुमासे
गातुं होलीगानम्
श्रुत्वा समागमिष्यति कश्चित्
विरही हर्तुं मानम्
दिश्वस्मिन् वितनोति विस्मयम्
वानस्पतिक—विलासः
सखि हे ! मधुरोऽयं मधुमासः

कठोपनिषत् । प्रथमा वल्ली

डी० शेषगिरि शर्मा, नरसारावुपेट [आ० प्र०]

ॐ नमो भगवते वैवस्वताय मृत्यवे ब्रह्मविद्याचार्याय नचिकेतसे च ।

उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ ।
तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥१॥
स ।वश्वजिद्यागफलामिलापी

चकार वाजश्रवसः पुरा तम् ।
तस्मिन् स सर्वस्वमदाद्बुधेभ्य
स्तत्पुत्र आसीन्नचिकेत आद्यः ॥
त् ह कुमारं सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु ।
श्रद्धाविवेश सोऽमन्यत ॥२॥

पिता यदा दिक्षति याज्ञिकेभ्यो
गा दक्षिणात्वेन विदां वरेभ्यः ।
पुत्रस्तदा वीक्ष्य मुमूर्षुर्वेनु-
स्तापान्वितोऽमन्यत तातकृत्ये ॥

पीतोदका जग्धतृणा-दुग्धबोहा निरिन्द्रियाः ।
अनन्दा नाम ते लोका-स्तान् स गच्छति ता ददत् ॥३॥

पातुं जलं, भक्षयितुं तृणं वा
नैतास्समर्थाः किमु दोहृत्योः ।
एता ददद्याति नरोऽतिधोरा-
ननन्दसंज्ञानिरयान् रयान्तु ॥

स होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति ।
द्वितीयं तृतीयं तं होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति ॥४॥

पितरं नरकाद्विमोचनेच्छु-
नचिकेताः पितृसन्निधिं गतः ।

अकरोद्विनयान्निवेदनं द्राङ्-

ननु कस्मै प्रददामि समिति ॥

गुरुणा समुपेक्षितस्मृत

स्वतनुयुङ्क्तेस्म तथैव स त्रिधा ।

जनको निजगाद जातस्तु

कुमते ! त्वां प्रददामि मृत्यवे ॥

बहूनामेमि प्रथमो, बहूनामेमि मध्यमः ।

किं स्विद्यमस्य कर्तव्यं, यन्मयाद्य करिष्यति ॥५॥

जनकेन रूपा विनिन्दितो

नचिकेताः परिखिन्नमानसः ।

जनकस्य वचः फलान्वितं

विचिकीर्षुर्मुनेनुतेस्म मानसे ॥

प्रथमः किल शिष्यसञ्चये

यदि वा मध्यम एव तादृशाम् ।

कथमाह पिता कठोर वाक्

किमु कार्यं यमसन्निधौ मया ॥

अनुपश्य यथा पूर्वं, प्रतिपश्य तथा परे ।

सस्यमिव मर्त्यः पच्यते, सस्यमिवाजायते पुनः ॥६॥

स जगाद गुरुं विषादिनं,

ननु तातः ! प्रतिपश्य पूर्वजान् ।

मनुजः परिपच्यते तथा

जनिमान्नोति हि सस्यवत्सदा ॥

इत्थं निवेद्य जनकोक्तियथायंतायं

पुत्रो यद्यो यमपुरं स्वतपोमहिम्ना ।

नाभूत्तदा निजगृहे यमराट् ततोऽसौ

रात्रित्रयं निरशनो बभूवे तथैव ॥

शिवानरः प्रविशति, अतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ।
तस्यैतां शान्तिं कुर्वन्ति, हर वैवस्वतोदकम् ॥७॥

अधिगत्य यमः स्वमन्दिरं

ज्वलदग्निप्रतिमं निरीक्ष्य तम् ।

अतिथिर्ज्वलनो दहेदसौ

समयाम्भोभिरिति प्रबोधितः ॥

आशाप्रतीक्षे सङ्गतं सूनृतां च
इष्टापूर्ते पुत्रपशूँश्च सर्वान् ।

एतद्वृद्धक्ते पुरुषस्याल्पमेधसो
यस्यानश्नन् वसति ब्राह्मणो गृहे ॥८॥

यमराजमथोचिरे परे

पुरुषो यस्य निकेतनेऽतिथिः ।

अनिवारित - तृट्क्षुधो वसेत्

सकलान्माङ्गलिकात्स वर्जितः ॥

अभिकाङ्क्षितमस्य नश्यति

प्रसभं सज्जनसङ्गतेः फलम् ।

ऋतमाषण-पूर्तयागजं

फलमप्येति सुतैर्मृगैस्समम् ॥

तिस्त्रो रात्रीर्यदवात्सीगृहे मे
अनश्नन् ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः ।

नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु
तस्मात्प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व ॥९॥

यदुपोषितवांस्त्रिरात्रकं

भगवन् ! ब्रह्ममयूखदीप्तिमन् ।

अतिथे ! प्रणमामि, भद्रम-

स्त्वनुजानीहि वरत्रयं मम ॥

शान्तसङ्कल्पस्सुमना यथा स्या-
द्वीतमन्युगौतमो माभिमृत्यो ।

त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत्प्रतीत

एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥१०॥

पितृनाथ ! ददासि चेद्वरान्

पितृदेवो मम शान्तिमाप्नुयात् ।

न वदेत् पुनरागतं रुषा

प्रथमस्स्याद्वर एष एव मे ॥

यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत

औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः ।

सुखं रात्रीशशयिता वीतमन्यु-

स्त्वां ददृशिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥११॥

ममदक्त्रगतं विमोचितं

जनकस्त्वाममिवीक्ष्य विस्मितः ।

सुखमेष्यति शान्तिमश्नुते

गतशङ्कशशिनीषु संस्वपेत् ॥

पितृकोपनिवारणात्मकं

नचिकेताः प्रथमं वरं मतम् ।

समवाप्य भृशं मुदाग्वितो

निजगादापरकामनोत्सुकः ॥

स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनःस्ति

न तत्र त्वं न जरया बिभेति ।

उभे तीर्त्वा अशनाया पिपासे

शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥१२॥

न भयं सुरलोकवासिनां

न भवांस्तत्र जराभयञ्च नो ।

समतीत्य बत क्षुधां तृषां

गतदुःखःकिल मोदतेऽनिशम् ॥

स त्वमग्निं स्वर्गमध्वेषि मृत्यो

प्रब्रूहि त्वं श्रद्धधानाय मह्यम् ।

स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त

एतद्वितीयेन वृणे वरेण ॥१३॥

त्वमवेपि हि नाकसाधनं

कथयामि, स कथं समच्यंते ।

अमराः खलु नाकवासिनो

ह्यत एतद्वरमर्थयेऽपरम् ॥

प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध

स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ।

अनन्तलोकाप्तिं मथो प्रतिष्ठां

विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् । १४।

इदमङ्ग ! निबोध मे वचः

सुरलोकाप्तिं कृदग्निचिद्विधिम् ।

निहितं विदुषां मतो चिरा

दकलं स्वर्गमुखैकसाधनम् ॥

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै

या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ।

स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्त-

मथास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः । १५।

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै

यथेष्टकानां चयनं विधिञ्च ।

स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्त-

मथास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः ॥

तमब्रवीत्प्रियमाणो महात्मा

वरं तवेहाद्य ददामि भूयः ।

तवैव नाम्ना भवितायमग्निः

सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण । १६।

तमाह सन्तुष्टमना महात्मा

वरं तवेहाद्य ददामि भूयः ।

तवैव नाम्ना भवितायमग्निः

गृहाण मालामपि रत्ननद्धाम् ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्यसन्धि

त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यु ।

ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा

निचायेमेमां शान्तिमत्यन्तमेति । १७।

त्रिवारं नरो यश्चिनोत्यग्निमेनं

मर्ति प्राप्य मातुः पितुर्देविकस्य ।

तथा दानमिज्यामधीतिञ्च कुर्यात् ।

स संसारचक्रे तरेज्जन्ममृत्यु ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा

य एवं विद्वान्श्चिनुते नाचिकेतम् ।

स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य

शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके । १८।

चयनस्य विधिं ह्युपासना-

सहितं चेद्विदवाति यो नरः ।

पडरीन् पुरतः प्रणोद्य स

त्रिदिवे क्रीडति शोकवर्जितः ॥

एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो

यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण ।

एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनास-

स्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व । १९।

अयमग्निविधिस्स्वराप्तिः-

नचिकेतः कथितस्त्वयायितः ।

अमुमेव जनास्त्वदाख्यया

कथयेयुर्वद किं वरान्तरम् ॥

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये

अस्तीत्येके नायमस्तीति चेके ।

एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं

वराणामेष वरस्तृतीयः । २०।

चक्षुःस्तमिते विशेरते

किमुदेहाद्यतिरिक्त इष्यते ।

न हि किञ्चिदिति प्रशाधि मां

वर एषोऽन्तक ! मे तृतीयकः ॥

दवेरत्रापि विचिकित्सितं पुरा

न हि सुविज्ञेयमणुरेष धर्मः ।

अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व

मा मोपरोत्सी रति मा सृजेनम् ॥२१॥

दिविजा अपि सं विशेरते

विषयेऽस्मिन्, वत ! दुर्ग्रहं यतः ।

अपरं वरमर्थयस्व मां

नचिकेतस्त्यजः ते दुराग्रहम् ॥

दवेरत्रापि विचिकित्सितं किल

त्वं च मृत्यो यन्न सुज्ञेयमात्थ ।

वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यो

नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥२२॥

दिविजा अपि यद्विशेरते

त्वमपि प्रात्थ न सुग्रहं यतः ।

न भवादशदेशिको महान्

न हि तुल्योऽस्य वरस्य विद्यते ॥

शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व

बहून् पशून् हस्तिहिरण्यमश्वान् ।

भूमेमंहदायतनं वृणीष्व

स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥२३॥

शतजीवित-पुत्रसन्तति

गजवाहादि-महेन्द्र-सम्पदम् ।

विपुलां पृथिवीं वृणीष्व य-

त्लभसे पूर्णवयो यथेच्छसि ॥

एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं

वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च ।

महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि

कामानां त्वा कामभाजं करोमि ॥२४॥

वरमन्यमपेक्षसे यथा

वृणु वित्तं चिरजीविकामुभे ।

प्रभुतां वह मेदिनीतले

नचिकेतः प्रददामि वाञ्छितम् ॥

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके

सर्वान् कामान् छन्दतः प्रार्थयस्व ।

इमा रामास्सरथास्तनूर्या

न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः ।

आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व

नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीः ॥२५॥

भुवनेषु सुदुर्लभान् प्रियान्

परिपृच्छ त्वमशङ्कितो वरान् ।

नचिकेत स एवमादिभिः

कुरुते भूरि यमः प्रलोभनम् ॥

सरथास्तसुवर्णं भूषणा-

स्मुरकान्ताः परिपश्य सुन्दरीः ।

तनु मानुषदुर्लभा इमा

उपभुङ्क्ष्वेतदनून सम्पदः ॥

त्वमितः परिचारिकन्वितः

सुचिरं सौख्यमवाप्नुमर्हसि ।

मरणात्परमस्ति नास्ति वे

त्यनुयोगं त्यज काकदन्तवत् ॥

श्वोभावा मर्त्यस्य यदन्तर्कत-

त्सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः ।

अपि सर्वं जीवितमल्पमेव

तत्रैव बाहास्तव नृत्यगीते ॥२६॥

स यमेन भृशं प्रलोभितो
 प्यचलन् गीतमिरव्रवीद्यमम् ।
 भगवन् य इमे प्रदर्शिता
 भवता, श्वो न भवन्ति वस्तुतः ॥
 सकलेन्द्रियवीर्यनाशकं
 रमणीसङ्गमदैमि मारकम् ।
 विधिजीवितमप्यविस्तृतं
 तव वस्तूनि भवन्तु तानि ते ॥
 न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो
 लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्वा ।
 जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं
 वरस्तु मे वरणीयस्स एव । २७।
 न घनेन नरस्य तर्पणं
 करणीयं हि भवादृशैर्बुधैः ।
 घनमायुरधीशतादिकं
 सुलभं स्यात्तव सन्निधौ नृणाम् ॥
 अथ दित्ससि दीर्घजीवितं
 तदपि स्वल्पमवैमि तत्त्वतः ।
 प्रभुता तव यावती भवे
 तदवध्येव हि दातुमर्हसि ॥

अजीर्यताममृतानामुपेत्य
 जीर्यन् मर्त्यः क्वधः स्थः प्रजान् ।
 अभिध्यायन् वर्णरति - प्रमोदा-
 नतिदीर्घे जीविते को रमेत । २८।
 अपहाय परात्मबोधकं
 वरमन्यं न कदापि संश्रये ।
 अजरामरसन्निधौ नरः
 कथमिच्छेच्चिरजीवितं मुधा ॥
 यस्मिन्नद विचिकित्सन्ति मृत्यो
 यत्सांपराये महति ब्रूहि न स्तत ।
 योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो
 नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते । २९।
 मरणात्परमस्तिनास्ति वा
 विचिकित्सेयमिह प्रवर्तिता ।
 विबुधात्मसु या निवेशिता
 न ततोऽन्यो वर इष्यते मया ॥
 इति कठोपनिषदि
 प्रथमा वल्ली समाप्ता
 ॐ तत् सत्

संस्कृता कबीरवाणी

श्रीमन्तः उमाशंकरशर्माणः, प्राध्यापकाः काशीविद्यापीठे, वाराणस्याम्

श्रद्धेयाः शारदाया वरदायकाः हृदयांशाः शर्माणः आंग्लभाषा-प्रवक्तारः सन्तोऽपि संस्कृत-साहित्य-सरोवर-सरोजमकरन्दमर्मज्ञाः सहृदयशिरोमणयः कवयितारः सन्ति सम्प्रति 'कबीर साखी' शुभामिधेयदिव्य-हिन्दी-ग्रन्थस्य पद्यानुवादो नूतनतया एभिः सूर्योदये प्रस्तूयते। आहूयन्ते चास्माभिः सहृदयाः साहित्यामृतरसास्वादसौहित्यसाधिता-नुभूतिभगंभव्याः भावकाः अस्याः सुकुमारायाः रसपेशल तया स्वात्मानं परिष्कर्तुम्। रचना चैषा क्रमशः प्रकाशयिष्यते। [सं०

सहज कौ अंग

सहज सहज सबको कहै सहज न चीन्है कोइ।
जिन्ह सहजै विषया तजी, सहज कहोजे सोइ।१।
सहज सहज मक्को कहै सहज न चीन्है कोइ।
पाँचू राखे परसती, सहज कहोजे सोइ।२।
सहज सहजै सब गये, सुत नित कामणि काम।
एकमेक हूँ मिलि रह्या दासि कबीरा राम।३।
सहज सहज सबको कहै सहज न चीन्है कोइ।
जिन्ह सहजै हरि जी मिले, सहज कहोजे सोइ।४।
इति सहज कौ अंग

सांचको अंग

कबीर पूंजी साह की, तूँ जिन खोवे प्वार।
खरी विगूबनि होइगा, लेखा देती वार।१।
लेखा देवां सोहरा, जे दिल सांचा होइ।
उस चगे दीवान में, पला न पकड़ै कोइ।२।
कबीर वित्त चमकिया, किया पयाना दूरि।
काइथि कागद काढिया, तब दरिगह लेखा पूरि।३।
काइथि कागद काढिया, तब लेखे वार न पार।
जब लग सांस सरीर में, तब लग राम सँभार।४।
यह, सब झूठी वंदगी, वरिया पंच निवाज।
साचें मारें झूठ पढ़ि, काजी करं अकाज।५।

सहजभावः

सहजं सहजमनुवदन् सहजप्रवृत्तिं न वेत्ति कश्चिदपि।
सहजं जहाति विषयान् योऽसौ नूनं सहजपदभाक्।१।
सहजमिति रटति सर्वः सहजं विन्दति तथापि नहि कोऽपि।
पञ्चेन्द्रियाणि यमयति योऽसौ नूनं सहजयामी।२।
निरायासं गताः सर्वे कान्तासुतघनादयः।
रामदासः कबीरोऽसौ एक एव स्थिरोऽभवत्।३।
सहजं सहजमिति वदन् सहजं कश्चित्तथापि विन्दतिकिम्।
सहजं प्रभुददर्शी नूनं सहजाभिधः कथितः।४।
इति

सत्यम्

आढ्यस्य श्रेष्ठिनो मूलं मा मा मोघमपव्यय।
प्रतिदानक्षणे नूनं परिवादो भविष्यति।१।
शुद्धे मनसि लेखादे व्यवहारे प्रसन्नता।
समितौ तत्र पूतायां न छलावसरः क्वचित्।२।
चित्रगुप्तेन सदसि ममानृप्यं निरीक्षितम्।
चमत्कृतेन वित्तेन विदूरं प्रस्थितं मया।३।
चित्रगुप्तस्य लेखायां नान्तं त्वत् कर्मणां क्वचित्।
प्राणा धरन्ति तद्यावत् तावद्रामं भजैकधी।४।
मुधैव प्रार्थना ह्येषा पञ्चवारं प्रदर्शिता।
अकार्यं कुरुषे काजित् सन्निध्नन्तसदाश्रयन्।५।

१- काजित् काजी मुस्लिमधर्माभ्यक्षः न्यायाधीशो वा।

संस्कृता कबीरवाणी

१५

कबीर काजी स्वादि बसि, ब्रह्म हते तब दोइ ।
 चडि मसीति एकै कहै, दरि बयूं साचा सोइ । १६।
 काजी मुलां भ्रमिया, चल्या दुनो के साथि ।
 दिल थें दीन विसारिया, करद लई जब हाथि । १७।
 जोरी करि जिवहे करे कहते हैं ज हलाल ।
 जब दफतर देखेगा दर्ई, तब हूँ गा कौण हवाल । १८।
 जोरी कीयां जुलम है मांगे न्याय खुदाइ ।
 खलिक दरि खूनी खड़ा, मार मुहे मुहि खाइ । १९।
 साईं सेती चोरियां चोरां सेती गुझ ।
 जाणेंगा रे जीवड़ा, मार पड़ेगा तुझ । १०।

सेप सधूरी गहिरा, क्या हज काबै जाइ ।
 जिनकी दिल स्यावति नहीं, तिनको कहां खुदाइ । ११।
 खूब खांड है खीचड़ी, माहि पड़े टुक लूण ।
 पेड़ा रोटी खाइ करि कौण कटावे मूँड़ । १२।
 पापी पूजा वैसी करि, भपै मांस मद दोइ ।
 तिनको दस्या मुक्ति नहि, कोटि नरक फल होइ । १३।
 सकल वरण इकत्र हूँ सकति पूजि मिलि खांहि ।
 हरि दासनि की भ्रान्ति करि, केवल जमपुर जाहि । १४।
 कबीर लज्या लोक की सुमिरै नांही साच ।
 जानि धूझि कंचन तजै, काठा पकड़े काच । १५।

कबीर जिनि जिनि जाणिपां करता केवल सार ।
 सो प्राणीं काहै चलो, झूठे जग की लार । १६।
 झूठे को झूठा मिलै, दूणां बधै सनेह ।
 झूठे कूं सांचा मिलै, तब ही टूटै नेह । १७।

इति

स्वादाकृष्टो यदा हस्ति ब्रह्मभेदस्तदा हृदि ।
 ब्रह्मैकं मस्जिदे^A ब्रूते कि काजी सत् पुरो हरेः । १६।
 विस्मृत्यहृदगादीनं^B गृह्णन्ती छुरिकां करे ।
 काजी मुल्ला सुविभ्रान्ती सेवेते लोकपद्धतिम् । १७।
 विधातयन् बलाज्जीवान् हलालमिति भाषते ।
 अन्ते कर्मफलप्राप्ती का दशा सम्भविष्यति । १८।
 बलात्कारोऽपराधोऽयमीहते न्यायमीश्वरः ।
 बधिकस्तु प्रभुद्वारि दण्डं घोरमवाप्स्यति । १९।
 करोपि स्वामिनश्चौर्यं चौरैस्सह च मित्रताम् ।
 भुञ्जानो त्रिपदं दण्डं जीव ! जास्यमि तत्फलम् । १०।

सन्तोपरहिते शेषः^१ का कावा^२ हज्ज^३मेव किम् ।
 मुघः तीर्थव्रतोद्योगो न खुदा^४ संशयात्मनाम् । ११।
 किञ्चल्लवणसम्पृक्तं कृसरं ह्यमृतायते ।
 दुग्धाज्यमिष्टमास्वाद्य कः कण्ठच्छेदमिच्छति । १२।
 पूजासने स्थिताः पापा मद्यं मांसञ्च भुञ्जते ।
 मुक्तिस्तेषां न स्वप्नेऽपि पतन्ति नरके ऽगुची । १३।
 शक्तिं सर्वे समस्यर्च्य शक्ता मांसानि भुञ्जते ।
 भक्तम्मन्या भ्रमेणैव पतन्ति नरकेऽवमाः । १४।
 रक्षन्तो लोकमर्यादां विस्मरन्ति सदेव यत् ।
 ज्ञात्वाऽपि हेम सन्त्यज्य यतन्ते दाससङ्ग्रहम् । १५।

प्रभुमेव जगन्नाथं ये विजानन्ति निश्चितम् ।
 ते किम्मिथ्या जगत्पद्यामनुकुर्वन्तु साधवः । १६।
 असतोऽसत्सम्मिलने द्विगुणः सञ्जायते ध्रुवंस्नेहः ।
 असता सत्सम्प्राप्ति नूनं तद्वन्धपाताय । १७।

इति

A—मस्जिद-प्रार्थनागृहं इस्लाम मानिनाम्

B—दीन-धर्मः, इस्लाम इति ।

C—हलाल-जीव हत्या धर्मानुषोदिता धर्मानुक्रान्ति वा

१. शेष—स्वाध्यायव्रतो धर्मबुद्धिः मुसलमानः ।

२. कावा—मक्का नगरे पवित्रं प्रभु (खुदा) मन्दिरम् ३. हज्ज—तीर्थमिलापः, विशेषतः मक्कातीर्थजगमिषा ।

४. खुदा—परसीकृतानि संज्ञा जगदीश्वरम्

साहित्यन्यायमीमांसा

श्रीमन्तः गिरीशदत्तपाण्डेया सं० सं० वि० वि०

अत्र अङ्गानां कल्पसूत्राणां प्रधानवाचिभिः छन्दः
ब्राह्मणं, वेदः, इत्यादि शब्दैः व्यपदेशो न न्याय इति
न्यायविदां सिद्धान्तः, इति व्याख्याय शङ्कराचार्यः ताविमी
पूर्वपक्षसिद्धान्ती कल्पसूत्राधिकरणे (मीमा० १३।६)
दृष्टव्याविति प्रोक्तम् ।

एतेन पूर्वपक्षसिद्धान्त (उत्तर) साधकानां बीजभूतानां
च युक्तीनां न्यायपदवाच्यता स्पष्टं विज्ञायते ।

श्लोकवार्तिके—

तस्याश्च सर्वगामित्वं तन्यायत्वात् प्रतीयते ।

नेकेषामेव साह्यस्ति केषांचिद्वा न विद्यते ॥

अत्र न्यायसुधा-तस्याः शब्दशक्तेः । तस्मिन् सर्वगा-
मित्वे । न्यायः-युक्तिः । यस्याः शक्ते रस्ति सा तन्याया ।
तद्भावः न्यायत्वम् । कीदृशो न्याय इत्यपेक्षायाम् आह
नेकेषामिति युक्तिः-न्याय । (पृ० २०७) जेमिनिः—
'अन्यायश्चानेकशब्दत्वम्' (१३ ८।२६)

अत्र न चेप न्यायो यत् सदृशाः शब्दाः एकमर्थमभि-
निविशमानाः सर्वेऽविच्छिन्न - पारम्पर्या एवेति शाबरी
वाणी ।

लौकिकन्यायसंग्रहेऽपि सर्वे लौकिकाः दृष्टान्ताः,
लौकिक्यः कथाः (योगवाशिष्ठाद्याः) दाम-काल-कटाद्याः
न्यायत्वेनादाहृतुं शक्यन्ते ।

इत्थं रीतिः पद्धतिः प्रकारः युक्तिः उदाहरणं दृष्टान्तः
न्यायशब्दार्थः । अन्येऽपि न्यायशब्दार्थाः यथा 'न्यायो
नेता समीरणः' न्यायविद्धमंतत्त्वज्ञः षडङ्गाविदनुत्तमः,
भवन्ति ।

न्यायलक्षणम्—

अद्यपि शास्त्रीयः लौकिकश्च उभयविधोऽपि व्यवहारः
प्रमाणपरीक्षितो भवति, तथापि सर्वेषामशास्त्रज्ञत्वेन
शिष्टानामाप्तानां पौरुषेयाणामपि वचसां महानादरो
दृश्यते । तुल्यबलविरोधे यत्र विकल्पस्तत्रैव कुलपरम्परा
प्रमाणम् । बाधितायान्च तस्यां तर्क्यावकाशो भवति ।
तदर्थमान्वीक्षिकी विलासः । सा च मननरूपेव ।

न्यायचर्चेयमीशस्य मननव्यपदेश - भाक् ।

उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरागता ॥

मननं नाम युक्त्युपपत्तिभ्यां तत्त्वचिन्तनम् । अतः
प्रमाणैरर्थपरीक्षणम् न्याय इत्यप्युच्यते । प्रमाणसिद्धोऽर्थो
न्याय इत्यपि पक्षः । युक्त्युपपन्नोऽर्थो न्याय इति माम-
कीनः पक्षः ।

न्यायस्य शरीरं द्रव्यङ्ग्यम्-(१)युक्तिः, (२)उपपत्तिःश्र
न्यायावयवविशेषो युक्तिः । तल्लक्षणं सरस्वतीकण्ठाभरणे—

शब्दस्यार्थस्य वा परस्परमनुपयुज्यमानस्य योजनं
युक्तिः । सा-पदपदार्थ वाक्य-वाक्यार्थप्रकरणप्रबन्धविषया
चेति । (भोजराजः)

दुर्बोधन्यायार्थप्रकाशाय युक्त्यालम्बनमावश्यकम् ।
तदुक्तमभियुक्तः—तत्र प्रदर्शयेद्युक्तीदुर्बोधोऽर्थो भवेद्यदि ।

बालोप्याश्रितसोपानः प्रासादारोहणक्षमः' ॥

किञ्च-न्यायोपपादने युक्त्यालम्बनमावश्यकम् यतः—

'तत्त्वप्रकाशनं युक्त्या न्याय इत्युच्यते बुधैः ।

इति वृद्धोक्त्या न्यायशरीरमेव युक्तिघटितम् । युक्तिमन्तरा
न्यायस्वरूपार्थं लामासम्भवः । अत उक्तम्—

प्रकाशते स्वरूपेण न्यायो युक्त्योपपादितः ।

तथा च न्यायान्प्रकाशयितुं युक्त्यालम्बनमावश्यकमेव ।
न्यायशब्दोऽपीदृशस्थले नीयते प्राप्यते तात्पर्यार्थो येनेति
व्युत्पत्त्या—

विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।

पक्षद्वयफलं चैव शास्त्रेऽधिकरणं विदुः ॥

इति लक्षणलक्षितं पञ्चाङ्गमधिकरणं वक्ति ।

प्रायः पूर्वोत्तरपक्षसाधिका युक्तयः 'तदधिकरण-
न्यायेन' 'अदोऽधिकरणन्यायेन' इति न्यायशब्देन चोच्यन्ते ।
अत एव श्रुतिविरुद्धस्मृतिप्रामाण्याधिकरणस्य अश्वैरय हतं
को हि गर्दमः प्राप्तुमर्हति' इत्याधारीभूतं न्यायमाचक्षते ।
लोकरीतिरपि न्यायशब्देन प्रोच्यते । मीमांसान्यायप्रयोगश्च
प्राचीनशास्त्रविदुषां नवीनानाम् न्यायालयीयविवादे च
भवति । न्यायालयगतानां कृते विध्यर्थविचारकाले न्याया-
नुसरणं विना गतिरेव नास्ति ।

परार्थानुमानात्मको वाक्यसमुदायोऽपि न्यायशब्देन
व्यपदिश्यते । स च द्वयवो वा बौद्धवत्, त्रयवो वा
मीमांसकवत्, पञ्चावयवो वा तार्किकवत् । प्राड्विवाकस्य
निर्णयोऽपि न्याय एव ।

इयांस्तु विशेषः । न्याये शरीरलाघवं सूत्रात्मकत्वं च
भवति । निर्णयपत्रे शरीरगौरवं भाष्यात्मकता च ।
तथापि न्यायालयीया निर्णया अपि न्याय (दृष्टान्तं नजीर)
शब्देनोच्यन्ते ।

भगवान् वात्स्यायनस्त्वाह—'प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः'
तात्पर्यटीकायामत्र-नन्वेमपि नीयते प्राप्यते विवक्षितार्थेयेनेति
व्युत्पत्त्या प्रत्यक्षादिकं प्रत्येकमेव न्यायः । न चैतत् प्रत्येकं
प्रयोजनमाश्रयते । अजिहासितानुपादित्सितानामप्यर्थानां
प्रत्यक्षादिगोचरत्वदर्शनादित्याक्षिपति—कः पुनरयं न्याय

इति । समाधत्ते प्रमाणैरिति । प्रत्यक्षादिप्रमाणमूलाः
प्रतिज्ञाद्वयः

पञ्चावयवाः प्रमाणानि । तीर्यस्य लिङ्गस्य परीक्षणं
परीक्षा । परीक्षितं तु लिङ्गं पञ्चावयवोपपन्नमनुमय-
प्रत्ययफलं भावयत्येव । न त्वनुमेयार्थपरीक्षा । तस्य
सन्दिग्धत्वेऽपि परीक्षानास्पदत्वात् । नन्ववयवैश्चेदर्थ-
परीक्षणम्, न तर्हि प्रमाणैः कार्यकारणयोरभेदाभावादित्यत
आह किमुक्तं भवतीति । न साक्षात् प्रतिज्ञादयोऽवयवा
अर्थपरीक्षायामुपयुज्यन्ते, अपि तु स्वकारणतत्प्रमाण-
सूचनेन । तस्मात् प्रमाणानामवान्तरव्यापारः प्रतिज्ञादय
इत्युपपन्नं प्रमाणैरर्थपरीक्षणम् । तदिदमुक्तं समस्तप्रमाण-
व्यापारादिति । तस्मान्नैकैकं प्रमाणम् इति । समस्त-
प्रमाणोपकरणत्वादेव चास्य परमत्वम् ।" इति श्रीवाच-
स्पतिमिश्रा व्याकुर्वन्ति ।

(पृ० ४१ सू० १ प्र० १ पं० २३-४२)

अथ न्यायलक्षणसंग्रहः—

- (१) "अनुमिति चरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशब्द-
ज्ञानजनकं वाक्यं न्यायः" इति चिन्तामणिः ।
- (२) उचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायत्वमिति शिरो-
मणिकारः ।
- (३) "प्रमाणानुग्राहकस्तर्को न्यायः" इति आनन्दगिरिः ।
- (४) "समस्तोपपन्न लिङ्गप्रतिपादकं वाक्यं न्यायः" इति
हरिदासः ।
- (५) "युक्तिमूलकदृष्टान्तविशेषो न्यायः" इति न्यायकोश-
भूमिका ।
- (६) "लोकशास्त्रप्रसिद्धदृष्टान्तविशेषो न्यायः" इति
वाचस्पत्यम् ।
- (७) "स्वशक्त्या प्रवृत्तिमत्त्वं न्यायत्वम्" इति मामहः ।

(१) मी० न्या० प्र० मू० ।

(८) “साधकं प्रमाणं न्यायः” इति मम्मटः ।

“काकतालीय”, “कदम्ब-मुकुल”, “अन्धपरम्परा” प्रभृतयो लौकिकाः, पदार्थवाक्याथं प्रभृतयो न्यायाश्च दृष्टान्तविशेषा लौकसिद्धा एवं न्यायपदवाच्याः भवन्ति । न्यायानां पञ्चावयवत्वे कथं दृष्टान्तानामेव न्यायपदबोध्यत्वमिति चेत्, ‘समुदायेषु प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि विद्यन्ते’ इति, समुदायश्च समुदायिनो नान्य (लोचने) इति युक्तिभ्यां तत्समन्वयसमिति सर्वं सुस्थम् ।

न्यायावयवचिन्तनम्—

ननु दृष्टान्तो नाम न्यायावयवविशेषः । न च तत्र न्यायशब्द प्रयोगः । प्रतिज्ञादावपि तस्य शतत्वादिति चेद् विचार्यन्ते-अवयवी अवयवेषु वर्तते । कात्स्न्येन वा ? एकदेशेन वा ? नाहः । द्वितीयावयवादावयवविनां विरह-प्रसङ्गात्प्रथमावयव एव सर्वस्यावयविनः परिसमाप्तत्वात् नापि द्वितीयः । अवयवेषु वृत्त्यर्थमवयविनोऽवयवानङ्गीकारात् । अङ्गीकारे वा तत्रापि वृत्त्यर्थमवयवान्तरानुसरणादनवस्थानादिति चेन्न । अवयविनोऽवयवेषु कात्स्न्येन वृत्तिस्वीकारात् । न चैवमवयविनः कात्स्न्येनैकत्रैव वृत्तेरवयवान्तरे तदभावः स्यादिति वाच्यम्, तत्रापि कृत्स्नस्याप्यवयविनो विद्यमानत्वात् । ‘यदेकत्र कात्स्न्येन वर्तते तदन्यत्र न वर्तते, यथा रूपम्’ इति चेन्न । कात्स्न्येन ग्रहणवैयर्थ्यात् । एकदेशेनानेकस्थूणासु वर्तमानत्वात् वंशदि-व्यावृत्त्यर्थं तदिति चेन्न प्रतिस्थूण कृत्स्नस्यैव वंशस्य विद्यमानत्वात् । यदेकत्र कात्स्न्येन वर्तते न तदन्यत्र वर्तते इत्येतदेवात्र बाधकमिति चेदत्रापि कृत्स्नपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अत एव समुदायेषु प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते इति न्यायः ‘काकतालीय-न्यायस्य’ (दृष्टान्तस्य) तत्त्वं साधयतीति युक्तं पश्यामः ।

तर्करूपो न्यायोऽनुमानं विविधम्-स्वार्थं परार्थञ्च । तत्र स्वार्थं पञ्चावयववाक्यनिरपेक्षमवगतव्याप्तिपक्षधर्मता-

विशिष्टम् । परार्थम्, प्रतिज्ञाद्यवयवादियुक्तम् । अवयव-त्वन्वेष्वां वाक्यैकदेशत्वेनोपचारात् । न च प्रतिज्ञा निष्प्रयोजना । पर्वतो वह्निमान् इत्यस्य पर्वतो न वह्निरहितो बाधादित्येवं परत्वात् । न च हेतुवचनं निष्प्रयोजनम् धूमवत्त्वव्यापकत्वेन सप्रयोजनत्वात् । नापि दृष्टान्तवचनस्य निष्प्रयोजनत्वम्, व्याप्तिधीजनकत्वेन सप्रयोजनत्वात् ।

सीगतवादिवागीश्वरादयस्तु—‘यो धूमवानसावग्निमान् यथा महानसः, धूमवांश्च पर्वतः’ इत्यवयवद्वयमेव प्रयोक्तव्यमित्याहुः ।

धर्मिसाध्यसाधनाद्यप्रतीतो व्याप्तिपक्षधर्मतयोरव-गन्तुमशक्यत्वात् पञ्चावयवत्वमेव न्यायस्योचिन्तमिति वैशेषिका आमनन्ति ।

‘मीमांसा न्याययोः सम्बन्धः’—सर्वत्रवाप्तजनपरि-बोधितः शब्दः प्रमाणम् । तदुक्तम्—

पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः ।

शब्दबोधः फलं तत्र शक्तिवीः सहकारिणी ॥

शब्दार्थसम्बन्धेऽप्यनुमानं प्रमाणम् । तथा हि-अयं शब्दो-ऽस्मिन्नर्थे प्रमाणम्, व्यवहारात्, अन्यव्यवहारवत् । यथा वैदिकानां शब्दानां लोकोत्तरार्थज्ञापने प्रामाण्यं यथा च लौकिकानां शब्दानां स्वार्थबोधने प्रामाण्यं तथैव काव्य-शब्दानामपि । काव्यार्थश्च शब्दबोधरूपः । सामान्यः शब्दः सामान्यजनोच्चरितः सामान्यमर्थं बोधयति : विशेषस्तु विशिष्टं विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वं काव्यशब्दाना-मिष्टमेव । वैशिष्ट्यञ्च सामान्यतो रमणीयार्थप्रतिपाद-कत्वम् । रमणीयार्थप्रतिपादकत्वं शब्दानां कथं येन लोकोत्तरवर्णनरूपं कविकर्मसम्पद्यतामित्यतः प्राहुर्मम्मटा-चार्याः—

‘तददोषो शब्दार्थौ सगुणावनलङ्घ्यती पुनः क्वापि ।’

एतेन लोकोत्तराह्लादजनकज्ञानविषयीभूतार्थप्रतिपादक-शब्दविशिष्टत्वं काव्यत्वम् ।

स्थूलरूपेण वाक्यं त्रिविधम्—(१) वैदिकं यथा—
 'अग्निमीडे पुरोहितम्' (२) लौकिकं यथा—'पुत्रस्ते
 जातः' (रसगङ्गाधरे प्रारम्भ एव), (३) काव्यं यथा—
 'कश्चित् कान्ता त्रिरह गुरुणा'। कविप्रतिभानिर्वृति-
 तत्वाच्चा लौकिकत्वम्। कविप्रतिभानिर्वृतितत्वाविशेषाच्च
 लौकिकत्वम्। 'पुत्रस्ते जातः' कन्या ते—'गमिणी' इत्ये-
 ताभ्यां वाक्याभ्यां जायमानमुखप्रसाद-मालिन्याभ्यां
 नालौकिकार्थप्रतिपत्तिः, स्वाभाविकत्वादचमत्कारित्वाच्च।
 काव्यवाक्यानां रमणीयार्थप्रतिपादकत्वात् लोकोत्तराह्ला-
 दापरपथ्यस्य चमत्कारस्य जननार्हत्वात्, न लौकिकत्वम्
 लौकिकवाक्येषु लोकोत्तराह्लादजनकत्वाभावात्। वैदिक-
 लौकिककाव्य-पदार्थानां विचारः, मीमांसा। सा च
 मननादेव। मननं न्यायः। मननं प्रमाण-प्रमेयपरिशीलनम्।
 प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणम्। गानाधीनेव मेय
 सिद्धिः। प्रमेयभेदात् प्रमाणान्यपि मिथ्यन्ते। प्रयोजन-
 भेदादपि तथा। शास्त्राणां काव्याङ्गत्वमुक्तं भामहाचार्यैः—

प्रायेण दुर्बोधतया शास्त्राद्विन्यत्यमेवसः।

तदुपच्छन्दनायैव हेतुन्यायबलोच्चयः॥

न स शब्दो न तद्वार्थं न स न्यायो न सा कला।

जायते यन्न काव्याङ्गं अहो भारो महान् कवेः॥

अपरं वक्ष्यते न्यायलक्षणं काव्यसंश्रयम्।

इन्दन्तु शास्त्रगर्भेषु काव्येष्वभिहितं यथा॥

मुख्यस्तावदयं न्यायो यत्स्वशक्त्या प्रवर्तते।

अन्ये सारस्वता नाम सन्त्यन्योक्तानुवादिनः॥

एतेन काव्यशास्त्राभिमतन्यायसामान्य लक्षणं व्याख्यातम्।

काव्यप्रकाशकारेणाऽपि काव्यस्य प्रयोजनम्—

काव्यं यशसेऽर्शुकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये।

सद्यः परनिवृत्तये कान्तासम्मितयोपदेशयुजे॥

कारणञ्च—शक्तिनिपुणतालोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात्।
 काव्यज्ञ-शिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवम्॥

इत्याद्यभिहितम्।

न्यायभेदाः—

सामान्यतो न्याया द्विविधा भवन्ति—शास्त्रीयलौकिक-
 वेदाभ्याम्। प्रमेयभेदात् शास्त्रभेदः। तस्मात् शास्त्रीया-
 नाम न्यायानां भेदः। लौकिका अपि नानाविधा भवन्ति।

न्यायस्वरूपनिर्वचन-प्रसङ्गेन कोलोपनिषदि सूत्रितम्—
 अन्यायो न्यायः'। अत्र पूज्यपादाः श्रीभास्कररायमहा-
 भागा इत्थं वदन्ति—'यदि कश्चिद्वावदूकः पूर्वोत्तरमीमांसा-
 न्यायैः कौलिकाचारं दूषयेत्तथापि न मनागपि कोपः कार्यं
 इत्याशयेनाह-अन्याय इति। अल्पार्थो नन्। अल्पबलो
 न्यायः, पूर्वपक्ष इति यावत्। सोऽपि न्याय एव। न हि
 पूर्वपक्षोऽपि न्यायोपन्यासमन्तरेण प्रवर्तते। अतस्ताश्च
 न्यायसिद्धोऽपि न्याय्य एवायं पन्थाः। न चैवं सति
 सिद्धान्तन्यायेनापवादात् कथमाश्वासः। सिद्धान्तानाम्
 ऋषिभेदेन बहुविधत्वेन तदभिमाननिमित्तस्तथा तथोपपा-
 दनस्य परस्परविरुद्धस्य पूर्वोक्ततन्त्राधिकरणस्य-देवताधि-
 करणादिषु बहुशो दर्शनात्। वादिनो दीर्घल्यं न तु न्यायस्य
 इति भावः।

तदप्रतिष्ठानादिति भगवान् व्यासः।

अचिन्त्याः खलु ये मावाः न तांस्तर्केण योजयेद्
 इति च।

ईदृशन्यायानां चित्तसमाधानककलकानां सम्प्रदायाविरोधेन
 वोपन्यासस्योचितत्वात्। यथा—श्रुति-स्मृतिसम्प्रदायानाम्
 उत्तरोत्तरस्य दुर्बलत्वेऽपि प्रकृततन्त्रे वैपरीत्यमूह्यम्। न
 चायं सुतरामन्यायः। धर्म (शास्त्र) विद्भिर्नपि उत्तरो-
 त्तरेण पूर्व-पूर्वसंकोचस्य बहुशः स्वीकारात्।

१. क्र० वे० ११११। २. मेघ० १११। ३. कौ० उ० म० ५११।

उभयविधो व्यवहारो न्याय इत्युक्तम् । व्यवहारो
नाम रूपमयो लोकः नान्यत् । तदुक्तम्—

लोकयेते चात्र शाब्दाथो लोकस्तेन स उच्यते ।

व्यवहारोऽथवा वृद्धव्यवहृतपरम्परा ॥ (म० मा०

प्र० उ०)

शक्तिग्रहसाधनेषु व्यवहारस्तावच्छक्तिग्राहक-शिरोमणिः—
शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्यात् व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सानिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा ।

अत एव च 'आप्तवाक्यं शब्दः' । 'आप्तस्तु यथार्थ-
वक्ता' । अत एव च वेदे—'न म्लेच्छित्वं नापभाषित वै'
इति प्रोक्तम् ।

लौकिकन्यायानां वेदेष्वपि यत्र तत्र निदर्शनानि सन्ति ।

न्यायावयवपरम्परा

(१) पञ्चावयवपरम्परा—अस्याः परम्पराया समुप-
स्थापको महर्षिगीतमः । स्मृति-पुराण ब्राह्मणादिवैदिकग्र-
न्थेषु गीतम-गीतम-गीतमीत्यादयो शब्दा मिलन्ति । एतेन
ऐतिहासिकीयं परम्परा । अत्र विशेषं वक्ष्यामः । अस्यामेव
परम्परायां वात्स्यायनादयः प्रथितयश्चस्काः पदार्थवेत्तारो
विचारितवन्तः ।

अत्रैतिहासिकदृष्ट्या, पाश्चात्येष्वपि एतस्याः न्याय
पञ्चावयववाद-परम्परायाः समुपलभ्यमानत्वाच्च तुलना-
त्मिका समीक्षा प्रतनिष्यते ।

(२) दशावयवपरम्परा—समुपलभ्येषु प्राचीनग्रन्थेषु
दशावयवव्यवस्थाऽपि दृश्यते । महर्षिणा वात्स्यायनेन
(१) स्वभाष्ये उपयुक्तवादसम्बन्धिनी व्यवस्था प्रस्तु-
तास्ति—

(१) प्रतिज्ञा	(२) हेतुः
(३) उदाहरणम्	(४) उपनयः
(५) निगमनम्	(६) जिज्ञासा

(७) संशयः

(८) शक्यप्राप्तिः

(९) प्रयोजनम्

(१०) संशयव्युदासः ।

'नियुक्तिकथा' नामके ग्रन्थे उपयुक्त-दशावयव-वादस्य
व्यवस्था द्विप्रकारिका मिलति । तत्र

प्रथमः

द्वितीय

(१) प्रतिज्ञा

प्रतिज्ञा

(२) प्रतिज्ञाविशुद्धिः

प्रतिज्ञाविभक्तिः

(३) हेतुः

हेतुः

(४) हेतुविशुद्धिः

हेतुविभक्तिः

(५) दृष्टान्तः

प्रतिषेधः

(७) उपसंहारः

दृष्टान्तः

(८) उपसंहारविशुद्धिः

आशङ्का

(९) निगमनम्

आशङ्काप्रतिषेधः

(१०) निगमनविशुद्धिः

निगमनम्

अत्रेदं विमर्शनीयम् यद्दशावयववादपरम्परायाः स्वरूप-
द्वयमुपलभ्यते । वात्स्यायनेन इयं परम्परा खण्डिता ।
प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि इति पञ्चैव तार्किकस-
म्मतानि । शिष्टान्यसम्मतानि । तेषामैतिहासिकपरिशीलनम्
तेषां तार्किकासम्मतवाक्यवानामन्यदृष्ट्या विचारः सम्भाव्यः

(३) चतुरवयवपरम्परा—कैश्चिन्मीमांसकैरियं
समादत्तेति अनन्तवोर्यहेमचन्द्रनामकैर्जैनाचार्यैरुल्लिखित-
मिति श्रूयते । अस्या विशेषो नोपलभ्यते ।

(४) त्रयवयवपरम्परा—सांख्य-मीमांसा-वेदान्त-
नयज्ञैरयं स्वीकृतः । सांख्यसूत्रस्य माठरवृत्तौ अवयवचर्चा
कर्ता ।

गौडपादभाष्य-सांख्यप्रवचनभाष्य तत्त्वकीमुद्यामियं
चर्चा नास्ति । भाट्टमीमांसकैः इयं परम्परा स्वीकृता ।
अस्याः परम्पराया रूपद्वयं वर्तते—(१) प्रतिज्ञा हेतुः उदा-
हरणम्, (२) उदाहरणम्, निगमनम् । गुरुमतानुयायि-
नोऽपि इमामेव परम्परामुपासन्ते । वेदान्तपरिभाषा मीमांस-
कानुयायी वर्तते । उपयुक्तावुभावपि विकल्पो प्रयुक्ती ।

धर्मकीर्तिः पूर्ववर्तिनो बौद्धाचार्या अपि अवयववादिनः
आचार्यमैत्रेयेनाऽपि व्यवस्था स्वीकृता । दिङ्मागाचा-
र्यमते पक्षसेतुदृष्टान्तरूपाः अवयववाः स्वीकृताः । अथ
वादस्य पाश्चात्यैरपि ग्रहणं कृतम् ।

(५) अवयवद्वयपरम्परा—बौद्धनिकाये धर्मकीर्तिः
कतिपये जैनाश्च अवयवद्वयवादं स्वीकुर्वन्ति । तत्र

बौद्धाः जैनाः

(१) उदाहरणम् (१) प्रतिज्ञा

(१) उपनयः (२) हेतुः, इति वैशिष्ट्यम् ।

अत्र जैन-बौद्धतात्त्विकेषु वैदिकतात्त्विकेषु च मतभेदाः
सन्ति ।

(६) एकावयवपरम्परा—दार्शनिके जगति अवय-
वप्रयोगकाले केवलमेक एवावयवः सर्वप्राथम्येन धर्मकीर्तिना
स्वीकृतः । तेन विशिष्टविदुषां कृते व्यवस्थेयमस्ति ।

धर्मकीर्तिप्रभावित आचार्यः देवसूरिः एकावयववादं
स्वीकृत्य अस्य स युक्तिकत्वं प्रतिपादितवान् । धर्मकीर्ति-

तुल्य एक देवसूरिः । आस्तु विद्वेषः । यत् त्रिरूप
(अवयवाः) समर्थेन बौद्धाः पक्षसत्वरक्षार्थं प्रतिज्ञा
प्रतिपाद्यविषयमपि निरूपयन्ति । जैनास्तु त्रिरूप-
सिद्धान्तमेव नाङ्गीकुर्वन्ति । ते तु केवलं 'अविना'
रूपस्य विपक्षासत्त्वस्यैव हेतोरपरिहार्यत्वं मन्यन्ते । अतः
एव देवसूरिणा प्रतिज्ञा प्रयोगः समाप्तः । हेतोरेवविना-
भावरूपत्वेनाङ्गीकारात् साध्यसन्देहाय निरासार्थं बौद्धा
एव परम्परामेनामङ्गीकुर्वन्ति न तु जैनाः ।

उपसंहारः

निखिलेऽपि लौकिक-शास्त्रीय-न्यायप्रपञ्च इत्थं
पट्विधः । काकतालीयः माठरपरिवेषण-श्याञ्जुनकादयो
न्याया दृष्टान्तविशेषा एव । अतस्तैरपि एकावयववादपर-
म्परायां समापतिताः भवन्ति । साहित्यशास्त्रदृष्ट्या
न्यायानां वर्गीकरणं, अवयवानां विचारानाधारीकृत्य
अवयवानां निरूपणं भामहाचार्येण काव्यालङ्कारे
विस्तरेण कृतम् ।

श्री शिवकुसुमाञ्जलिः

आचार्यवर्याः पं० शिवकुमारशास्त्रिणः

प्रधानाचार्याः सं० महाविद्यालये-इटारस्याम्

महेश ! शेषभूष ! नाथ ! देवनाथनाथितम्,

सतामहो मनस्युदारदारभूषणं शिवम् ।

विरञ्चिविष्णुसन्नुतंगिरीन्द्रजासर्माक्षितम्,

महप्रदं महःपदंभजे भवं भवान्तकम् ॥ १ ॥

अभिद्रवत्पयः प्रवाह-जाल्मवीमुशोभितो,

तत्तमाङ्गसंस्थितेनकौषधीनवल्लिदर्शनः ।

दृशाम्परो मुदाकरस्त्रिलोकदेवनापरः,

परार्थसृष्टिमाचरन् सुधर्मबोधदानतः ॥ २ ॥

असाररूपजालभूतसारसंज्ञकार्णवे,

मुहुर्मुहुः स्वकर्मभिर्जनुर्भृती समाप्नुवन् ।

तमद्भुताद्यशर्मभूतसंसृतिप्रबन्धनाद्,

य उद्धरत्यशेषविद् भवोऽभव तनोतु मे ॥ ३ ॥

विलेशयाविले गले करालकालकूटका-

मशेषलेखदानवादिरेक्षणार्थमुद्, वहन् ।

धराधरेन्द्रराजते हिराजराजराजितो,

मनोभवाधिनाशको मनोभवोऽस्तु नो भवः ॥ ४ ॥

सनातनादिबेदवादियोगिनोदिशञ् शुभं,

सुतत्त्वमुत्तमं मुदाहियोगमुद्रयाऽन्वितः ।

निरोहयोगिवल्लभस्त्रिशूल-शूलशूलनो,

दिशत्वमोघदर्शनं शिवाधवः शिवः शिवम् ॥ ५ ॥

विपच्छन्ननारकीयजालजात जीवकान्,
हृद्गदयाप्लुतेनयस्तमस्ततेः सुखम्पुरा ।
व्यमूमुचत्स्वयं स्वभक्तिरातिशर्मधायकः,
स्मराङ्गहारकोऽनघो मनोहरोऽस्तु नो हरः ॥ ६ ॥

त्रिलोकसन्ततिज्वरस्यनाशनायरक्षसः,
पुराभिधस्य विद्विषस्तमिस्त्रयावृतस्य यो ।
गृहीतरम्यमूर्तिको विलोलवामलोचनः,
प्रनष्टसर्वकण्टकः सुमङ्गलोऽस्तुनोमृडः ॥ ७ ॥

उपास्यमान ईश्वरो भवोऽभवाय नैकधा,
जगद् विवर्तवाद वेदवाद शोधितव्रताः ।
मुनिष्कलं परं महः परैक्यमानमानसाः
उपासते निरन्तरं निरन्तराय जायताम् ॥ ८ ॥

सलोल मिन्दुनन्दसूनुभानुविष्णु कर्मभिः,
सकृत् कैश्च नाभभिः श्रयन्ति ये नरो नरम् ।
सतः सुतत्स्वरूपिणः प्रगीयते गुणस्तव,
त आप्नुवन्ति तत्स्वरूपमागमादि संस्तुतम् ।
यतस्तवापदेशिका विमुक्तिदा शिवे रतिः ॥ ९ ॥

शशाङ्कशेखर ! प्रभो निरामयं मनो मम,
दरादिदार शूलधार ! मारमार ! मारक ।
तवातिशुद्धभक्तिमत्परं परार्थकं भवे-
दनल्प सौख्यहेतुकं त्वदीयदर्शनं भवेत् ॥ १० ॥

सृष्ट्वापीशो जगदिदमहो माययाऽज्ञानिनृणा-
मन्तश्चारी प्रभवति विभुः सर्वदाऽनुग्रहाय ।
कर्ता धर्ता सकलजगतामन्तकस्यान्तको यः,
पायादीशः शुभशयधरो साधवो भव्यभूतिः ॥ ११ ॥
केचिन्नामग्रहणपटवः साधवो वामदेव !,
प्राप्तारस्ते परमपदवीं योगिभिर्दुर्विभाव्याम् ।
अन्ये चार्थोपहत-मतयोऽप्युच्चकैस्त्वा स्मरन्ति,
वित्तापत्यप्रभृतिसूतये भूयसा राजमानाः ॥ १२ ॥
भक्तास्तेऽपि प्रथितगुणिनः प्राप्य सिद्धिं स्वकीयाम्,
धर्मेर्नानाविध सुखमुखं कुर्वते पुण्यकानि ।

पुण्यादीनाः परमसुभगा मानसापूर्वरम्य -
मासाद्यान्तं विहरणपराज्ञानिनस्ते पतन्ति ॥ १३ ॥
एके ज्ञानात्परमशिवदं तत्त्वमेकं तुरीयं ,
ध्यायन्तस्त्वां कतिचनजना दुस्तरनिस्तरन्ति ।
त्वत्पादाब्जप्रपतनमना नैव जाताभ्युपायं,
शम्भो ! त्राता भव जलनिधावेष सीदामि घोरे ॥ १४ ॥
उत्पद्यापि स्मरहर ! महत्युत्तमारां कुलेऽस्मिन् ,
पाण्डेयाख्ये बुधधनयुते जाह्नवी-तीर-जन्माऽ-
धीत्याध्येयं विषयविषराशयर्णवाद् वेपमानः ।
शोचाम्यायुर्गतमियदहो नाथ ! भूयः पतासि ॥ १५ ॥
ध्यातं नो ते पदाब्जं हृदि समल ह्रं मङ्गलं मङ्गलानां,
हस्तौ नैवाभिलग्नौ । तव सुकृत करे कर्मणीह क्वचिद् वा
नो वित्तं वा न विद्या पुरहर हृदयं भक्तिपूर्णं न चापि,
तस्माद्दीनोऽस्मि रक्ष्यः स्मरहर ! सततं नैव भूयः पतेयम् ॥ १६ ॥
भक्तिस्ते देवनाथामरवरचरिताधारभूता श्रुता नो,
देया साम्राज्यमुक्तिः परमगुरु गुरो ! नाथ ! यस्याः प्रभावात्
व्यर्थं मे जीवितं स्यात्तव चरणरजो जोषणामन्तरा तु ॥
भक्ताधार ! प्रयाचे भवचरणरतिं नैव भूयः पतेयम् ॥ १७ ॥
सर्वे वेदा दर्शनानीह शश्वत् ।
शम्भो ! त्वां वै कारणं निर्दिशन्ति ।
मन्ये नाथाकारणं त्वा सदैव
कार्यस्यायं कारणं वा कथं स्यात् ॥ १८ ॥
यो बाऽव्यक्तात् सर्वमेतद् व्यनक्ति ,
तस्मिन्नीशे कारणत्वं कथं स्यात् ।
कार्यासत्त्याकारणत्वं त्वयीशे
चेदेवं स्याद् । दुःखतः कर्म हानिः ॥ १९ ॥
तस्माद् दुःखान्नारकाज्जीवजलात् ।
त्रातव्यश्चेत् सर्वथैवानुकम्पी ।
कर्मापाशात् स्वामिदृष्ट्या विमोच्य ,
त्वत्पादाब्जाध्यानचिन्तः कुमारः ॥ २० ॥

जगन्नाथपरिष्टुतिः

—श्री हनुमद् त्तशास्त्री

(१)

गरुन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।
परुन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।
मरुन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।
जगन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।

(२)

निपन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।
मिपन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।
नृपन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।
जगन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।

(३)

यकृन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।
सकृन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।
सुहृन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।
जगन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।

(४)

प्रपन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।
स्वपन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।
प्रसन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।
जगन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।

(५)

ये मानवाः पठिष्यन्ति जगन्नाथ-परिष्टुतिम् ।
समन्ताद् दर्शनं लब्ध्वा पुनर्मोक्षं प्रयान्ति ते ।

(५)

महन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।
सुमन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।
शरुन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।
जगन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।

(६)

तडिन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।
सरिन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।
वियन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।
जगन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।

(७)

द्विपन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।
त्रिपन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।
त्रिवृन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।
मिषन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।

(८)

दरन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।
शरन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।
जरन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।
जगन्नाथः स्वामी नयन पथगामी भवतुमे ।

भगवती परिष्टुतिः

(१)

अधोक्षा प्रत्यक्षा भवति भवजाम्बा भववती ।
महोक्षा प्रत्यक्षा भवति महिजाम्बा महिवती ।

विमोक्षा प्रत्यक्षा भवति गिरिजाम्बा गिरिवती ।
परोक्षा प्रत्यक्षा भवति जगदम्बा भगवती ।

(२)

सुकक्षा प्रत्यक्षा भवति कवचाम्बा कलवती ।
सुकाक्षां प्रत्यक्षा भवति कमलाम्बा बलिवती ।
सुलक्षा प्रत्यक्षा भवति ललनाम्बा कलवती ।
समन्तात्प्रत्यक्षा भवति जगदम्बा भगवती ।

(३)

सुदक्षा प्रत्यक्षा भवति दम्भदाम्बा दमवती ।
सुपक्षा प्रत्यक्षा भवति शम्भदाम्बा शमवती ।
सुरक्षा प्रत्यक्षा भवति सुरदाम्बा सुरवती ।
समन्तात्प्रत्यक्षा भवति जगदम्बा भगवती ।

(४)

द्विधाक्षा प्रत्यक्षा भवति विनयाम्बा जयवती ।
त्रिधाक्षा प्रत्यक्षा भवति विनयाम्बा नयवती ।
द्विधाक्षा प्रत्यक्षा भवति बहुलाम्बा बहुवती ।
समन्तात्प्रत्यक्षा भवति जगदम्बा भगवती ।

(५)

चिदक्षा प्रत्यक्षा भवति सुचिदम्बा चिरवती ।
मदक्षा प्रत्यक्षा भवति शुचिदम्बा मदवती ।
समक्षा प्रत्यक्षा भवति सुसदम्बा समवती ।
समन्तात्प्रत्यक्षा भवति जगदम्बा भगवती ।

(६)

निरीक्षा प्रत्यक्षा भवति निखिलाम्बा खिलवती ।
परीक्षा प्रत्यक्षा भवति परमाम्बा परवती ।
समीक्षा प्रत्यक्षा भवति बगलाम्बा बलवती ।
समन्तात्प्रत्यक्षा भवति जगदम्बा भगवती ।

(७)

तितिक्षा प्रत्यक्षा भवति सहजाम्बा सहवती ।
सुशिक्षा प्रत्यक्षा भवति गहनाम्बा गृहवती ।
सुभिक्षा प्रत्यक्षा भवति गजनाम्बा गुणवती ।
समन्तात्प्रत्यक्षा भवति जगदम्बा भगवती ।

(८)

अधस्तात्प्रत्यक्षा भवति वसुधाम्बा वसुमती ।
परस्तात्प्रत्यक्षा भवति पुरुषाम्बा पुरवती ।
पुरस्तात्प्रत्यक्षा भवति सुचिराम्बा चित्तिचित्तिः ।
समन्तात्प्रत्यक्षा भवति जगदम्बा भगवती ।

(९)

युतो प्रत्यक्षाविर्भवति जगदम्बा भगवती ।
स्मृतो प्रत्यक्षाविर्भवति जगदम्बा भगवती ।
स्तुतो प्रत्यक्षाविर्भवति जगदम्बा भगवती ।
हनुमद्भक्ता - विर्भवति जगदम्बा भगवती ।

(१०)

ये मानवाः पठिष्यन्ति भगवत्याः परिष्टुतिम् ।
समन्तात् दर्शनं लब्ध्वा पुनर्मोक्षं प्रयान्ति ते ।

परमेश्वर ! अर्पितोऽस्मि

त्वय्येव देव ! परितः परिवर्त्तमाने, विन्दो वरेण्य करुणावरुणालयेऽहम् ।

संकोचकृत्य-पशुतां परिहृत्य सम्यक्, तादात्म्यमेत्य परमेश्वर ! अर्पितोऽस्मि ॥

डा० परम हंस मिश्रः

कविः [हास्यम्]

काव्यं करोषि किमु ते सुहृदो न सन्ति ?
ये त्वामुदीर्णपवनं न निवारयन्ति !
गव्यं घृतं पिव निवातगृहं प्रविश्य,
वाताधिका हि पुरुषा कवयो भवन्ति ॥
काव्यं करोतु परिजल्पतु संस्कृतं वा
सर्वाः कलाः समधिगच्छतु वाच्यमानाः ।
लोकस्थितिं यदि न वेत्ति यथानुरूपं
सर्वस्य मूर्खं - निकरस्य स चक्रवर्ती ॥
नूनं हि ते कविवरा बिपरीतबोधाः
ये नित्यमाहुरबला इति कामिनीस्ताः ।
याभिविलोलतर-तारक-वृष्टिपातैः
शक्रादयोपि विजितास्त्वबलाः कथं ताः ॥
नैयायिकानां मालिनाम्बराणां
जनुर्गतं रासभचिन्तयैव ।
तथापि वेश्यास्तनसन्निवेश-
स्तोतुः कवेः कोपि विशेष एव ॥

हालाहलम्

अत्तुं वाच्छति वाहनं गणपतेराखुं क्षुधार्तः फणी,
त च क्रौञ्चपतेः शिखी च गिरिजा सिंहोपि नागाननम् ।
गौरी जह्नुमुतामसूयति कलानाथं कलापाननो,
निर्विण्णः स पपो कुटुम्बकलहादीशोपि हालाहलम् ॥

मुरारिः

एकाभार्या प्रकृति-मुखरा चञ्चला च द्वितीया,
पुत्रस्त्वेको भुवनविजयी मन्मथो दुर्निवारः ।
शेषः शय्या शयनमुदधौ वाहनं पन्नगारिः,
स्मार स्मार स्वगृहचरितं दारुभूतो मुरारिः ॥

सूर्योदयस्य नियमाः

पत्र-संहिता--

१. 'सूर्योदय' मासिकपत्रस्य वार्षिकं शुल्कं रूप्यकदशकं वर्तते । घनादेश--(मनीआर्डर) द्वारा तत्प्रेषणीयम् । वी० पी० पी० द्वारा प्रेषणे ३/०० पृथक् प्रदेयानि स्युः ।
२. आवर्षं गम्भीरसाहित्यसमन्विताः १२ अङ्काः प्रकाश्यन्ते । नवीन-प्रथमाङ्कतः (जन-वरीअङ्कतः) एव ग्राहकत्वं स्वीक्रियते । माध्यमिकेन केनापि अङ्केन न स्वीक्रियते ।
३. आंगलमासस्य २६ तमे दिनाङ्के 'सूर्योदयः' प्रकाशितो भवति । वारद्वयं संशोध्य ग्राह-केभ्यः सः प्रेष्यते । अतस्तदलाभे पूर्वं स्वकीय-पत्रालयतस्तदनागमनस्य निर्णयं कृत्वैव १० दिनाङ्कानन्तरं वयं सूचनीयाः ।
४. लेख-कवितादीनां भाषया संयतया, सरलया, शुद्धया च भाव्यम् । प्रकाशनीय-लेखादीनां स्पष्टाक्षरैः कर्गजस्यैकपृष्ठे एवं लेखनमावश्यकम् । अस्वीकृता लेखादयः पोस्टविभा-गीय चिटिका-(टिकट) प्राप्त्यनन्तरं परावर्तयितुं शक्यन्ते ।
५. सम्पादकीय-विषयसम्बद्धे पत्र-व्यवहारे 'सम्पादकः' इति, व्यवस्था-विभागीय-पत्रव्यवहारे 'व्यवस्थापकः' इति च सुस्पष्टं लेखनीयम् येन उत्तरलाभे मुधा विलम्बो न भवेत् ।

विज्ञापन शुल्कम् --

सूर्योदये सुरुचिपूर्णं विज्ञापनं प्रकाश्यते । एकवारं तस्य प्रकाशनस्य शुल्ककमश्च अधोलिखितोऽस्ति, सार्वकालिकस्य दीर्घकालिकस्य च विज्ञापनस्य कृते विशेष-सौविध्याय पत्र व्यवहारः कार्यः ।

साधारणस्य प्रतिपृष्ठम्	१००)	साधारणस्य प्रत्यर्धपृष्ठम्	६०)
साधारणस्य चतुर्थांशपृष्ठस्य	३५)	आवरण-चतुर्थपृष्ठस्य	२००)
आवरण तृतीयपृष्ठस्यः	१५०)	प्रथमा-द्वितीयावरणपृष्ठयोः विज्ञापनं	
		न स्वीक्रियते ।	

--सङ्केतः--

'सूर्योदय'-कार्यालयः, भारतधर्ममहामण्डलम्, लहुराबोर, वाराणसी-१

सम्पादकः, प्रकाशकः, मुद्रकश्च--डॉ० श्री परमहंस मिश्रः

श्रीभारतधर्ममहामण्डलम् लहुराबोर, वाराणसी कण्ट ।

मुद्रण-स्थलम्--जयभारतप्रैस, बसिफाटक, वाराणसी ।

सूर्योदय

श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य
मासिकं संस्कृतमुखपत्रम्

कविसम्मेलनाङ्कः

फरवरी १९८०

सम्पादक : डा० परमहंस मिश्रः

❀ मधुमयं रहस्यम् ❀

मधुमयं रहस्यं पीयूषं परिपीतं पीतं पीतं रे !

अमृतमयं निखिलं खलु वेद्यं विमलं नीतं नीतं रे !

विन्दुविषोः पीयूषं पायं पायं स्वात्मसमुद्रः

विश्वोत्थासमहोमिमालिका - महिमामण्डितमुद्रः

रुद्रः दिशति सृष्टि - सीत्कारं श्रुतं मया संगीतं रे !

मधुमयं रहस्यं पीयूषं परिपीतं पीतं पीतं रे !

रसविशेषतः समुपश्लिष्यति सर्गः सकल रूपम्

चित्तचषकपरिपूरितचितिरससारात् सित्तमनुपम्

विश्वविलासासवपरिलक्षित - परिस्पन्दतः स्फीत रे !

मधुमयं रहस्यं पीयूषं परिपीतं पीतं पीतं रे !

महाप्रकाशोत्कर्षपरमशिव - विश्रान्तेरवभासात्

स्वयं स्वात्मनामस्तित्वं विमृशामि विमर्शविकासात्

परमां तृप्तिमहंता - महितामन्त्रभवं मधु गीतं रे !

मधुमयं रहस्यं पीयूषं परिपीतं पीतं पीतं रे !

आचार्यः परमहंस मिश्रः

वर्ष ५७ : अङ्क २ : फाल्गुन २०३६ : वार्षिकं मूल्यम् - दशरूप्यकाणि : प्रत्यङ्क मूल्यम् १/-००

संस्कृतरंगमञ्चेणकोऽभिनवः प्रयोगः

सूर्योदयः फरवरी १९८०

विषय-सूची

माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः—

अथर्ववेद १२-१४ पृ० १

श्री गुरुगीता —

श्री गुरुदेवस्मृतिः १

सम्पादकीयम्—कर्त्तव्यवाधः

सम्पादकः ३-४

पुराण वार्ता—

शिवजी उपा० ५-७

सम्पादकं प्रतिपत्रम्—(१)

श्रीमेवारायणशास्त्रिणः ८

संस्कृत संरक्षणोपायाः—

आचार्यवर्यः पं० मधुसूदनशास्त्री ९-१३

तर्कामृत चषकम्—

श्रीकेदारनाथ ओझाः १४-१६

श्रीभारतीकवेर्जयति —

'कविभारती' गोष्ठे १७-१८

कविसम्मेलनम्—

१८-२३

डॉ० फिलिप ब्रून महोदयं प्रतिकेचनप्रश्नाः

२३-२४

प्रयागः । नवम्बरमासस्य २३ तालिकायां स्थानीय-गंगानाथझाकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठे शोध-छात्रैरधिकारिमिश्र बाणभट्टस्य कादम्बर्या उपेक्षितं स्त्रीपात्रं पत्रलेखामाधृत्य श्रीजगन्नाथपाठकेन लिखितमाधुनिकं संस्कृतलघुरूपकमभिनीतम् । पत्रलेखाविषये महाकविना श्रीरवीन्द्रनाथेन स्वकीये लेखे बाणभट्टस्योपेक्षतेति निर्देशपूर्वकं विचारः कृतः । सत्यपि कुलूतराजदुहिता पत्रलेखा कुमारस्य चन्द्रापीडस्य ताम्बूलकरं कवाहिनीरूपेण छायेव संचरन्ती निर्दिष्टा । पत्रलेखाविषये बाणस्य मौनममिलक्ष्य प्रस्तुतेन रूपकेण तस्या अन्तर्भवनायाः प्रकाशनम् लक्ष्यभूतम् । संक्षिप्तानेन रूपकेण पत्रलेखाया आन्तरिकी पीडा सामग्र्येण प्रस्तुतेत्यत्र नास्ति सन्देहः प्रथम बाणभट्टः स्वर्गादिवतरति । उज्जिनीं प्रविश्य भगवतोमहाकालस्य दर्शनं करोति । तत्रैव देशस्य विमाजनकाले धर्मान्वैर्जनेन हतमातृपितृका काचित् स्त्री पत्रं लिखन्ती प्रदर्शिता । बाणभट्टस्य जिज्ञासामवगम्य सा वदति—दुर्गताऽहं धर्मान्वेषु तेष्वेकस्य गृहे संवर्धिता, शनैः शनैः यौवने वयसि तत्पुत्रं प्रति प्रणयासक्ता । पश्चात् तस्याः प्रियेऽन्यस्यामनुरक्ते सति जीवन् भारमिवाकलयन्ती शिप्रायामात्मानं निक्षिपति । तदवचनं श्रुत्वा बाणभट्टः स्वनिर्मितायां कादम्बर्या चन्द्रापीडस्य ताम्बूलकरं कवाहिनीत्वेन निर्दिष्टायाः पत्रलेखायाः स्मरति । अयमेव रूपक-स्यारम्भः । रूपकस्यान्ते बाणभट्ट आयाति । स्वोपेक्षाविषयीभूतां पत्रलेखां विचिन्त्य कादम्बर्याः पुनर्निर्माणार्थं भूमावतरितुं प्रतिजानीते । एवं रूपकमभिनयविषयतामुपनीतं कमपि सहृदयेषु व्यथाविशेषमुत्पादय विरमति । रूपकस्य निर्देशनं डॉ० मायामालवीयया कृतम् ।

अस्मिन्नेव प्रसंगे राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य निदेशकेन श्रीकेवलकृष्णसेठिमहाशयेन महाकालसंहितायाः विद्यापीठियानामन्येषां प्रकाशनानां च विमोचनं कृतम् । प्राचार्यः डॉ० गयाचरणत्रिपाठिभिर्मुख्यातिथेरन्येषामतिथीनाम् स्वागतं व्याहृतम् । सम्पादकेन डॉ० किशोरनाथश्चा श्रमणा महाकालसंहितायाः सम्पादनविषये विस्तरेण स्वलेखद्वारा निरूपितम् ।

✽

सूर्योदयः

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्,
तामिस्रं जङ्गवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नवसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्,
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र सूर्योदयः ॥

५७ तमे वर्षे]

वाराणसी फरवरी १९८०

[अङ्क २]

❀ माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः ❀

यत्तं मध्यं पृथिवि यच्च नभ्यं यास्त अर्जस्तन्वः संबभूवुः ।
तासु नो धेह्यभि नः पवस्व माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः ।
पर्जन्यः पिता स उ नः पिपत्तुं ॥ १२ ॥
यस्यां वेदिं परिगृह्णन्ति भूम्यां यस्यां यज्ञं तन्वते विश्वकर्माणः ।
यस्यां भीयन्ते स्वरवः पृथिव्यामूर्ध्वाः शुक्रा आहुत्याः पुरस्तात् ।
सा नो भूमिर्वधंयद् वर्धमाना ॥ १३ ॥
यो नो द्वेषत् पृथिवि यः पृतन्याद्
योऽभिदासान्मनसा यो वधेन ।
तं नो भूमे रन्वय पूर्वकृत्वरि ॥ १४ ॥

मातः पृथिवि ! तत्र यत् मध्यं वर्तते, तव यत् नभ्यं वर्तते यद्वा तव शरीरात् यावत्पयः शक्तयः समुत्पन्नाः सन्ति तासु सर्वासु अस्मान् प्रतिष्ठितान् कुरु । सर्वाः शक्तीः अस्मान् प्रति प्रवाहिताः कुरु । अहम् मातः तव उपासकः अस्मि । त्वमेव मदीया माता असि । अहम् पृथिव्यास्ते पुत्रः अस्मि । पितृस्थानीयः पर्जन्यः अस्माक-मुपासकानाम् जीवनतरि पारे नयतु ॥

देवाः यस्यां वेदिं रचयन्ति, यज्ञयागादिकं च सम्पादयन्ति; यस्यां दिव्याहुतिविधानात् प्रागेव यज्ञस्तम्भाः स्थाप्यन्ते, सा भूमिः स्वयं वर्द्धनशीला सती अस्मान् वर्धयतु ।

यः तव पुत्रान् उपासकान् द्वेषबुद्ध्या पश्यति, यश्च शत्रुतायाः आचरणं करोति, यश्च तव पुत्रान् अभिमवितुं मनसा कर्मणा ना तत्पराः सन्ति, तान् सर्वान् त्वं नाशय यतत्त्वमेव प्राक् कार्यं विदधासि !

गुरुदेवस्मृतिः ।

[पुर्वतोऽनुवृत्तम्]

श्रीगुरुगीता

भगवत्पूज्यपादाः महर्षयः स्वामिज्ञानानन्दगुरुवर्याः

महादेवी उवाच

मदेकहृदयानन्द, जगद्भात्मन्, महेश्वर ।

उपास्यस्य रहस्यं मे महात्म्यं चापि सद्गुरो ॥ १८४ ॥

वर्णितं यत्त्रया नाथ ! कृतकृत्यास्मि साम्प्रतम् ।

भूयोऽपि श्रोतुमिच्छामि, त्वन्मुखाज्जगदीश्वर ! ॥ १८५ ॥

परतत्त्वेकरूपस्य तत्त्वातीत - परात्मनः ।

समासेन स्वरूपं मे वर्णयित्वा कृपां कुरु ॥ १८६ ॥

महादेव उवाच

स एक एव सद्रूपः सत्योद्वैतः परात्परः ।

स्वप्रकाशः सदा पूर्णः सच्चिदानन्द-रक्षणः ॥ १८७ ॥

निर्विकारो निराधारो निर्विशेषो निराकुलः

गुणातीतः सर्वसाक्षी सर्वात्मा सर्वदृग् विभुः ॥ १८८ ॥

मूढः सर्वेषु भूतेषु सर्वव्यापी सनातनः ।

सर्वेन्द्रिय - गुणाभासः सर्वेन्द्रिय - विवर्जितः ॥ १८९ ॥

लोकातीतो लोकहेतुः अवाङ्मनसगोचरः ।

स वेत्ति विश्वं सर्वज्ञस्तं न जानाति कश्चन ॥ १९० ॥

तदधीनं जगत्सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

तदालम्बनतस्तिष्ठेत् अवितर्क्यमिदं जगत् ॥ १९१ ॥

तत्सत्यतामुपाश्रित्य मद्वद्भाति पृथक् पृथक् ।

तेनैव हेतुभूतेन वयं जाता महेश्वरि ॥ १९२ ॥

कारणं सर्वभूतानां स एकः परमेश्वरः ।

लोकेषु सृष्टिकरणात् स्रष्टा ब्रह्मेति गीयते ॥ १९३ ॥

विष्णुः पालयिता देवि ! संहर्त्ताऽहं तदिच्छया ।

इन्द्र दयो लोकपालाः सर्वे तद्वशवर्तिनः ॥ १९४ ॥

स्वे स्वेऽधिकारे निरतास्ते शासति तदाजया ।

त्वं पराप्रकृतिस्तस्य पूज्यासि भुवनत्रये ॥ १९५ ॥

तेनान्तर्योमिरूपेण तत्तद्विषययोजिताः ।

स्व-स्वकर्मं प्रकुर्वन्ति न स्वतन्त्राः कदाचन ॥ १९६ ॥

सम्पादकोगम्--

कर्तव्यबोधः

फरवरीमासस्य दशमदिनांके बुलन्दशहरनगरे उत्तर-प्रदेशस्य उच्चशिक्षाराज्यमन्त्रिणा श्रीमता अशोकं वाज-पेयीमहोदयेनोदीरितम् यत् लोकतन्त्रस्य रक्षायै, सामान्य-जनहितस्य च रक्षायै युवकान्, राजनीति रतान् नेतृन् राजपुरुषान् सर्वान् कर्तव्यबोधेन संयुक्तान् कर्तुं शिक्षा-शास्त्रिणः शिक्षामनीषिणः विचारकाः शिक्षाविशारदाश्च प्रयतन्ताम् इति !

एवमासीत् तस्य अनुरोधः ! तेन बलवत्तया सप्तमि-हितम् यत् अस्माकं चिन्तने कोऽपि पूर्वाग्रहः ना भवेत् ! राजकीय साहाय्यं तु केवलम् खञ्जयष्टिकावत् उदयाने हेतुतां वक्ष्यति तां सहायतां विहाय निष्पक्षेण भावेन विचारणीयम् यत् केन प्रकारेण लोकतन्त्रमिदं वर्धापयितुं शक्यते ?

शास्त्रसंपर्धासु शास्त्रस्य महत्त्वं दिशता तेन सक्षमतया समुदीरितं यत् शास्त्राणामेव महत्त्वं सिद्धयति ! अतएव सर्वे शास्त्रिणः मिलित्वा विचारयन्तु यत् अत्रत्याः षष्टि-कोटि सङ्ख्याकाः प्रजाः केन प्रकारेण स्वकीयानि कर्तव्यानि बोधयन्ताम् ।

प्रश्नः समुदेति किं कुर्वन्तु शिक्षाशास्त्रिणः ? किं विधानं विधीयेत शिक्षामनीषिभिः ? सम्प्रति राजनीतेः प्रावश्यम् प्रामुख्यं वर्त्तते जीवनस्य सर्वत्र क्षेत्रे ! शिक्षा जगत् सर्वथा अनर्थतया वा प्रभावितं वर्त्तते राजनीति विज्ञानेन ! शिक्षकैषु राजनीतिः, शिष्येषु राजनीतिः शिक्षितेषु राजनीतिः बद्धमूलेव प्रसरिता वर्त्तते । नास्त्यवसरः कस्यापि वा पार्श्वे यत् सः विरम्य पश्यतु यत् केन पथा जीवनं याति !

मूक इव शिक्षाशास्त्री साम्प्रतम् तूष्णीं स्थितः स्वकीयमेव कर्तव्यं निर्धारयितुमक्षम इव स्वात्मानमनुभवति !

दुःखमिदं वर्त्तते यत् सर्वत्र राजनीतिज्ञा एव पादान् वैषम्येन प्रस्थापयन्ति !

विद्यार्थिनां छात्राणां किं कर्तव्यम् भवतीत्यस्य निर्धारणे कुलपतिः, कश्चित् शिक्षाशास्त्री शिक्षाविशारदः वा अधिकारी भवति ! किन्तु जयप्रकाश सहृदयः राजनेता व्यज्ञापयत् यत् छात्राः मा पठन्तु, राजनीतिं कुर्वन्तु ! छात्राणां राजनीती प्रवेशः राजनीतिज्ञानां कुचक्ररूपमेव प्रतीयते । एतेन अनुशासनहीनता प्रवर्धमाना सती सर्वान् गुरुन् विलेश्नाति ! शिक्षकाश्च राजनीतिप्रस्ताः जाताः सन्ति !

इदं सर्वथा अनिवार्यं भवति यत् समाजे विभिन्न-रूपेण कार्यव्यापृताः जनाः अवगच्छन्तु यत् किम् अस्माकम् कर्तव्यं भवति ! सर्वप्रथमं शिक्षकाः ये समाजस्य बुद्धि-विधातारः सन्ति त एव विचारयन्तु, किं अद्य शिक्षाया यत् पावनम् उद्देश्यं भवति, तस्याः पूर्तिः सम्यक्तया क्रियते, कर्तुं शक्यते, कर्तुं पार्थते वा ?

न केवलं पाठ्यक्रमानुसारं पाठ्यग्रन्थानां पाठनमेव शिक्षा, न केवलं कक्षासु निर्धारित-समयानुसारं गत्वा प्रवचनम् एव शिक्षा, अपितु गुरुगौरव गभीरत्वम् दर्शनं दशंम् आचरणीयान् आचारान् स्वयम् समाचरन् शिष्ये पात्रे गुणगणनानाम् अनुप्राणनमेव वास्तविकी शिक्षा भवति । कर्तव्यबोधं प्रति भारतीयाः सदैव सावधानाः भवन्ति इति मदीया सम्मतिः । एका परम्परा वर्त्तते भारतीय

सूर्योदयः

साहित्ये-यथा इदं प्रतिभाति-तैत्तिरीयोपनिषदि (तैत्तिरीया-
रण्यकस्य ७-८- अध्याये) शिक्षावल्लीप्रकरणे यद्विवेचि-
तमस्ति शिक्षायाः विषये-तदनुसारं जीवनस्य संचालकाः
पुरुषाः लोके परलोके च सर्वोत्तमताया सफलाः भवितु-
मर्हन्ति इति विचारकाणां सम्मतिः ।

भाषायाः शिक्षा विषये यथा वर्णानाम्, स्वराणाम्,
मात्राणां बलानाम्, उच्चारणविधीनाम्, शब्दवर्णविन्यासा-
नाम् आवश्यकता भवति—एतेषां नियमानां पालनमावश्य-
कम् भवति—एतेषामाचरणेनैव साक्षात् साहित्यस्य वा
प्रगतिः भवति, तथैव जीवनेऽपि व्यक्ताव्यक्तानां भावानां,
मात्रया, बलेन, व्यवहारेण, कर्मक्षेत्रे स्वात्मविन्यासेनैव
जीवनोत्कर्षः सम्भावयितुं शक्यते ।

कर्त्तव्यबोधे मेधायाः महत्त्वं सुस्पष्टम् । मेधायाः
विषये तत्रैवोपनिषद्युक्तं यत् स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु ।
जीवने धारणात्मिका बुद्धिः परमोपयोगिनी भवति । परमे-
श्वर एव तां सम्पन्नां कर्त्तुं शक्नोति ।

शरीराधिकरणे एव सर्वं सम्पन्नतामेति लक्ष्यम् । अतएव
एतदपि रोगरहितमपेक्ष्यते । शरीरं विचर्षणम् स्यात् ।
जिह्वा समेषां मधुमत्तमा स्यात्, श्रुतिश्चोपदेशान् शृणोतु,
श्रुतं चास्माकं गोपाय भवतु इत्यमेव सर्वे विचारकाः
चिन्तयन्ति ।

व्यवहारे ऋतस्य, सत्यस्य, तपसः, दमस्य, शमस्य,
क्षान्तेः, धृतेः यथा आवश्यकता भवति कर्त्तव्यकर्मसन्दर्भे
तथैव समस्ताः प्रजाः कस्यामवस्थायां वृत्तन्त इत्यपि
विचारणं महदावश्यकम् । एतदपेक्ष्यैव श्रुतिः कथयति—
'प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने । प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने ।
प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने ।'

इत्थं यः पुरुषः प्रजापरम्परां—स्वाध्याय प्रवचनवन्मा-

नयिष्यति स कदापि प्रजातन्त्र-विरोधी नहि भवितुं
शक्नोति ।

एतत्सर्वं संलक्ष्यैव एकादशानुवाके तैत्तिरीयोपनिषदि
उदीरितं यत् सस्यात्, धर्मात्, कुशलात्, भूत्यै, स्वाध्याय
प्रवचनाभ्यां, देवप्रितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

प्रजातन्त्रे, अस्माकं देशस्य साम्प्रतिके शासनविधाने
इदमावश्यकम् यत् अधिकार-घोषणा भवतु । सम्प्रति
महती अस्त-व्यस्तता वर्तते । सर्वः सर्वं विदधाति, सर्वं
सर्वं कर्त्तुं समीहते । धर्मस्य धकारमपि यः न जानाति
सोपि धर्मविषये भाषणं विदधाति ! कर्त्तव्यस्य ककारमपि
यो न जानाति स कर्त्तव्यं दिशति !

अतएव निश्चिनोतु शासनं यत् इमे अधिकारिणः
इमान् विषयान् अधिकृत्य कार्यं करिष्यन्ति । यथा
विश्वविद्यालयेषु कुलपतिः अधिकारी भवति । सः यत्
कथयतु तदेव तत्र भवतु किन्तु राजनीतिः तत्रापि पदम्
आधत्त !

धर्मक्षेत्रेषु धर्माधिकारिणः भवन्तु ! स्वान् स्वान्
विशिष्टान् धर्मान् ते समुद्धोषयन्तु तथैव भवतु !

कृषिक्षेत्रे कृषिविशारदाः व्यापारक्षेत्रे व्यापार-विशा-
रदाः कर्त्तव्यं बोधयन्तु !

यथा शारीरकशास्त्रे अनभिज्ञः भेषज्याद् विमैति, न
करोति तथैव प्रथमं सर्वे स्व-स्व कर्म-धर्म-निरताः भवेयुः,
अधिकारिणां निर्देशानां चरितार्थतां शासनं विदधातु !

तदेव सर्वत्र यथा अराजकता इव दृश्यते तस्याः
शान्तिः भवितुमर्हति ।

सूर्योदयः वाजपेयीमहोदयं धन्यवादेन साधुवादेन वा
वर्धयति यत् तेन अस्यां दिशि सर्वाणां शिक्षाशास्त्रिणां
ध्यानमाकृष्टम्

आशास्यते सर्वे स्व-स्व कर्त्तव्य-बोधे समुन्नतिं
प्राप्स्यन्ति !

पुराण-वार्ता

प्रणेता--शिवजी उपाध्यायः, संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी

एकदा काचिदेकान्ते वने बलान्ता तृषातुरा ।
माता स्वान् पुत्रकान् शीघ्रं जलं नेतुं समादिशत् ॥ १ ॥
आसन् पञ्चमुतास्तस्या हृष्ट पुष्टास्तरस्विनः ।
एकैकं तेषु चत्वारो जलं नेतुं वनं गताः ॥ २ ॥
तेष्वेको धर्मपालस्तु कार्येऽन्यस्मिन् समाकुलः ।
तत्समाप्याययी मातुः पार्श्वे तां द्रष्टुमिच्छया ॥ ३ ॥

धर्मपालो मातरं प्राह—

मातस् ! ते मलिनं वक्त्रं कथं संदृश्यतेऽधुना ।
श्रुत्वा तद्वचनं माता सोच्छ्र्वासे मन्द मालपत् ॥ ४ ॥

माता प्राह—

हे पुत्र ! त्वं महात्माऽसि चत्वारस्तेनुजा गताः ।
जलमानेतुमत्यर्थं तृषार्तां समवेक्ष्य माम् ॥ ५ ॥
ते भृशं बलिनः किन्तु दिनान्तेऽप्यागता न ते ।
जलस्यास्मिन् वने किन्तु 'कन्दोल' मिति तर्कये ॥ ६ ॥
तत्र गत्वा ध्रुवं सर्वे पङ्क्तिमध्ये स्थिताः खलु ।
पानीयं नेतुमुत्कण्ठाः प्रतीक्षन्ते स्व-नम्बरम् ॥ ७ ॥
अत्र प्रत्यागतान् तास्तु नो दृष्ट्वा मेऽप्यधीरता ।
वर्धन्ते सुभृशं नास्मिन् कानने सलिलं क्वचित् ॥ ८ ॥
तस्मान्नूनं समुद्रभूतो विश्वासो मे दृढीकृतः ।
'राशनिङ्' क्रियया ह्यस्मिन् वर्षं तौ दुर्लभं जलम् ॥ ९ ॥

‡ स्वनम्-शब्दम् कवयोरभेदाद् वरम्-अभिलषणीय
प्राप्त्यर्थं तथास्ति स्वीकारवचनम्

हे वत्स ! यान्ति मे प्राणास्तृषा सेयं भृशायते ।
कण्ठः संशुष्यति प्रीति जीवनं जीवनं विना ॥ १० ॥
यदि काश्चित् क्षणानेवं पानीयं नैव लभ्यते ।
तदाऽस्मिन् विपिने ताव ! मरणं स्याद् ध्रुवं मम ॥ ११ ॥
मातु रेनां दशां वीक्ष्य सत्यवाग् धर्मपालकः ।
जगाद वचनं धोरं मातरं परिसान्त्वयन् ॥ १२ ॥

धर्मपालो मातरं प्राह—

धैर्यं मालम्बनां मत् भ्रातृणां पर्यवेक्षणे ।
कानने कण्टकाकीर्णे स्वयं गच्छामि सत्वरम् ॥ १३ ॥
पानीयं प्राप्तुमुत्कण्ठाः पङ्क्ती ते स्म्युः स्थिता यदि ।
शीघ्रमागत्य तां वार्तां तुभ्यमावेदयाम्महम् ॥ १४ ॥
रासनिङ्-गृहतः कञ्चित् पानीयं यदि नो लभे ।
कुनश्चित् तद् गृहीत्वाऽहं प्रत्यगिच्छामि निश्चितम् ॥ १५ ॥
कन्दोल स्थितिरस्त्यत्र ययय यस्य च वस्तुनः ।
ब्लैक् मार्केट्-संविधाने न तदवश्यं सुलभ्यते ॥ १६ ॥
समाश्रयास्य निजम्बां तां दिशं प्रस्थितोऽभवत् ।
चत्वारस्ते यतोऽगच्छन् धर्मपालो महामनाः ॥ १७ ॥
तृषार्ताः सोऽपि सम्प्राप्य किञ्चिद्दूरस्थ कानने ।
स्वच्छाम्बुपूर्णमाकुलं ददर्शेकं सरोवरम् ॥ १८ ॥
तृषा कण्ठगत प्राणः सोऽयं वीक्ष्य सरोवरम् ।
दूरादेव जलं दृष्ट्वा सन्तुष्टि परमामगात् ॥ १९ ॥
प्रसन्नः सम्बभूवासी कन्दोल भवनान्तरे ।
मृत्तोल भरित स्टोर-गृहं पश्यन् जनो यथा ॥ २० ॥

सूर्योदयः

किन्तु तत्र सरस्तीरे मूर्च्छिताम् निखिलानुजान् ।
 दुःखितोऽभूद विलोक्यैताम् स्टाकाभावान्नरोपमः ॥ २१ ॥
 गतासूनथ ताम् बन्धून् पृथिव्यां पतितानसौ ।
 खिन्नतामाययौ पूर्वं पश्चाद् धैर्यं समादधौ ॥ २२ ॥
 मातुः सा दुर्दशा किञ्च धोतृणां तच्छ संकटम् ।
 द्वयं चैतद् विपज्जालं तत्कण्ठ-प्राण-बन्धनम् ॥ २३ ॥
 विपद् - दोलायमानेन चित्तेनैतद् व्यचिन्तयत् ।
 मातृ संरक्षणं पूर्वं वर्तव्यमिति साम्प्रतम् ॥ २४ ॥
 स्वयं चापि तृषार्तः सन् सलिलं पातुमुत्सुकः ।
 तदा दातुं सरस्तीरं तूर्णमागतवानसौ ॥ २५ ॥
 पाणि-पल्लवतश्चाम्बु स्पृशन् केनापि वामिना ।
 अट्टस्याकृतिना सोऽयं बलान्नु विनिवारितः ॥ २६ ॥
 शतेभ्यः कलशेभ्योऽम्बु प्रपातप्रतिमो जडः ।
 पङ्क्त्यग्रे वा स्थितो रुद्धः कन्दोलान्नान्नरो यथा ॥ २७ ॥
 स भृशं दुःख मापन्नश्चमच्चक्रे चमत्कृतैः ।
 तादृशैर्वैकिय विन्यासैर्मधध्वानै रिवोदगर्तैः ॥ २८ ॥
 ततः स पुनरुद्भूतो गभीरो ध्वनिरदभुतः ।
 विना प्रश्नोत्तरं नात्र पानीयं पातुमर्हसि ॥ २९ ॥
 यदि वा बन्धुभिस्तुल्यं साहसं कतुं मीहसे ।
 ग्राह्यो दुर्दशा विद्वन् ! तवापि ननु स्यान् ध्रुवम् ॥ ३० ॥
 अहमिन्चार्यं यक्षोऽस्मि सरसोऽस्य नियोजितः ।
 अनेऽस्मिन् जलमात्रस्य रासनिग ननु वर्तते ॥ ३१ ॥
 विना रासनकार्दन्तर्धुनिट् सख्या विलोकनात् ।
 लाहरणमस्त्यत्र दुःशकं सर्वथा तव ॥ ३२ ॥
 अन्धवस्ते तथा चक्रुः परमिट् सम्प्राप्तिमन्तरा ।
 तस्मात्ते पतिता भूमी भूता इव गतासवः ॥ ३३ ॥
 ग्लैक् कर्म कतुं मुद्युक्ता मुनाफाखोर मानुषाः ।
 डी० आई० आर० लाकान्ता इवैवे ह्यपराधानः ॥ ३४ ॥
 ततो नियमकानून पालको धर्मपालकः ।
 जलाशय एतेनार्ज डोलरं यक्षमब्रवीत् ॥ ३५ ॥

धर्मपालो यक्षं प्राह—

महात्मन् यक्ष ! वक्तव्यं लभे रासनकार्डकम् ।
 येन ला-संविधानेन निर्देष्टव्यं तदाशु मे ॥ ३६ ॥
 यदि स्यात् सम्मयं स्वामिन् ! किञ्चित्पानीयबिन्दवः ।
 प्रदेयाः कृपया नूनं माताऽहं चातिर्षितौ ॥ ३७ ॥
 एवमुक्त्वा स धर्मात्मा कञ्चुकान्तः पुटोक्तम् ।
 मुष्टिमाबद्ध्य हस्ताग्रं तज्जेवान्तन्यवेशयत् ॥ ३८ ॥
 पत्रं पुष्पं फलं लब्ध्वा तोयं यक्षः प्रयच्छति ।
 चतुष्टयमपि प्राप्य स भगवान् तुष्टिमिच्छति ॥ ३९ ॥
 इत्येवं चिन्तयन्नासीत् स्वगतं धर्मपालकः ।
 सञ्जगाद पुनर्यक्षः स्नेहस्तपितया गिरा ॥ ४० ॥

यक्षो धर्मपालं प्राह—

हे वत्स धर्मपाल त्वं चतुरो नात्र संशयः ।
 प्रभावितस्त्वया चास्मि किन्तु प्रश्नोत्तरं ध्रुवम् ॥ ४१ ॥
 ऋते प्रश्नोत्तर नात्र लभ्यं रासन कार्डकम् ।
 यत्र कन्दोलकं तत्र फार्मेल्टी सेयमस्ति नः ॥ ४२ ॥

धर्मपालो यक्षं प्राह—

शरणात् इव प्रान्ते सगदगदमसौ जगौ ।
 यक्षराजेश्वर ! श्रीमन् ! कृपया प्रश्न उच्यताम् ॥ ४३ ॥
 यथा सामर्थ्यमेषोऽहं दातुमुत्तरमुद्यतः ।
 ब्रह्मकूटस्य विद्यान्तो वेदान्तो विषयो मम ॥ ४४ ॥

यक्षः प्रश्नान् प्राह—

का वार्ता ? किमु चाश्चर्यं ? सन्मार्गः कः ? सुखं च किम् ?
 ईमांस्तु चतुरः प्रश्नान् समुत्तीर्य जलं नय ॥ ४५ ॥

धर्मपाल उत्तरं प्राह— का वार्ता ?

पञ्चवर्षेभ्य एतस्मिन् देशे निर्वाचनं ध्रुवम् ।

पुराण-वार्ता

७

मतदान-क्रिया कर्म मध्यावधिकमध्यलम् ॥ ४६ ॥

निर्वाचनीय संग्रामे नेतारो मल्लमानिनः ।

जनता दुःख दारिद्र्यं युद्धयन्ते हतुं मुद्यताः ॥ ४७ ॥

प्रति निर्वाचनं पादोनाष्टपाटव पण्डिताः ।

भ्रमन्ति भ्रमरी भूता भाषणात् पुष्पवर्षिणः ॥ ४८ ॥

दशपञ्चदश प्राय दिनान्येवमर्हनिशम् ।

कालाहलोत्थ कलहो लाउड्सीकर चीत्कृतिः ॥ ४९ ॥

चमचानामकैः - कैश्चित् नेतृणां सत्प्रचारकैः ।

नानाकारवृहन्नारा-समुच्चारो वितन्यते ॥ ५० ॥

इत्थं निर्वाचनं सर्वं सम्पन्नं भवतीह तत् ।

तथाकथित नेतारो निर्वाच्यन्तेऽत्र द्रोततः ॥ ५१ ॥

निर्वाचनान्ते नेतारः खट्वर प्रोत विग्रहाः ।

विदेशेष्वधिकं देशेष्वपि प्रायश्चरन्ति ते ॥ ५२ ॥

इयमेवास्य देशस्य वार्ता सर्वत्र वर्तते ।

यो यथा सेवते नेतृन् स तथा पुष्टि मर्हति ॥ ५३ ॥

किमाश्चर्यम् ?—

यक्षराज ! द्वितीयस्ते प्रश्न आश्चर्यमस्ति किम् ?

निर्वाचनीय सन्दर्भात् तस्याप्युत्तरमुच्यते ॥ ५४ ॥

मतदान - दिनेष्वेते नेतारो मशकोपमाः ।

गुञ्जन्त्याकर्णमायान्तो लोकनिन्द्रापहारिणः ॥ ५५ ॥

जनता सर्वस्यमेषां जनतेव जनार्दन ।

द्वाराद् द्वारं भ्रमन्त्ये ते जनताहितकारिणः ॥ ५६ ॥

निर्वाचने जयं लब्ध्वा जनतामेव सर्वथा ।

विस्मरन्त्येतदाश्चर्यं देशेऽस्मिन् यक्ष ! सर्वतः ॥ ५७ ॥

किं सुखम् ?—

महात्मन् ! यक्ष । सा सर्विस् (सेवा) लोके सर्वैः प्रशस्यते ।

उत्कोचः पुष्कलो यत्र लभ्यते श्रममन्तरा ॥ ५८ ॥

अस्मादभ्यधिकं साधो ! लोकेऽस्मिन् किं सुखं भवेत् ।

प्रमाणं तु भवानत्र स्वयमुत्कोच पण्डितः ॥ ५९ ॥

कः सन्मार्गः ?

द्रव्यार्जनस्य मार्गास्तु बहुशो यक्षराडिह ! ।

ब्लैकिङ् स्मगलिङ् उभौ मार्गौ तेषु सर्वेष्वनुत्तमौ ॥ ६० ॥

सुगम्यश्चानुगम्यश्च धन प्राप्तेश्च साधनम् ।

नेतारो येन मार्गेण यास्ति सन्मार्ग एव सः ॥ ६१ ॥

ततः प्रसन्नो यक्षो धर्मपालं प्रश्नान्तरं

पृच्छन् प्राह—

एते नोत्तरदानेन प्रसन्नो यक्ष ऊचिवान् ।

पितरावपि रच्यापि कः पूज्यो देशवासिनाम् ॥ ६२ ॥

ततो धर्मपालो यक्ष प्राह—

पिता पाति तथा माता स्नेहान्माति न पुत्रके ।

पाति माति च मथ्नाति लाति सर्वं नयत्यधः ॥ ६३ ॥

कर्माकर्मप्रभुर्योऽत्र संविधान् सुधारकः ।

मिनिस्टर पदावीनः सोऽस्ति पूज्यतमो महात् ॥ ६४ ॥

— ० —

एमिः प्रश्नस्तार्यक्षः समुदं प्राणदानतः ।

जीवयामास तत्त्वन्धून् पानीयं चापि सन्ददी ॥ ६५ ॥

पुनः पानीय सम्प्राप्तिः सुलभा येन सम्भवेत् ।

पट्युनिट्ङ्कृतं काडं निर्मायास्मे समर्पयत् ॥ ६६ ॥

दत्त्वं समभावयत् ॥

सेयं पौराणिकी वार्ता रूपान्तरमुपागता ।

ध्येया गेया समुन्नेया सुधीमिस्तत्त्वदर्शयिः ॥ ६७ ॥

श्री प० शिवजी उपाध्यायः वाराणसी

सम्पादकं प्रतिपत्रम्—(१)

श्रीमन्तः मेवारामशास्त्रिणः—बहराइचवास्तव्यः

आचार्य-श्री-विभूषाय, डाक्टरोपाधि-धारिणे ।
 स्वतन्त्र्याह्वसेनान्ये, सूर्योदय - संस्कारिणे ॥ १ ॥
 परमहंसाय मिश्राय, श्रीमते बोधभानवे ।
 प्रज्ञावर्याय वाग्देव्याः आश्रयाय नतिः सदा ॥ २ ॥
 अशीत्याः जनवरी मासे दिनाङ्क प्रथमाङ्कितम् ।
 श्रीमतोऽनुग्रहालोक - दीप्तं पत्रमवाप्नुवम् ॥ ३ ॥
 तत्रस्थोदन्तजातं तु, समवगम्य मुदान्वितः ।
 क्षणं तत्रैव व्यरमं चेतसा, यत्र मन्दिरम् ॥ ४ ॥
 पुनश्च भवतामेव सन्निधिं दध्ययतोऽपि मे ।
 विषयास्तु समायाता यथा नैमगिकी मतिः ॥ ५ ॥
 भारते भारते वीक्ष्य जनानां विग्रहादिकम् ।
 प्रकृतिश्चक्रे साधुवर्तनं परिवर्तनम् ॥ ६ ॥
 भारते चेत्प्रधानानां संघर्षो नाभविष्यत् ।
 तर्हि वर्षसहस्रं तु वैवश्यं नाभविष्यत् ॥ ७ ॥
 संघर्षमिमुखं दृष्ट्वा शासकानां प्रबन्धनम् ।
 जनैस्तु विहितं वाचुं शासनं चात्मसिद्धिदम् ॥ ८ ॥
 प्रकृत्या क्रियमाणानि विधानानि स्वभावतः ।
 प्रत्युत्पन्न-मतिस्तत्र न शोचति न काङ्क्षति ॥ ९ ॥
 संस्कृतेः संस्कृतस्यापि कीदृगासीत् प्रसारता ।
 परन्तु दुर्दशा सम्प्रति वाचा वक्तुं न पायते ॥ १० ॥
 इमे तु संस्कृतज्ञा हि पठने पाठने रताः ।
 स्ववचो-जाल - संत्रस्तः स्वं परं नैव जानते ॥ ११ ॥

एकीभूता भवेयुश्चेत् संस्कृतज्ञाः क्रियान्विताः ।
 समस्या भाषा विषया सुतरां साधुतां व्रजेत् ॥ १२ ॥
 एकत्रिशद् - वर्षाणां काले, यातेऽपि नाधुना ।
 शिक्षादीक्षा स्वकीयानां, भारतीयानुगामिनी ॥ १३ ॥
 यवनेसाध्वर्माणां जनानां पक्षधारिणाम् ।
 तथा च जनजातीनां विवादो देशहानिदः ॥ १४ ॥
 समेषां भिन्नधर्माणां संघर्षो नास्तमेष्यति ।
 यतश्च रीतयः सर्वाः, भिन्नाचार दिशोऽचलाः ॥ १५ ॥
 भाषाजाति - विचाराणां, संस्कृतैस्तत्त्व - दर्शिनी ।
 प्रवृत्ति विकृता, सर्वा दृष्टिविन्दुस्तु दूषितः ॥ १६ ॥
 नच कश्चिद् विजानाति, कस्यां जातौ भविष्यति ।
 क्षीण वृद्धे च संस्कारे प्रवृत्तिस्तत्र कारणम् ॥ १७ ॥
 अतोध्येय - प्रवृत्तैस्तु देशकाल - परिस्थितेः ।
 ग्राह्यताऽग्राह्यता कार्या विश्वलोकानुबन्धनैः ॥ १८ ॥
 क्वचित्सिन्धुः क्वचिन्मेरुः, क्वचिच्चापि मरुस्थली ।
 क्वचिन्नासी दृतेज्योतिः, क्वचित्सृष्टिर्विलासिनी ॥ १९ ॥
 महाशून्यान्तराले हि दिशा चैकैव दृश्यते ।
 तत्र सर्गो निसर्गोऽपि याति स्वेच्छावशं सदा ॥ २० ॥
 सर्वलक्षणहीनोऽपि क्षेत्रज्ञोऽहं विलक्षणः ।
 विलसामि सदा शान्तः, परमेशानुक्म्पया ॥ २१ ॥
 वार्य-व्यापृतिबाहुल्यात् नोत्तरं दीयते द्रुतम् ।
 आशास्यतो जनः क्षान्त्या भवतानुग्रहिष्यते ॥ २२ ॥

संस्कृतसंरक्षणोपायाः

आचार्यः पं० मधुसूदनशास्त्री

अखिलभारतीय-संस्कृत-शिक्षाशास्त्री-सम्मेलनस्यावश्यकता

अयि नरदेवगवीसमुपासकाः, सुरसरित्पूरपरिधौत-भारतमधिवसन्तः सन्ताः^१ पण्डितप्रकाण्डा एतस्य सम्मेलनस्य आवश्यकत्वं कर्तव्यं लक्ष्यं किम् इति तत्रभवतां भवतां समक्षं सूक्ष्मं निरीक्ष्यते ।

नरदेवमिदा^२ द्विधा या संस्कृता वाक् तयोः संस्कृता नरभाषा या वर्तते सा आदिभाषा अस्ति । अतएव सा प्राक्काले विश्वभाषा आसीत् । एवं हि या स्वदेशे परदेशे व राष्ट्रभाषापदे व्यद्योतिष्ठ सा साम्प्रतं युष्मासु अस्माषु वा विद्यमानेषु विद्यमानासु वा का दशमनुबोभवीति इति । ओ महान्तो महन्ताः^३ प्रीणाया अपि प्रति आलोचनं प्रति आम्वादनं नवीनाया अतएव रमणोयाया सर्वासां भाषाणां जनन्या पितामहया वा अस्या वाचकनव्याः कवोष्णतिः स्वासमरितं शिशकनं^४ दर्शम् दर्शम् एतदनुस्यूतं-

प्राथमिक माध्यमिक शिक्षापरीक्षा प्रणाल्योश्च विषये अररे^५ इमे नगरवायसाः कर्णे टिरिटिरां^६ रास्टन्ति । अमी अवकच्छपाः कर्णेचुचुरामाचरन्ति संस्कृता मृतभाषेति । किन्तु एते पिण्डीश्रूरा गृहाणामण्डरे^७ एव भवन्ति नो बहिरारार्यन्ते बहिष्येदस्मत्सन्निधौ । आरारार्यैरन् तर्हि आशासे सुतरां बुध्येस्व ।

सौभिकम् विद्यालयं समया समन्ततो व्याप्तम्, अमितो विकीर्णं, परितो विशीर्णम् निकषा प्रसृतं कोकूयनं श्रावं श्रावं यदि भवतां मनांसि नो दोदूयन्ते येषां भवताम् आस-नाशनवसनानि तस्या एव अधोनानि सन्ति । तदियं यस्याः स्वप्नमपि लातुं न सहन्ते तानन्यान् कथं किमर्थं चेदं कोकूयनं दोदूयिष्यति ।

१. सन्ताः—विष्णुसहस्रनामसु वीरहा रक्षणः सन्तः इति । अत्र सन्तः इति एकवचनम् । अतः सन्ताः इति तस्य बहुवचनम् । अस् धातोः शचि सम्पन्नम् रूपम् । २. नरदेवमिदेति—हनुमता सीतायै स्वपरिचयाय का भाषा अनुसर्त-व्येति विचारितम् । यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम् । रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति इति प्रागाशंकितम् । पश्चात् वाचं चोदाहरिष्यामि मानुषीमिह संस्कृताम् इति देववाचं विहाय नरवाचा परिचयं प्रदानं निर्णीतम् । अथ च कालिदासेनापि “द्विधा प्रयुक्तेन च बाङ्मयेन सरस्वती तन्मिथुनं नुनाव” इत्येव द्विधात्वं तस्याः स्वीकृतम् । महाभाष्येऽपि वैदिकानां लौकिकानां शब्दानामित्युक्तमतस्तथोक्तम् । ३. महन्ताः—इति महधातोः शचि । वसन्तः ऋतुः वेशन्त अपसरितदिवत्साधुरूपम् । ४. शिशकनम्—शक मरणे धातोर्यङि तल्लुकि द्वित्वे शक्रशकः इत्यत्र पूर्व(थककार-लोपे बहुलं छन्दसि इति अभ्यासस्येत्वे ल्युटिरूपम् । ५. अरर—इति कण्ठवादिगणोय शब्दः । ६. कर्णेटिरिटिरा—कर्णेचुचुरा इति शब्दो पात्रेसमितादयश्चेति सूत्रीय अणोयो । ७. अण्डरशब्दः—मृशादिभ्य इति सूत्रीय भृतादि-गणे तथा पिद्वर्गोरादिभ्यश्चेति सूत्रीय गौरादिभ्यो अस्य पाठः ।

सम्मेलनस्य आवश्यकत्वम्

१. सर्वत्र भारते विशृङ्खलतां विशीर्णतां च गतायाः संस्कृतभाषायाः प्रचारः प्रसारश्च कार्यः । तदर्थं सर्वप्रान्तीय-विद्यालयेषु अनिवार्यत्वेन पठन-पाठन-व्यवस्था करणीया । सका कथं भवेदिति विचाराय संस्कृत-प्रेमिणां तथा पण्डितानां सर्वप्रान्तीयमन्त्रिणान्च एकत्र सम्मेलनम् क्रियते । समवेतास्ते कथं केन कस्मादिति प्रकारान् विविधान् सम्भाव्य ऊहापोहाभ्यां विचारयन्तु इति सम्मेलनं प्रभु ।

तस्य कर्तव्यं लक्ष्यं च

२ सर्वप्रान्तेषु संस्कृतभाषायाः परीक्षाषु साम्यमाधानीयं येन अध्येतृवर्गस्य सौविध्यं भवेत् ।

साम्प्रतं यका परिस्थितिः परीक्षायाः सका सन्तोषावहा नास्ति । तथाहि सर्वविदितमेतत् यत् संस्कृतेतरभाषायाः समानकक्षीयाः परीक्षाः सर्वेषु प्रान्तीयेषु केन्द्रीयेषु च विश्वविद्यालयेषु एकरूपेण मान्याः । अतः एकस्य तद्विद्यालयस्य यस्याः कस्या अपि कक्षायाः परीक्षायां समुत्तीर्णः छात्रः स्वयोग्यतानुसारमग्रिमकक्षायां प्रविशति पठति तत्र परीक्ष्योऽपि भूत्वा उपाधिं लभते ।

यथा यस्मात् यस्मात् प्रान्तात् दशमकक्षा मेट्रिकुलेशन-भिधां समुत्तीर्यगताश्छात्राः कस्मिन्नपि प्रान्तीये केन्द्रीये वा विश्वविद्यालये यथायोगान्तरमाध्यमिककक्षायां प्रविशति । ततस्तानुत्तीर्य क्रमशः स्वयोग्यतानुसारं बी० ए०, बी० एस० सी०, एम० एस० सी०, एम० एण०, बी० काम०, एम० काम०, एल० टी०, एल० एल० बी०, एल० एल० एम० प्रभृतिषु प्रविश्य ता उत्तीर्य पी-एच० डी०, एम० डी०, डी० लिट्० प्रभृतिमुपाधिं लभते ।

परन्तु महान् खेदोऽस्ति । यदयं क्रमः बिहारीतर प्रदेशासमोत्कलाङ्गबङ्ग - महाराष्ट्रगुजरातराजस्थानमध्य प्रदेशहिमाचलादिप्रदेशप्रान्तीय संस्कृतपरीक्षासु नास्ति एकत्रोत्तीर्णः परत्र प्रवेशं नोलभते । कक्षासु पाठ्यस्वरूपेषु परीक्षासु च एकरूपता नास्ति । समानस्तरश्च नास्ति यतः तत्प्रान्तीयपरीक्षाधिकारिणः स्वेतरप्रान्तीय-परीक्षोत्तीर्णं छात्रं स्वपरीक्षासु प्रवेशयोग्यं न मन्वते । फलतः छात्रा विकटां समस्यामनुबोध्यमाना इतस्ततो धावन्ति विक्लवते च एतां विषमतां दूरीं कर्तुं मेकतां स्थापयितुं सम्मेलनं प्रयतिष्यते ।

(३) संस्कृतेतर-परीक्षासु यथा तादृशपरीक्षोत्तीर्णव्यक्तिसमुचित कार्येषु सौविध्यं तत्समकक्षसंस्कृत-परीक्षोत्तीर्णव्यक्तीनां कृत प्रवेशस्य सोऽपि सौविध्यं च स्यात् ।

प्रतिभाशालिनोपि संस्कृतेतरव्यक्तिसदृशं कार्यं कर्तुं शक्नोति अपि संस्कृतच्छात्राः शासने सर्वकारे तथा लोके च न समाद्रियन्ते अत एव तत्कार्येषु न प्रवेशं मर्हन्ति, यथाऽन्ये ते । तादृशसौकार्याय न संस्कृतच्छात्रा दयन्ते तस्य दयनमावश्यकम् यदि स शकस्तदि एव अन्यथा न । परं शकस्तु सोऽस्त्येव यतः सोऽपि धर्मशास्त्रीयाचार्यपरिक्षायां राजनीतिशास्त्राचार्यपरिक्षायां चोत्तीर्णः ।

सम्मेलनं चाहयति^१ बी० ए० समुत्तीर्णच्छात्रवत् धर्मशास्त्रराजनीतिशास्त्रीयोत्तमपरीक्षोत्तीर्णः एल० एल० बी० एल० एल० एम०, कक्षापरीक्षयोः प्रवेशं पठनं परीक्षणं चाहंतु प्राडविवाकपदं लभताम् जजपदञ्च^२ अधितिष्ठ जजमेन्टन्च करोतु । कचहर्षा^३ विधेर्वक्तारो वाक्कीलकः सन्तः आरगुं^४ कुर्वन्तु । रेवेन्यूनियनामके विभागे अधिकारिणः

१—चह परिकल्पने धातो घञि चाहः । परिकल्पनमाकांक्षा । तां करोतीति णिचि चाहयति । २—जज युद्धे तस्मात् णिचि जजयतीति योधयतीति कर्तरि पचाद्यचि जजः वादिप्रतिवादिनोः परस्परं युद्धकर्त्रोः नियामकत्वेन तत्साहचर्या नियामकोपि लक्षणया जज इत्युच्यते बुधेः । अन्यच्च जज धातोः भावे घञर्थे कविधानात् जजः युद्धम् कविकलाद्रुमपठितमेतदुक्तं हिंसायाम् तस्मात् मेट्रिकनेने मेष्ट पृषादरादित्वान्मुम् । जजस्य वादिप्रतिवादिनोः विवादात्मकस्य युद्धस्य मेटं हिसनं जजमेष्टम् । ३—कचत्युपलक्षणं मूर्ध्निस्थितस्योष्णीषादेः प्रतिष्ठायाश्च हरी ! ४—आरगुम्, अरगुम् वादप्रतिवादिनोरियमारा परस्परविरोधिनी तादृशी गोयंत्र प्रवादे स आरगुः । यत्र कचहर्षा वाक्कीलकः शत्रुपराजयविधायिनी गां वृते प्रवादे इति तस्य प्रवादः आरगुरस्ति ।

संस्कृतशिक्षितानां स्तर इत्यस्यायमर्थः स्तर आच्छा-
दनम् प्रावारः । यमाच्छाद्य यं प्रावृत्य प्रतिष्ठां प्राप्नुवुः
सस्तरो मूल्यम् । तत्र संस्कृतशिक्षितानां रहनसहन, क्रमो-

उपात्त्रतियत्नवेकृतहाय। Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

स्तीव निम्नः तेन तेषां क्वापि समादरो न भवति । तद्वि-
दामाधिकी अवस्था अतीव दयनीया । ते विदः तत्त्वं नयन्ते^१
तथा शिष्यान् शास्त्रे नयन्ते । तथापि दारिद्र्यक्षेत्रेषु दण्ड-
मुन्नयते^२ । तान् दुःखमधिकुक्षते किन्तु तत्राकुक्षते^३ तान् ।
तन्मूलं तेषां चित्तं घनाभावो विकरोति । तेन स्वाश्रितस्य
परिवारस्य भरण-पोषणदिकं कर्तुं न पारयन्ति । अतः
इदं प्रत्येतुं नास्वाभाविकं यत् सरकारस्य लोकस्य च
दृष्टी व्यवहारोपयोगिताया विचारे च तेषां विदां कोऽपि
समादरो नास्ति । अतस्ते जीविकोपाजनादिषु अक्षमतया
परिभूता^४ एतस्ततो बभ्रमन्ते । आपदं सहन्ते ।

एतद्विषये सम्मेलनस्य प्रयासो यदेषां वेतनक्रम इतर-
भाषाध्यापकवत्समानो भवतु । आसनाशनवसनानामावश्य-
कतात् समेषां पठितापठितानां जनानां समा । अतः नाग-
रिकसंरक्षणया तेऽपि रक्षणीयाः ।

७- सर्वप्रान्तेषु संस्कृतविश्वविद्यालयानां स्थापनम् ।
येन संस्कृतेतरभाषाविश्वविद्यालयेषु सर्वप्रांतीयच्छात्राणां
प्रवेशपठनपाठनसौकर्यवत् संस्कृतभाषासर्वप्रांतीय छात्रा-
णामपि प्रवेशपठनपाठनसौकर्यं भवेत् ।

शिक्षा नाम विद्याया उपादानं तत्र सा विद्या या विमु-
क्तये विद्ययाऽमृतमश्नुते इत्यादि वर्तते परमधुनाविमुक्ते
धिक्रामाय अमृतत्वस्य लाभाय वा विद्याया उपादानं नो
क्रियते अपितु प्रपंचस्फीतिं कर्तुम् । इदानीमुद्दण्डताया
अनुगासनहीनतायाः करणा, पूताया गुरुशिष्यभावकव्यव-
स्थायास्तोडना, दिशाहीनता, आत्मतुष्टेरभावो निष्क्रियता

च । अस्या एव शिक्षायाः फलम् । अस्या करणा भारतीय-
ताया अग्रहणम् ।

आंग्लशिक्षितेषु ये दोषास्ते संस्कृतशिक्षितेष्वपि साह-
चर्यादासाः संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति इति रादधान्तात् ।
आंग्लास्तावत् भारतस्य युवशक्तिं विलासिजीवने पाशयितुं
समीहते स्म । तेषां हस्ते राजमासीत् । तेषां प्रयोजन-
राज्य व्यवस्थायाः संचालनं पोषणमेव बभूव । अतस्ते
राष्ट्रे एतादृशीः पठनपाठन प्रणालीः प्रसारयामासुः येन
सकले भारतीया आंगलाः स्युः । ते प्रसारिता
प्रचालिता शिक्षा राष्ट्रस्य मध्यमवर्गीयजनेषु लालसां
विस्तारयांचकार । तेषां सिद्धान्त एव वर्तते । वर्तमानकाले
पाठ्यदोषः । विसंशुलः पाठ्यक्रमः अनैतिकी परीक्षापद्धति
शिक्षितानामाजीविकाया क्लेशबहुलसोला आधुनिकी शिक्षा
जागरूकान् कर्मठान् प्रतिभासम्पन्ताः विदुष्मतो न प्रसूते ।

इदमवितथं सत्यं यदियं शिक्षाया इदानीन्तनी परि-
पाटी विद्यते विसंशुला इति पश्यन्तु पीवरा धीवराः ।
प्रतिवर्षेषु विद्यामन्दिरेषु सत्रारम्भे सद्यस्कपुष्पवत् प्रकुलं
सुरुचि च यूनां निकुरम्बं प्रविशति पर्यन्ते शिक्षावसाने
शुष्कं कायरं^१ लोलुपं सत्वहीनं विधाय नस्मै सौवर्षं
राजतं ताम्रं वा प्रमाणपत्रं विहाय कागजीयः^२ सनदी
दीयते । तमेषु बहुमन्यमानो गौरवेण वभ्रमीति ।

पाठ्यक्रमः शिक्षापद्धतिर्वा राज्यसंचालिता वा ब्रिटिश-
राज्यकालात् तद्राज्यं नष्टं परे तैः संचालिता राज्य-
व्यवस्था राजनीतिश्च न नष्टे । अतो यावत्तत्परिवर्तितं न

१- तत्त्वं नयन्ते (शास्त्रे नयन्ते) दण्डमुन्नयते इत्यत्र सर्वत्र सम्माननोत्सर्जनाचायकरणज्ञानभृतीति सूत्रेणात्मने
पदम् । तत्त्वं नयन् निश्चिन्तयन्ति । शास्त्रे नयन्ते शास्त्रस्य सिद्धान्तः शिष्येभ्यः प्रापयन्ति तेन शिष्यसाननं फलितम् ।
दण्डमुन्नयते । उत्पत्तिः । ३. दुःखमधिकुक्षते अभिभवति । तन्नाधिकुक्षते तांते क्षमते अत्र अथेः प्रसहने इत्यात्मनेपदम् ।
प्रसहने क्षमा अभिभवश्च । ४. दारिद्र्यदं ह्रियमेति ह्रीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसा । निस्तेजाः परिभूयते परिभवः सर्वापदा
मास्पदम् । ५- कायरम् कुत्सितमार्यं राति आहूते अन्येभ्योऽपि डेप्रत्यये सिद्धम् । ६- कागजीयः कुत्सितो गजः कागजः
लोके कागजं पदेन व्यवहारणीयं रचनात्मकानां भावनां जागरणा विधोयेन । बौद्धिकी शक्तिविकासं भासयेत् । अस्याः
शक्तिविकासेनास्माकं मतलबः स्वतन्त्रचिन्तनामार्थमूर्ध्वरितं भवेत् शिक्षातस्याः शक्तेर्वरीकरणे साहाय्यमादधाति ।

स्याताम् तावत्पाठ्यपद्धति, शिक्षाक्रमं च कः परिवर्तयेत् ।
परिवर्तनं तु दूरं तस्य स्वप्नमपि द्रष्टुं न कोऽपि शक्नुयात् -

वर्तमानशिक्षाया जीवनेन सह प्रायः सम्बन्धो ना-
स्त्येव । शिक्षाया जनो विनयीभवति । पर साम्प्रतं विनय
भावात् प्रतीयतेऽधिकांशतः शिक्षा तस्मात् दूरे तिष्ठति ।

प्राक्काले नालंदातक्षशिलाधारादिविश्वविद्यालयेषु
बहूनां विषयाः पाठ्यन्ते स्म । बह्विधछात्रा अधीयते स्म ।
बह्विधऽध्यापका अध्यापयामासुश्च परमेतादृशी अव्यवस्था-
नासीत् । यतः शिक्षास्थानमासीत् । यतः शिक्षास्थानं
विद्यामन्विरं भविष्यमुज्ज्वलयत् सुन्दरमागप्रदर्शकं प्रकाश-
गृहमस्ति ।

तस्य प्रतिष्ठायाः संरक्षणं छात्राणां पवित्रतमं कर्तव्यं
वर्तते । परमिदं नो कोऽपि छात्र इदं न शोचति । यत् किं
वयं कुर्मः । विद्यालयस्य कीदृशी स्थितिरस्माभिर्वर्तमानायते
अथवा स्थितौ बाधो नीयते । विद्यार्थिनां जीवने प्रवृत्तिषु
च विलासिताया दुर्गन्ध आगच्छति ।

अहो अद्यतने कालेऽयमस्माकं हालतः । सारस्यं संयमः
कठोरश्रमः बच्चसंकल्पः अनया शिक्षासुरक्षितः प्रवर्तितो
न भविष्यति । अतः पाठ्य क्रमोजडो न करणीयः । अपि
तु परिवर्तनशीलः सम्पादनीयः राष्ट्रस्थानुकूलतां आह्वानः
सम्भालनीयः ।

शिक्षाया उद्देश्यो विद्यार्थिनां चरित्रस्य निर्माणम्
व्यक्तित्वस्य स्फोरणम् विनयाधानम् । सुशिक्षा यथा अध्ये-
तृवर्गस्य चरित्रं निर्मायते ।

नायं शिक्षाया अभिप्रायः यदखरज्ञानं सम्पाद्यम् । न
च विषयविशेषमुद्घुष्य तद्द्वारा कियतामकानां
प्राप्तिर्वा । तस्या आशयः शिक्षितः स्वरूपं स्वस्यास्तित्व-
मुत्तरदायित्वं प्रतिभूत्वं समनुभवेत् । अथ च मनीषिणां
मान्यानां यथागच्छन् स्वतन्त्रचिन्तनं कुर्वन् अप्रसरतामिषात् ।

आधुनिको शिक्षाव्यवस्था परीक्षाया प्राप्तांकानां
प्राथमिकता विदधाति । अतएव वे शिक्षायाः परीक्षायाश्च
मापदण्डाः संजाताः । परीक्षाया उद्देश्यः अंकानां प्राप्तिर्न ।
तस्या उद्देश्यः परीक्ष्य छात्रवर्गस्य प्रीताया मूल्यांकनम् ।

अस्या प्रवर्तमानायाः प्रणाल्याः परिवर्तनमेव विवेकम्
न निराकरणम् यतो हि पुरा कालेऽपि वर्षेवर्षं व्याडि-
पाणिनि प्रमृतीनां परीक्षा अभूत् । अतः तस्याः क्रान्ति-
कारि परिवर्तनमपेक्षितम् ।

परिवर्तनस्वरूपाणि शिक्षाया भारतीयसंस्कृतिसमनुकू-
लविधानम् परीक्षाया अपि तादृशीकरणम् ।

पाठ्यपद्धतिरपि समाजस्यावश्यकतामनुमूयैव सञ्चाल-
नीया परिवर्तनीया तथैव परीक्षापि समाजसम्मानिता
समाजदृष्टौ परिग्राह्यतामागच्छन्ती विधेयलिमा । शिक्षाया
सामाजिककार्यकार्यसंस्कृतिकासमानतानां दूरीकरणम् । एव-
मेव परीक्षायामपि जातिवादे भ्रातृभ्रातृपुत्रवादः संह-
रणीयः ।

८- संस्कृतभाषीयपत्रपत्रिकाणां तथा मुद्रितामुद्रित-
प्रौढग्रन्थानां प्रकाशनम् । सम्मेलनमिदं मित्यं राष्ट्रे ।
जागरूकतां सम्पादयितुं प्रवृत्तं श्रीमतां समेषां साहाय्य-
माकांक्षति ।

❀ तर्कामृत-चषकम् ❀

काष्ठोऽस्यः (जड़ी) , जातीयोपनामालङ्कृतं श्रीगङ्गा-
रामाभिधानेन महामनीषिणा विरचितं न्यायदर्शनस्य
प्रकरणयुक्तकमिदं चिरात्काशीस्थप्रसिद्ध-सरस्वतीभवने
पुस्तक-संग्रहालये सुरक्षितं अद्वितीयं विराजते ।
केनापि अधिकारिणा विदुषा सम्पूर्णमिदं पठित-
मित्यपि बलवता संशयेन ग्रस्तम् ? यतः पुस्तकेन साकं
स्थापितं तादृशं किञ्चिल्लेखादिकं न मयोपलब्धम् ।
प्रायो विंशते न्यूनैरेव क्षणैरवालोक्य, प्राचीनमपि तादृशं
दुर्वाच्यं नास्ति, क्वचिद्वक्तृमपि शाक्यनिर्णयपणमात्रा
सन्निवेशम् अवगमयिषि, तथापि यादृशानि प्राचीनानि
हस्तलिखितानि आदर्शं पुस्तकानि अवलोक्यन्ते। येषु प्रति
पृष्ठं चतसृषु दिक्षु स्थानं रिक्तं मध्ये रेखा, रेखायामेव
लेखाः, तथा नास्ति, प्रायो रेखाया बहिरपि सर्वत्र किञ्चि-
ल्लिखितं दृश्यते । तेन सम्भाव्यते यत् प्राङ्निर्णीतं पुस्तक-
स्वरूपं रेखाभ्यन्तरे विलिख्य पश्चात्स्फुरितानि आवश्यक-
वस्तूनि पार्श्वेषु अङ्कितानि, अधिकन्तु सम्पूर्णपुस्तका-
वलोकनान्तरमेव पाठकेभ्यः पुरस्करिष्यते ।

संस्कृतप्रगतिपरवशाः संस्कृत-विश्वविद्यालय-
वरिष्ठाधिकारिणः संग्रहोद्देश्यप्रपूर्तिसमीहया समाक्रान्ताः,
एकमेवेदं पुस्तकमलघु सुरक्षादृशा नियमनिगड-निबद्धं
संग्रहभवनाद्वहिर्गन्तुं न शक्नोति, कश्चास्याधिकारी प्रति-
दिनं वर्षं यादवत्रागत्याधीयोत ? , कश्चास्याधिकारी प्रति-
इतिचिन्तया उपैकादशतं पृष्ठानां प्रतिलिपि विधाय अध्य-
यनाय मह्यं दत्तवन्तः ।

समयसंकोच वशाच्छूनः शनैः पठामि, संस्कृत-विश्व-
विद्यालयेः त्प्रकाशमान-रसचन्द्रिकायुत-रसगङ्गाधरमुद्रणे-

ऽवधानात् समयसंकोचः, काठिन्यवशादग्रे गमनं न सुशकम्,
बहूनि अशुद्धानि, प्रायः सर्वत्रैव अग्रिमाणि व्यञ्जनस्व-
रावसानानि उपेक्ष्य नकारमकारौ अनुस्वारादेशौ सम्पा-
दितौ, गद्येऽपि वाक्यानां परस्परं विश्लेषो नास्ति । विषय-
समासिमन्तरा, विषयावबोधेऽपि पदानि संयुक्तपदानि वा
कतिपयानि संदिग्धान्येवावतिष्ठन्ते, सन्धिविलुप्ताकारस्य
चिह्नं मनुस्वारस्य परसवर्णश्च परिहृतावेव ।

ग्रन्थेऽपि विलक्षणः, मूले संक्षिप्तेन लिखितस्य मूलएव
प्रतीकं दत्त्वा व्याख्यातम्, न च सा महाभाष्यस्य सरणिः
किन्तु ततो विलक्षणा, तात्पर्यटीकाऽपि सोपज्ञा, अतः
पङ्क्तिषु मूलस्य टीकाया वा संशय आपत्स्यते । निर्णयश्चा-
सकृदव्ययनेन सम्यत्स्यते, उद्देशः लक्षण-परीक्षाक्रमेण
प्रक्रान्त एकमेव त्रितयं सम्पादयति । तेन मूलेऽपि व्याख्या-
व्याख्येय भावः समुल्लसति ।

ग्रन्थकारोऽयं बहूनां शास्त्राणां वेत्तेति मूल व्याख्याभ्यां
स्फुटं जायते स्वीयं—पद्यस्य व्याख्यायां सलक्षणमलङ्कारं
निदिशति, एकवचनं बहुवचनं वा युज्यत इति प्रसङ्गे महा-
वैयाकरणइव सूत्राणि व्याख्याति महाभाष्यं यावदुद्धरति
असकृत् पूर्व मीमांसाऽधिकरणानि सङ्गमयति, न्यायसम्मत-
मुक्तिनिरूपणपरोऽपि श्रवण - मनन - निदिध्यासनानि
संयोजयति ।

भावोऽभावश्चेति द्विविधः पदार्थः, भावाः षड् इति
उदयनाचार्यं लक्षणावलीपदपदार्थानामुपक्रमः कारिकाव-
लीमुक्तावलीध्यापेक्ष्य भूयोभिविषयैरयमलङ्कृतः परं
तादृशी स्फुटा भाषाऽस्य न विद्यते ।

पदार्थोपक्रमात्प्राग्भूय न ग्रन्थभागोऽस्य मङ्गलपद्य,

मूले तदनुसारिटीकायाश्च विस्तरेण व्याख्यातमिदम् ।
 कतिपये न्यायसिद्धान्ता अत्र स्फोरिताः निरूपममिति
 विशेषणाच्चरणाम्बुजमित्यत्र नोपमितसमासः, किन्तु
 मयूरभ्यंसकादिसमासे चरणेऽम्बुजत्वमारोप्यते, हृत्पञ्च
 स्थलजं तस्मिन् जलजस्य निधने विचित्रो रसोवर्णितः ।
 त्रिदशसंदोहा इत्यत्र बहुवचनमास्तिप्य नैकविधं प्रपञ्चि-
 तम् । आत्यन्तिकदुःखधर्ममुक्तो 'आनन्दी भवति' इति
 विरोधपरिहारः, यतोवाचो निवर्तन्त इत्यादि श्रुतिविरोध-
 परिहारः, परमात्मज्ञानस्य मुक्त्युपायत्वमपि समन्वितं
 कृतं वर्तते । काशीमरणाम्मुक्तेज्ञानद्वारेव समन्वयः ।
 मंत्रेयीम् अनधिकारिणीं स्त्रियं प्रति 'आत्मावाऽरे द्रष्टव्यः'
 इत्यादि श्रुतेर्नैक विधो विरोधपरिहारः । इत्यादयो बहवो
 विषयाश्चिन्ता विवेचिताश्च ।

अतः परं ग्रन्थसमाप्तिं संक्षेपेण सूचयामि—

प्रतिलिपेः पृष्ठ संख्या १०५२ द्वयशित्यधिकं सहस्रम् ।
 मूल पृष्ठस्य संख्या ५५९ एवोनपष्टियुतानि पञ्चशतानि ।
 अन्ते कस्यचित्प्रतिलिपिशोधकस्य हस्ताक्षरं वर्तते, मन्ये
 मूलग्रन्थानुसारित्वं प्रतिलिपेः प्रमाणयति, तेन मूलग्रन्थ-
 स्थापि अशुद्धिबहुलतासिद्धयति । अन्तिमः शब्दप्रमाणनि-
 रूपणात्मकोऽस्य शब्दखण्डो विविधविषयपूरितः ।

अन्तिमानि पद्यानि

मूलस्य—चषकसुवर्णस्पर्शं दिनकरकरकृतपरामर्शम् ॥

जगदीशमथनकल्पं पिबन्तु तर्कामृतं तदाकल्पम् ॥१॥

तर्कामृतन्तु जगदीशतर्कालङ्कारेण न्यायवैशेषिकादि-
 नानाशास्त्राण्यवमन्धनेन कल्पतरुकल्पम् आविष्कृतम् तत्र
 तर्कामृते सुवर्णचषकस्पर्शो जातः, ग्रन्थपक्षे सुवर्णानि साभि-
 प्रायपदवाक्यानि, सुवर्णचषकस्थिते तस्मिन् तर्कामृतं
 सूर्यकिरणपरामर्शो जातः, तेनावलोकने सौन्दर्यं पाने
 परिपक्ववसास्त्रादश्च । ग्रन्थपक्षे दिनकरपण्डितो मातामहो
 लेखने प्रेरकः सशोधयिता च । तथा च जगदीशग्रन्थानु-
 सारतत्त्वपदार्थानां व्याख्यानभूतमिदं पुस्तकम् इत्यायाति ।
 सूत्र स्वयं न बलितं मणिर्न घटितं स्तथापि चास्माकम् ॥
 मालाकाराणामिव ममता ग्रन्थे स्वकीयकौशल्यात् ॥ २०॥

अन्यैर्वलितानि सूत्राणि अन्यैर्निमित्तान् गुटिकांश्चा-
 दाय यथा मालाकारः कृती तथा न्यायवैशेषिकादिप्रसि-
 द्धपदार्थान् यथावदगृहीत्वा स्वकौशलकल्पित समुचित-
 सन्दर्भेण उद्दिष्टान् लक्षितान् परीक्षितांश्चाकरवमिति ममायं
 ग्रन्थ इति मम वासना । अनेन विषयवस्तूनां प्रामाणिकत्वं
 साम्प्रदायिकत्वञ्च दर्शितम् ।

इति श्रीजङ्घ्युपनामकगङ्गारामविरचितस्तर्कामृत-
 चषकः सम्पूर्णः, इति लेखेन ग्रन्थस्य पुंल्लिङ्गेनापि व्यवहारः
 कृतः ।

वर्षे वर्षिकाले चषकं चन्द्राग्नि-वसु-वसुमतीमिलिते ॥
 व्यलिखद् गङ्गारामो गङ्गारामोभयस्य संतोषाय ॥३॥
 १८३१ सम्बत्सरः प्रतिभाति ।

गङ्गाया रामस्य च संतोषायेत्यर्थः ।

विशेष निबन्धान्तरे प्रदिदर्शयिषुः टीकापसारपक्षानि
 प्रदर्श्य समापयामि ।

समर्पिता बुद्धिमतां वरेण्ये पुरुषोत्तमे ।

आसारहृदयाऽप्येषा पाञ्चालीव विलोक्यताम् ॥ १ ॥

विस्तृतन्यायशास्त्रस्य संक्षेपोऽयं मयाकृतः ।

ग्रन्थ संख्या विषद्वयोम खाङ्ककैर्लोकविश्रुता ॥२॥

१०० अनुदुष्परिमाणपरिमितानि ।

इति श्रीजङ्घ्युपनामक गङ्गारामविरचिता चषक-
 तात्पर्यटीका सम्पूर्णा ।

चषक समाभिलिखिता लिखिता तात्पर्यटीकाऽसौ ।

गङ्गारामेण मया विदुषो मनसस्तु तोषाय ॥ १ ॥

मनपृष्ठकटिग्रीवं स्तब्ध - चक्षुरधोमुखम् ।

कष्टेन लिखितं ग्रन्थं यत्नेन परिपालयेत् ॥ ४ ॥

व्यलेखि मेवाधरमिश्रतस्त्वदम् इति अन्ते वर्तते,
 यदि मेवाधरमिश्र आदर्शसंगृहीत पुस्तकस्य लेखकस्तदा
 ग्रन्थकर्तृ लिखितं पुस्तकं नोऽलभ्यते, ग्रन्थकर्त्रा उक्तमन्यो-
 ऽशुद्धमालखदिति कल्पना जायति । यदि प्रतिलिपिकर्ता
 मेवाधरमिश्रस्तदा एवं ग्रन्थेन समिश्रणं तस्य न युक्तम् ।

इति विद्वद्विधेयः — केदारनाथ ओशाः

श्री भारती कवेर्जयति

कवि भारती संस्थायां २६-८-७९ दिनांके जाते

कवि सम्मेलने काशिकेयानां कवीनां कलकल्पनाविलासो-

ल्लासः वागीशः 'सनातनः' समस्याद्वय--समाश्रितः

सनातनः

डा० कपिलदेव पाण्डेयः

वाचोऽर्थस्य च मर्मज्ञः पाठसंशोधने सुधीः ।

प्रवणः काव्यनिर्माणे, शतं जीव्यात् 'सनातनः ॥

स्वपाण्डित्यप्रकर्षेण, येनालम्भि महद्वयशः ।

स्वदेशे परदेशे वा, 'वागीशः' शं स आप्नुयात् ॥

'सनातनः'

भारती प्रकाशो द्विवेदः

सनातनो हि नो धर्मः,

संस्कृतं च सनातनम् ।

यावद् भागीरथी तावद्

जयेद्देशः सनातनः ॥ १ ॥

जयनारायण मिश्रः

यत्रैकतायाश्च सग्रहः स्या-

दनेक बोधेपि समत्वमूलम् ।

यत्रात्मनः योग निदर्शनं स्यात्

सनातने तत्र मतिर्मवेन्नः ॥ १ ॥

काश्यां सुविज्ञः शिव भक्तिचेता,

सत्येन युक्तस्स तु वेद-बोद्धा ।

प्रशस्तवक्ता भवरोग - हीनः,

सनातनो भूनिजकर्मदक्षः ॥ २ ॥

तटे पवित्रे हिमकन्यकायाः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

विचित्रगोहे य उवास वश्यः ।

सपुत्र पीत्रो ऽति विचित्र-वेशः,

सनातनो नाम निकामनम्रः ॥ ३ ॥

विद्याधर द्विवेदी

भुवं समानीय सुरालयादियं

दयालुना येन नरोपकारिणा ।

प्रसारिता वै सुरबागभीप्सिता

जयत्वसौ देववरः सनातनः ॥

राधाकान्त ओझा

वेदेषु प्रथिता समस्तविदुषां ख्यातिं गतां दृश्यते

शास्त्रेष्वालोच्यविचारसार-सरणी वाणी यदीया स्थिरा

जिह्वाग्रे मधुकल्पपेय-सदृशं काव्यामृतमास्वाद्यते,

वागीशं समुपासते हिविबुधो विद्वद्वरेण्योऽपि तम् ।

परगगनविहारी मानसज्ञान-कारी

जनगणशुभकारी काव्यपुष्पकधारी ।

जयति तुलसिदासः सर्वलोकोपकारी

नमत जगति भूयश्चन्द्रतुल्यं कवीन्द्रम् ।

मनुदेवाधिचार्यः

साहित्यर्णवकर्णधार - विभव - व्यापार-पारंगतः

नानामाव-विलासचारु-विलसद्दिग्भामिनी चुम्बितः ।

विश्वस्याखिलधीयदग्रपटली सम्मान-लीलास्पदं

वागीशः स सनातनो विजयते योऽनन्वयालङ्कृतिः ॥

सूर्योदयः

पं० श्री श्रीराम पाण्डेयः

- १—ज्वालाजालकलाकलापकुटिलेच्छेमंलीनीकृतो
दुर्दान्तैः प्रभुता परैर्धनहरैः कापट्यकूटावृतैः ।
क्षञ्क्षावातशताधिकैः कटु करैर्विप्रस्तरैस्ताडितो ।
म्लानो नैव सनातनः सुखकरो वृक्षो विभाभासुरः ॥

- २—कशाकुलं काव्यकला कलेवरात्
कदैव कालुष्यकला-मलापहा ।
न केवलं कोमलकात्तकल्पना
विकल्पना कल्पतरुः सनातनः ॥

- ३—क्षणे क्षणे नेत्रशतेन ताडितो
न पीडितात्मा प्रथितः पयोधरः ।
हृदिस्थितो नेत्रगतः स बाधते
स्वभावेतुः स विधिः सनातनः ॥

- ४—स्वरूपतो जाड्यदशास्ववस्थितो
धुनोति चैतन्यकलां कलाधरः ।
निधेः प्रपञ्चे रचितो नु चञ्चलस्
तथापि चाञ्चल्यबलः सनातनः ॥

कवि सम्मेलनम्

सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी परिसरे २१-१२-१९७८ दिनाङ्के संस्कृत अकादमी साहाय्येन समायोजितायां कविगोष्ठ्यां समुपस्थितानां कवयितामग्नगणानां रससिद्धानां सुकवीनां समस्त्य पृतिमाध्यमेन सारस्वतसमुपासनाप्रयासः]

समस्या पूर्त्तयः

हिमान्यागमः

श्री बसन्त त्र्यम्बरकशेवडे, अध्यक्षः कविसम्मेलनस्य

सञ्जाता भुवनैकभञ्जनपरा क्षञ्क्षानिला दुर्लभा
नेदानीं निजगर्जनं जलधराः सन्तर्जयन्ते जनान् ।
भोष्मे शोष्म इव प्रचण्डकिरणं भस्वान्न वा मासते
प्राप्तिः सोऽग्रमशेषतस्तनुमतां मान्यो हिमान्यागमः ॥१॥

सनातनः

रमाकान्त पाण्डेयः

सुविद्यया सुकर्मणा सुवचंसा सुमेधया,
समन्विता जने धनैश्च भारते सदा जनाः ।
न यत्र धर्महीनता जयो भवत्यहर्निशं
पुरातनी परम्परा यथा हरिः सनातनः ॥१॥
न यत्र धर्म कर्मणां समादरो जने जने,
सती न यत्र पूज्यते न पूज्यते सुधीजनः ।
पतन्ति तत्र वे जना विनाश काल आगते
पुरातनी परम्परा यथा हरिः सनातनः ॥
न सन्ति केऽपि दुर्जना न सन्ति केऽपि सज्जनाः
भवन्ति कार्यतः सरले सुसज्जनाः सुदुर्जनाः ॥
विहाय भेद भावनां तदीय पादपङ्कजे
मनो निवेश्य सेव्यतां हरिस्सदा सनातनः ॥२॥
न कालतो भयं क्वचिन्न शत्रुतो भयं क्वचित्
न नागतो न दस्युतो न बलितो भयन्तव ।
अशेष दुःखदाहकः सतां सदा हि पालकः
यदि त्वदीयरक्षको भवेद्धरिः सनातनः ॥३॥

वृद्धानामपि वर्धते प्रतिदिनं यस्मिन् बुभुक्षाऽधिकं
 सोऽयं सम्प्रति सङ्गतः क्षितितले काश्यो हिमान्यागमः ॥३॥
 सस्यानां शलभागमः क्षतिकर इक्षोरेषु राकागमो
 रुग्णानां शरदागमः पुनरसौ हंसेषु वर्षागमः ।
 वृक्षाणां शिशिरागमो धनवतां जामातृलोकागम-
 इक्ष्वाणां क्षणदागमः सरसिजव्राते हिमान्यागमः ॥४॥
 वाग्देवीवरदानलाभजनित स्फूर्जद्यशोमण्डला
 ये धन्याः कविकुञ्जराः परिषदं प्राप्ता हिमान्यागमे ।
 सर्वास्तान् प्रतिभाप्रकर्षमहितान् सम्भावयामो वयं
 चित्ते कस्य न सन्तनोति बहुलं मोदं हि मान्यागमः ॥

कन्दलयति

डा० परमहंस मिश्रः

शिवोहं विश्वात्मन् नियतिनियमानां कलयिता,
 सदापूर्णश्चित्रे चितिवियति विन्दौ विलसितः ।
 पुरेऽस्मिन् पार्थक्यप्रथितवितथे क्रीडितुमहो,
 समागन्ता माया परमिह कुलं कन्दलयति ॥१॥
 न कोप्यास्ते ह्यत्र प्रकृतिकृतिकारुण्यकलितः,
 न वा विश्वेऽस्मिन् प्रविलसति कश्चिन् मदितरः ।
 न भोक्ता भोग्यो वा जगति नितरां निश्चितमहो,
 तदा कः कालोऽयं वृषलयति कं, कं दलयति ? ॥२॥
 मदीये हृद्देशेऽकुरति भवितुं तित्त्वरिषते,
 विकल्पस्यातङ्कः क्षर्पायितुमहो पूर्णपदवीम् ।
 परः पूर्णप्रज्ञः परमशिव सिद्धान्त सुभगः,
 सदाऽहं चैतन्यस्तदपि कलुषः कन्दलयति ॥३॥
 विकल्पानां ब्रीडा यदपि जगतीं हन्त तुदते,
 तथाप्यास्ते चित्रं किमपि पुरुषाकर्षणमिह ।
 समाहर्ता सिंहः कनक - शतहारेण पथिकान्
 सुखं मोक्तुं सर्वान् सततमयि तान् कन्दलयति ॥४॥

हिमान्यागमः

सीभाग्यादनुभूतिनन्दनवने, सम्मर्ध-मांक्षामृतात्,
 आयाता मधुमासता कुसुमितो ह्यानन्दकल्पद्रुमः ।
 तूष्णीं तत्र विराजते स्मितिमयी प्रीता पराम्बा मुदा,
 निश्चिन्तोऽस्मि कदापि नात्र भविता मायाहिमान्यागमः ॥१॥
 गीतम् (भोजपुरीलये)

विलासः

राधाकान्त ओझा, श्री रणवीर संस्कृत विद्यालयः

सखि हे सरसि सरोजविकासः ।
 शोभते कामिनीकृतमृदुहासः ॥ सखि हे....
 उदिते मिहिरे विगते तिमिरे
 दिशि दिशि भवति प्रकाशः ।
 चलिते पवने रञ्जितगगने
 कलिततरंग-सुवासः ॥ सखि हे !....
 कुञ्जे कुञ्जे मञ्जरिपुञ्जे
 भवति मनोहर - गीतम् ।
 जन-मन-भवने मञ्जुल - विपिने
 विलसति मधु-रससेकः ॥ सखि हे !....
 कोकिकलरव विलसितवितपे
 मनसिज-नव-रत्ति-विहिते ललिते
 परितः भुवः विलासः ॥ सखि हे ! ..

हिमान्यागमः—

मनुदेव भट्टाचार्यः, व्याकरणाचार्यः, व्याकरण विभागः,
 गोयनका संस्कृत महाविद्यालयः, ललिताघाट वाराणसी—
 १—येऽभूवन् खलु शीतभीतहृदयव्यालोलचित्ताश्चलाः
 किं वा ये वनिता-प्रवास-दहनज्वालावलीशतुराः ।
 हन्तायं समुदेति शीतकिरणस्तत्रापि वीतत्रयः
 पान्थ नां प्रभवेत्पुनः कथमयं मान्यो हिमान्यागमः ॥

२—कान्ताकान्त - महाकटाभविशिख - प्रोद्भिन्नमर्मङ्कुरा
भूयो नक्तमहो पदाब्जयुगली श्रीनूपुरैरचिताः ।
बक्षोजद्वयकुम्भसम्भवपरीरम्भोत्सवाराधिताः

शीतार्तस्तनयस्तदीयहृदयं भिन्दन् मुहुः कम्पते,
तुन्दस्पन्दनपीडितैर्नृपजनैः जाने हिमान्यागमः ॥२॥
हिमात् + अन्यागमः

तेषामेव कृते भवेत् पुनरयं मान्यो हिमान्यागमः ॥
३—ये कान्ता चरणाब्जदण्डयुगलीसन्ताडिता निर्दयं
ये वा सोऽमदलोहिताक्षिधनुषस्तीक्ष्णशरैर्जंजराः ।
किं वोन्मत्तगजेन्द्र - गण्डघट - सोदयस्तनालिङ्गिताः
तेषामेव कृते भवेत्पुनरयं मान्यो हिमान्यागमः ॥

शैत्येऽप्युष्णतरः शमेऽत्यपशमः सत्येऽप्यसत्याग्रहः,
कल्याणाप्लुतकर्ममंसरणौ सासूय - दृष्टिर्जनैः ।
श्रव्येऽप्यश्रवणीयता गुरुजनेऽवज्ञामदः शूरता,
पौषेऽस्मिन्नहिम-प्रभाव-गुरुता नूनं हिमान्यागमः ॥३॥
हिमान्याः हिमसंहतेरागमः

४—यदगन्धर्वकलासु क्षौशलमहो यन्तृत्यमीतादिषु
यत्सम्पूर्ण-सुधांशुरालिसुरते यन्मानिनो मानने ।
नीवीवर्धनमोक्षणे चरणयोरालक्तसंलेपने
तत्सर्वं यदि लभ्यते ननु तदा मान्यो हिमान्यागमः ॥

न त्वं मूषक - वाहन ! ब्रजशिशो ! मे नेत्र भागाद-बहिस्,
तात स्ते विजया निषेवण-रतो माता समाधौ स्थिता ।
यावन्तोऽपि गणाः पितुस्तव समे धत्तूर मत्ताशयाः,
मेनेयं वद का भविष्यति यदा वेगाद्विमान्यागमः ॥४॥

कन्दलयति

५—मनो भ्रामं भ्रामं तदपि न विरामं कलयति
कराम्भोजं भूयः परिमृशति, चित्तं मदयति ।
भ्रुवौ चापौ सद्यः कुटिलयति धैर्यं दलयति
कुचामोहः स्त्रीणां युवकहृदयं कन्दलयति ॥
६—मुहुर्नीवीग्रन्थि श्लथयति निचोलं दलयति
पुनर्वेणीपाशं शकलयति, चित्तं मदयति ।
हठात् त्र्युदयत्काञ्चीं शिथिलयति, धैर्यं दलयति
अहो कामः कामं सपदि न हि वाक दलयति ॥

कन्दलयति

न शास्त्रं शस्त्रं वा प्रभवति सुधा वा न धवला,
न वद्या हृद्या वा जनयति कुले जन्म जगति ।
न भूषा भव्या सा प्रकटयति मान्या न मणितिः
यथा मातापर्णा विगतभयकं कन्दलयति ॥

हिमान्यागमः

वायुनन्दन पाण्डेयः

हिमान्यागमः

कैलासपति त्रिपाठी सं० वि० वि० वि०

सौधानान्निचयः सुधीयति समः फुल्ल-प्रसूनच्छटा
विद्युद्दीपलता मरीचिघटितदिशत्रोज्ज्वलो गोपुरः ।
मृदभाण्डोदरनर्मलास्यलसिता मार्गेषु हृष्यल्लताः
सर्वे सम्प्रति हर्षवर्षि परितः कच्चिद्विमान्यागमः ॥१॥
नूनं मित्र तथाऽस्ति पश्यसि न किं रक्षिब्रजैस्ताडितो
मार्गोपान्तनिवास्यकिञ्चनजनः कन्थावृतः क्रन्दति ।

प्राध्यापकः साहित्य विभागे सं० सं० वि० वि०
भुक्तौ यस्तनुतेतरामभिरुचि स्नेहानुषक्तं स्वरं
वाढं बाहुविवर्तनं कुचयुगस्योष्मोपयोगे करम् ।
संस्पर्शे जडतां तनो तनुरुहां मोदं प्रकम्पं परं
यूनामेष 'वशेषरञ्जनपरः प्रेयान् हिमान्यागमः ॥१॥
सद्यो यस्तनुते तनावतितमां जाड्यं व्रणं चाधरे
शीत्कारं पुलकं प्रकम्पमधिकं गूढस्थितावादरम् ।
कान्ते केलिकलाकलापकलने गाढं समालिङ्गने
येनानन्दति मानसं स महितो मन्ये हिमान्यागमः ॥२॥

नित्यं योऽतिविविक्तदेशवसतौ सूते रतिं सन्मतिं
 लोकानां निवहे सथाऽतिविरतिं प्रीत्यै सतां संयतिम् ।
 युक्ताहारविहारमाचर सखे स्वीये परे स्याः समः
 योगं दुःखविमुक्तये व्यपदिशन् धन्यो हि मान्यागमः ॥३॥
 दूरीकृत्य दुराशयानभिमुखे मिथ्या प्रशंसा-परां
 शास्त्राभ्यासरतानशेषविदुषोऽभिज्ञानं प्रशस्तोदयान् ।
 सम्यक् कार्यविधायिनामवसरे स्वेपां समृद्धिं परां
 सत्कारात् सततं समुन्नतपदे सूते हि मान्यागमः ॥४॥
 अहो काचित् काकी परभृति-सुतामात्म-जनुषः
 समानाकारास्तां सततमपुष्पमुग्धहृदया ।
 ततः काले स्वेपु निजपरविवेकादपसृते-
 ष्वथो रागस्तस्या मनसि कलुषं कन्दलयति ॥५॥

हिमान्यागमः

शिवजी उपाध्यायः सं० सं० वि० वि०

गंगाभोविमलीकृतस्य विलसद् व्याघ्राम्बरस्य स्फुरद्-
 बालेन्दुद्युतिभूषितस्य तपसा भूत्या च दिव्याकृतेः ।
 रत्नाराधितचण्डिकस्य मलितानंगस्य शम्भोस्तथा-
 साधोः सेवित-काशिकस्य सुमनो मान्यो हि मान्यागमः ॥१॥
 एकान्ते निलये किलान्तरितयो रागश्रिया कान्तयोः,
 श्लिश्यद् बाहुलतान्तयोः सपुलक प्रेमोल्लसत्स्वान्तयोः ।
 शय्यान्ते रतिशान्तये शयितयो यूँनोः कयोश्चित्तयोः
 अन्योन्याश्रितयोर्मुदं वितनुते मान्यो हि मान्यागमः ॥२॥

हिमान्यागमः

डा० ब्रह्मानन्द त्रिपाठी डी० ए० वी० कालेज वाराणसी
 दाक्षीपुत्रमते भवन्ति सुतरामादेशकाः शत्रुवत्-
 ञ्जायन्ते सकलागमाः सखिसमा लोके तथा नैव तौ ।
 आदेश-नपि मित्रवत् कतिपये केचिच्च तानागमान्
 शत्रूयन्ति तथापि शुद्धमनसां मान्यो हि मान्यागमः ॥१॥

दोर्भाग्यं मुजनेषु पण्डितकुले मोक्ष्यं विनोदप्रिये
 पैशुन्यं सुहृदांचये कुटिलता श्रद्धालुषु द्वेषधीः ।
 सम्प्राप्ते कुतुके विगृह्यवचसां संगः पुराणश्रवे
 नास्तिक्यं क्षुधि निःस्वता कमलिनीपण्डे हिमान्यागमः ॥२॥

कन्दलयति

स्वकीयात् सौजन्यात् स्मरहरपुरस्थः कुलपति-
 मंनोषी सम्मान्योऽभिजन - वदरीनाथ - विबुधः ।
 महोच्चैः सत्कीर्तः पदमुपगतो न्यायनिपुणो
 विदां स्वान्तः क्षेत्रेऽभिनवमननं कन्दलयति ॥१॥
 परोत्कर्षासोडा मम तव विचारैश्च यमिता
 मनुष्यम्मन्यास्ते विदधति परज्यानिममिताम् ।
 तथाप्येते नित्यं नृपनयवशा निन्धचरिताः
 प्रतीक्षन्ते लोके समरमूवि कः कन्दलयति ॥२॥
 बहूनां प्रौढानां विविधविषयोत्कां पिपठिषां
 जराभिर्जीर्णानां मनसि परितोषानगणितान् ।
 गिरीशे रक्तानां सरसहृदयानां कृतधियां
 हिमाढ्यो हेमन्तः हृदि विशदतां कन्दलयति ॥३॥
 प्रसिद्धो हेमन्तः सरस इव मायैकरतिमान्
 सृजत्येषश्चित्रं शृणुत सुधियस्तत्र विरलम् ।
 हसन्त्येका रोमोदगमचयमधस्तात् प्रकुरुते
 परा सा रोमाञ्चान् नयनपथगा कन्दलयति ॥४॥

हिमान्यागमः

श्री लीलाधर पन्त संस्कृत विभाग काशी विद्यापीठ, वाराणस
 स्वैरं कन्दलयन्तङ्गलतिकां भावं समुद्रोपयन् ।
 वामां मानवतीं विवृत्तवदनामङ्के स्वयञ्चार्ययन् ॥
 दूरस्थ हृदये शितारमुचिने काले नयन् चान्तिकम् ।
 धन्योऽनन्यसमः स भो ! किमिव नो मान्यो हिमान्यागमः ॥१॥

नायं केवलमेव दक्षिणसखो नो धृष्टमित्रं परम् ।
 नैवास्यास्त्यनुकूलता परिमिता किं वानुकूले प्रिये ॥
 किन्त्वेव ब्रणयन् रदच्छदपटं सीत्कारमुदभावयन् ।
 रोमाञ्चं रचयन् न रक्षति परं कं कं हिमान्यागमः ॥२॥
 मुरधामेकपदे प्रगल्भयति यः का वा प्रगल्भा-कथा ।
 भुञ्जानान् यमिनोऽपि यो रमयते, रामे न, रामाजने ॥
 हेमन्तोऽनुपमो गुरु रतिपतेर्मर्गोपदेष्टा महान् ।
 तन्मान्यस्य य आगमः स विदितो लोके हिमान्यागमः ॥३॥
 अद्यैवात्र समागतान् सहृदयान् संयोगिनः सज्जनान् ।
 मान्यान् वृद्धजनानपि प्रतिपलं हन्त प्रदोषेऽप्यलम् ॥
 शय्यां स्मारयतीत्यमुत्कलिकया प्रोत्थापयत्येव वा ।
 यूनां सज्जनितज्वरो विजयतेऽज्यो हिमान्यागमः ॥४॥
 यः स्पर्शात् तनुते प्रकम्पमनिशं होमावलीं नतंयन्,
 कामेनाधरपल्लवे सरभसं यो निर्दय दंशति ।
 सर्वाङ्गं विनिगृह्यते परवशं यं वीक्ष्य पाश्वागतम्,
 भूयः सीत्कियते च, सः प्रियतमः ? नो नो हिमान्यागमः ॥५॥

हिमान्यागमः

यल्लीला ललिताकलेव कुशला खेलायमानाकुला
 मोहं ध्वंसयते प्रपञ्चजनकं व्यस्तं समस्तं मुदा ।
 यन्चिन्ताचतुराचतुराश्चपलतां हित्वा लमन्ते कलां
 सैर्ही मानविवाधिकां स भुवि भो मान्यो हिमान्यागमः ॥१॥
 दोसिर्दोषशिखेव यस्य धवला विद्या विधाध्वसिका
 विद्यानामखिलांगभयकमल - प्रस्फोटने सूर्यभा ।
 सर्वेषां समुपायतामधिगता भव्या वरा कर्मणां
 धर्माणां सहजाश्रयः स जगतां मान्यो हिमान्यागमः ॥२॥
 गंगेशो कलहे रतौ त्रिभुवने पापापहारे परौ
 विश्वस्मिन्नखिले कलाकवलिते मान्यागमो नावयोः ।
 हिंसा पापपरायणावपि सदा मान्यो मनोहारकी

देशे यत्र मनोहरे स भवतान्मान्यो हिमान्यागमः ॥३॥
 दूरं याहि पथं प्रदेहि वचनं सन्ताडिता मानवाः
 क्लेशं प्राप्य कुमागंगैर्नृपचरैर्मुह्यन्तिरोदन्ति वा ।
 यत्रा नैतिकता धुनोति धवलानाधि ददाना नवां
 पापानेककथानकोऽहितकरोऽमान्यो हिमान्यागमः ॥४॥
 देवी गी रमते रमामरकथा रम्यामरत्वप्रदा
 रंहः शास्त्राभृतां हिनस्ति तिमिरं शोकाकरं सर्वदा ।
 गीयन्ते निगमागमा बुधवरैः सन्तापदाहामरा
 विद्यानां निलयोऽमलः स भुवने मान्यो हिमान्यागमः ॥५॥
 पापानामशुभा विचित्ररचना ध्वस्ता समस्ता रसा
 पुण्यानां महतां सुसृष्टिकमला जाताभिरामा नवा
 शास्त्राम्भोधिधरा धुरन्धरधरा नीता नवा नायका
 येनागाधसुधाधरेण स महान् मान्या हिमान्यागमः ॥६॥
 औष्ण्यं शैत्यसुधामवाप्य विमलां पापाग्निजं दाहकं
 शास्तं हैम-कलाकलापकमलं जागर्ति नव्योदयम् ।
 कुण्ठा रोदिति नग्नताण्डवरता बुद्धेर्नैवा बालिका
 यत्पादापहता गदाधरधरा मान्यो हिमान्यागमः ॥७॥

कन्दलयति

कुतर्कः सत्कर्को धवलयति वाणो न विमला
 न वेदान्तो दान्तो गहनगतिका वा न सरणिः ।
 रणे धीरो वीरः सहजसबला वा न रमणीः
 कथा मातुः शक्ता भुवनमभयं कन्दलयति ॥१॥

यश्चित्तनिग्रहकलाकुलितो न भाति
 कार्यं तपो न विहितं कठिनं धरायाम् ।
 यस्य स्थिरा मतिमतो न विभाति भूतिः
 कामा न कन्दलयति प्रहराभिरामा ॥२॥
 देशस्य कस्य सुजनस्य सुधाकरस्य
 लिप्सा न भाति विभवे महिते कदापि ।

कवि सम्मेलनम्

२३

मानो महामतिमतः समये प्रबुद्धो

बोधं हि कन्दलयति प्रखरो नवीनम् ॥३॥

निशा ध्वस्ता चन्द्रो विमलगतिको नापि सकलो

दिवाज्वाला भ्रष्टा सहजकिरणो नास्ति दिनपः ।

विधा वैधी नष्टा सफलयति नो नास्तिककथा

किमेका सा माता करुणलहरीं कन्दलयति ॥४॥

हिमान्यागमः—रमाकांत पाण्डेयः

नादेयं सलिलं न चन्दनमहो च्छायां बटानान्तथा,

यनोश्चितमर्हनिशं ह्यतितरां सन्तापयन् सर्वदा

शश्वद्भूरि - तुषार - गर्भकमलामोदमदान्वानलीन्

मूच्छन् मोहकदम्बतः जडधियो मान्यो हिमान्यागमः ॥

कन्दलयति

कन्दलयति शिशिरे

बालान् वृद्धान् भयातुरान् विकलान् ।

कन्दर्पो दर्पपूर्णः

शितकुसुमशरैर्न

कन्दलयति ।

डा० फिलिप वॉज महोदयं प्रति केचन प्रश्नाः

[वैदेशिक विद्वांसं डॉ० फिलिप वॉज महोदयं मिलित्वा डा० कपिलदेवपाण्डेयेन एकादश प्रश्नाः तत्समक्षं समुपस्थापिताः । प्रश्नानां लिखितमुत्तरम् अङ्कुरमात्रेण अत्र प्रकाश्यते—सं०]

प्रश्नाः

प्रसङ्गे तस्य प्रभावः कश्चिद् भवतामुपरि आपतति न वा ।

१—श्रीमतां पूर्णं नाम, सम्प्रति वयश्च किम् ?

२—छात्रजीवने किं किं कुत्र कुत्र चाधीतम् ?

३—संस्कृते रुचिः कदा अजायत ।

४—प्रथमं संस्कृतभाषायां रुचिरुत्पन्ना तद्वाङ्मये वा तत्साहित्ये वा ।

५—यदि साहित्ये तर्हि करिष्यन् क्षेत्रे ?

६—संस्कृतमयेषु शास्त्रेषु वदिकः सनातनो वा धर्मः

सर्वत्र प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूपेण अनुस्यूतो वर्तते । तदध्ययन-

७—यदि आपतति तर्हि केवलं भवतां विचारे अथवा आचारेपि ?

८—ज्योतिषविषये यः फलितांशः अस्ति सत्संबन्धे भवतां किं मन् ?

९—पुराणेषु ज्ञानांशे कियती वैज्ञानिकता, आख्या-यिकांशे कियती विश्वसनीयता अनुभूयते भवता ?

१०—भारतीयः संस्कृतप्रचारप्रसाराय किं करणीयं भवतां मतेन ?

११-वैदेशिकैः संस्कृताध्ययनाध्यापनादौ यः प्रयासः
विधीयते तत्र परिष्कारार्थं किमन्यदपि करणीयम् श्रीमतां
विचारेण ?

डा० कपिलदेव पाण्डेयः,

प्रवक्ता-आ० म० डिग्री कालेज, वाराणस्याम्

उत्तराणि

१. अहं फिलिफ बूइं सार्धसप्तत्रिंशद्वर्षीयः सम्प्रत्यस्मि ।
२. विविधफोसदेशीयनगरेष्वधीतवान् विशेषतश्चिकित्सां
'गरान्' नामकनद्यामुपस्थिते 'बोर्दो' नगरेऽ
धीतवान् ।
३. तत्रैव प्रथमवारं संस्कृते रुचिर्मे एकोनविंशति-
वर्षीयस्य जायते स्म । भारतीयज्योतिषेतिहास-
विषयकं ग्रन्थं पुस्तकालयेऽधिगम्य, तस्मिन् ग्रन्थे
बहूनि परिभाषानामानि वर्तन्ते स्म, येषां सत्वर-
माकर्षणमनुभवामि स्म ।
४. भाषायामेव, यतस्तदा संस्कृतवाङ्मयं न जानामि
स्म । बृहत्संहितायाः सिद्धान्तशिरोमणिग्रहगणिता-
ध्यायस्य पठनेन रुचिर्मे पोषिताभवत् ।
५. ज्योतिषक्षेत्रे (गणिते फलिते च), यदि ज्योतिष-
मपि साहित्यक्षेत्रवद्गण्यं भवति । एतदपेक्षया,
ननु 'वराहमिहिरमास्कराचार्यो' महाकव्यमि-
लक्ष्यते ?
६. संस्कृतभयानां शास्त्राणामध्ययने वैदिकधर्मान्वयो-
नुस्यूतः खलु वर्तते । यस्तेषामुपाधिवत्लक्ष्यते,
यद्यपि पाश्चात्यशैष्योऽपि तस्य प्रभावः प्रायः

परोक्षमापतति, यावान् दूरपदेशे केवलमधीते
शैष्यः ।

७. अयं प्रभाव आचारेऽपि भवति । यतः सोऽन्वेष्टा
भारतीयाचारानपि साक्षात्कुर्वते, प्रतिजानीते
च । आत्मीय प्रतिज्ञां विना, विचारे केवलमीदृक्षः
प्रभाव आपततीति मे मतम् ।
८. नवग्रह प्रभावे विश्वासो मे भवति । तत्फलानां
ज्ञानं मनुष्याणां हित भवेदिति मे मतम्—सिद्धान्
सन्न्यासिनश्च हित्वा, यत्कृते तादृशं ज्ञानमनर्थकं
प्रतीयते । किन्तु, यद्यपि फलित-विषयकग्रन्थाः
श्रेष्ठा वर्तन्ते, तथापि तेषां समासो दृश्यते । यथा
भारतीयज्योतिषे पुराणयूरपदेशीयज्योतिषे च
सहस्रशो विविधाः योगा गणयितुं शक्यन्ते । ततो
ज्योतिषकस्य प्रज्ञापि फलादेशेनापेक्ष्यते । अन्यश्च,
पञ्चाङ्गः साधन्यफलानि निर्दिश्यन्ते, येषाञ्च
प्रयोगेण पूर्वं जन्माधानादिकुण्डलीविमर्शोऽपेक्ष्यते,
यदि किञ्चन विशेषण मध्यते ।
९. पुराणानि खलु विश्वकाषरूपाणि, तत्र ज्योतिषम्,
आयुर्वेदः, सङ्गीतमित्यादीनि शास्त्राणि पौराणि-
क्या शैल्या लिखितानि । ज्योतिषप्रियेण मया
पुराणानि ज्योतिषज्ञानार्थमेव अनुसन्धीयन्ते ।
१०. आदौ राष्ट्रभाषा-पदमारोपणोया संस्कृतभाषा ।
११. विदेशेषु संस्कृतभाषाया अध्यापनं केवलं विश्व-
विद्यालयेषु भवति महाविद्यालयेषु तस्या अध्ययन-
मावश्यकं भवेत् ।

डा० कपिल बूज

सम्पादकं प्रतिपत्रम् (२)

डॉ० विद्याधर शर्मागुलेरी एम०ए०, पी०-एच०डो० संस्थापक-संचालकः-हिमाचल संस्कृत संस्थानम् [हि०प्र०]

विषयः—हिमाचलप्रदेशस्य साहित्यिकसांस्कृतिकक्षेत्रेषु संस्कृतजीविनां मतं कथं प्रकटयितुं तेषामेकत्रमन्वीकरणाय भावप्रकाशनाय च हिमाचल-संस्कृत संस्थानस्यागामिनः कार्यक्रमस्य रूपरेखानिर्धारणम् ।

मान्यवर ! हिमाचलप्रदेशे तत्कालीन-संघटनानां निरन्तरं वर्धमाना संख्या दरीदृश्यते । भौगोलिकविवशतान्तर्मुखतोपयुक्तावातावरण-स्याभावेन चास्माकं बुद्धिजीविनामधिका संख्या विकास-कार्यक्रमेभ्य अपरिचिता एव तिष्ठति । हिमाचले रचना-त्मककार्यक्रमाणां संस्थानां एकस्थाने मन्वीकरणव्यग्रता मित्रैः बन्धुभिश्च प्रकटिता । परमद्यावधि कारणविशेषैः भावनेयं क्रियान्विता न सञ्जातासीत् ।

भीमन् ! प्रसन्नतायाः विषयोऽस्ति यत् वयमद्य एता-दृशं दायित्वं वोढुं समर्थाः स्म यस्य समुचितं निर्वाहं यथा-

शक्तिं करिष्यामः । संस्कृतजीविनां शिष्टविधिना सम्मेलनं हिमाचल-संस्कृत-संस्थानस्यागामि-कार्यक्रमस्य मूलभूत-मुद्देश्यं विद्यते ।

आशां कुर्मः यत् भवानस्माकमनुरोधस्य, संगतिं विलोक्य स्वविचारं विज्ञापयिष्यति । हिमाचल-संस्कृत-संस्थानम् संस्कृतोः प्राणभूतानां विचाराणामादान-प्रदानं स्वीकरोति संवर्धयति ।

सेवायाम्—मानार्थं डा० परमहंसमित्रः एम० ए०, पी० एच० डो० साहि्याचार्यः सविनयमिदं निवेद्यते यत् पत्रमिदं श्री भारतधर्म-महामण्डलस्यपत्रे सूर्योदये 'सम्पादकं प्रति पत्रं' स्तम्भान्तर्गतं प्रकाशनीयम् येन हिमा-चलसंस्कृतसंस्थानस्य मत्तद्वयं सर्वत्र संस्कृत-जगति प्रचरितं प्रसरितं च भवेत् ।

राजस्थान संस्कृत साहित्य सम्मेलनम्

शाहपुराबाग, आमेररोड, जयपुर

जयपुरम् । १७-२-८०, श्रीमोहनलाल सुखाड़िया संसद् सदस्योद्य सगं सम्मत्त्या राजस्थान संस्कृत साहित्य सम्मेलनस्य सभापतिपदे निर्वाचितः । सम्मेलन महासमिति उपवेशने राजस्थानस्य विभिन्नेभ्यः क्षेत्रेभ्यः शतशोधिकाः सदस्या अत्र सम्मेलन महासमितौ सम्मिलिताः ।

सम्मेलनेनोत्तरप्रदेश शासकीयस्य तस्य निर्णयस्य विरोधो विहितः येन माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रमे विद्यमानस्य संस्कृतस्यानिवार्यत्वमपसरितम् । लोकदल-

सर्वकारस्यायं निर्णयः हिन्द-मुस्लिमे भेदभाव भेदनीति-मूलभूतत्वेन मूल्यांकितः संस्कृतानुरागिणः संस्कृतं च प्रति आचरितस्य दमनस्य कृते निन्दा प्रस्तावः लोकदलशासन-पक्षे पारितः । केन्द्रीयशासनं प्राथितं यद् हस्तक्षेपं विधाय संस्कृतस्य पूर्णतो विद्यमानं स्थानं यथावत् निवारितं कुर्यादिति ।

भवदीयः आचार्यः उमेशनास्त्री,
संयुक्तमन्त्री

सूर्योदयस्य नियमाः

पत्र-संहिता—

१. 'सूर्योदय' मासिकपत्रस्य वार्षिकं शुल्कं रूप्यकदशकं वर्तते । घनादेश-- मनीआर्डर) द्वारा तत्प्रेषणीयम् । वी० पी० पी० द्वारा प्रेषणे ३।०० पृथक् प्रदेयानि स्युः ।
२. आवर्षं गम्भीरसाहित्यसमन्विताः १२ अङ्काः प्रकाश्यन्ते । नवीन-प्रथमाङ्कतः [जनवरीअङ्कतः] एव ग्राहकत्वं स्वीक्रियते । माध्यमिकेन केनापि अङ्केन न स्वीक्रियते ।
३. आंग्लमासस्य २६ तमे दिनाङ्के 'सूर्योदयः' प्रकाशितो भवति । वारद्वय संशोध्य ग्राहकेभ्यः सः प्रेष्यते । अतस्तलदाभे पूर्वं स्वकीय-पत्रालयतस्तदनागमनस्य निर्णयं कृत्वैव १० दिनाङ्कानन्तरं वयं सूचनीयाः ।
४. लेख-कवितादीनां भाषया संयतया, सरलया, शुद्धया च भाव्यम् । प्रकाशनीय-लेखादीनां स्पष्टाक्षरैः कर्गजस्यैकपृष्ठे एवं लेखनमावश्यकम् । अस्वीकृता लेखादयः पोस्टविभागीय चिटिका-टिकट] प्राप्त्यनन्तरं परावर्तयितुं शक्यन्ते ।
५. सम्पादकीय-विषयसम्बद्धे पत्र-व्यवहारे 'सम्पादकः' इति, व्यवस्था-विभागीय-पत्रव्यवहारे व्यवस्थापकः इति च सुस्पष्टं लेखनीयम् येन उत्तरलाभे मुधा विलम्बो न भवेत् ।

विज्ञापन शुल्कम्—

सूर्योदये सुरुचिपूर्णं विज्ञापनं प्रकाश्यते । एकवारं तस्य प्रकाशनस्य शुल्कक्रमश्च अबोलिखितोऽस्ति, सावकालिकस्य दीर्घकालिकस्य च विज्ञापनस्य कृते विशेष-सौविध्याय पत्र-व्यवहारः कार्यः ।

साधारणस्य प्रतिपृष्ठम्	१००)	साधारणस्य प्रत्यध्वपृष्ठम्	६०)
साधारणस्य चतुर्थांशपृष्ठस्य	३५)	आवरण-चतुर्थपृष्ठस्य	२००)
आवरण तृतीयपृष्ठस्य	१५०)	प्रथम-द्वितीयावरणपृष्ठयोः विज्ञापनं	
		न स्वीक्रियते ।	

—सङ्केतः—

'सूर्योदय'-कार्यालयः भारतधर्ममहामण्डलम्, लहुराबोर, वाराणसी-१

सम्पादकः, प्रकाशकः, मुद्रकश्च—डॉ० श्री परमहंस मिश्रः, श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, लहुराबोर, वाराणसी
मुद्रण स्थलम्—पारिजात प्रेस, रामकटारा रोड, वाराणसी ।

सूर्योदयः

श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य
मासिकं संस्कृतमुखपत्रम्

वर्षम् १७ अङ्कः ३ ५५ चैत्र २०३६-३७, मार्च १९८० ५५ वार्षिक मूल्यम् १०/०० प्रत्येक मूल्यम् १ रुप्यकम्

❀ वेदो नित्यमधीयताम् ❀

सम्पादकः—डॉ० परमहंस मिश्रः

वेदो नित्यमधीयतां तदुदितं कर्म स्वनुष्ठीयतां
तेनेशस्य विधीयतामपचितिः काम्ये मतिस्त्यज्यताम् ॥
पापौघः परिधूयतां भवमुखे दोषोऽनुसन्धीयतामा-
त्मेछा व्यवसीयतां निजगृहात्तूर्णं विनिर्गम्यताम् ॥१॥

संगः सत्सु विधीयतां भगवतोभक्तिदृढा धीयतां
शान्त्यादिः परिचीयतां दृढतरं कर्मागु संन्यस्यताम् ॥
सद्विद्वानुपसर्पतामनुदिनं तत्पादुके सेव्यतां
ब्रह्मकाक्षरमर्थ्यतां श्रुतिशिरोवाक्यं समाकण्यताम् ॥२॥

वाक्यार्थश्च विचार्यतां श्रुतिशिरःपक्षः समाधीयतां
दुस्तकृतिमुविरम्यतां श्रुतिमतस्तर्कोऽनुसन्धीयताम् ॥
ब्रह्मास्मीति विभाव्यतामहरहो गर्वः परित्यज्यतां
देहेऽहंमतिरुज्ज्यतां बुधजनैर्वादः समुत्सृज्यताम् ॥३॥

क्षुद्र्याधिश्च चिकित्स्यतां प्रतिदिनं भिक्षौषधं भुज्यतां
स्वाढ्वन्नं न च याच्यतां विधिवशात्प्राप्तेन सन्तुष्यताम् ॥
औदासीन्यमभीप्स्यतां जनकृपानंददुर्ग्यमुत्सृज्यतां
शीतोष्णादि विषह्यतां न तु वृथावाक्यं समुच्चार्यताम् ॥४॥

एकान्ते सुखमास्यतां परतरे चेतः समाधीयतां
पूर्णात्मा सुसमीक्ष्यतां जगदिदं तद्वाधितं दृश्यताम् ॥
प्राक्कर्म प्रविलाप्यतां चित्तिबलान्नाप्युत्तरैः श्लिष्यतां
प्रारब्धं त्विह भुज्यतामथ परब्रह्मात्मना स्थीयताम् ॥५॥

❀ श्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितं पञ्चरत्नमालिकास्तोत्रम् ❀

विषय-सूची

क्रमः	लेखाः	पृष्ठः
१—	बाबो मधु पृथिवि धेहि मह्यम्	१
२—	गुरुगीता	
	महर्षयः स्वामि ज्ञानानन्दगुरुवर्याः	२
१—	सम्पादकीयम्	
	सत्यस्यापलापः	३-४
४—	काव्यमार्गे परिचयः	
	श्रीगिरीशदत्त पाण्डेयः	५-६
५—	अलंकाररसविचारः	
	आचार्यः उदयनाथ झा 'अशोक'-	७-८
६—	शृणोति कोऽपि न मे	
	महाकविः अमिराजराजेन्द्रमिश्रः	९
७—	किञ्चित् हास्यमपि	
	पं० प्रशस्यमित्र शास्त्री	९
८—	सम्पादकम्प्रति पत्रम्	
	आचार्य मे० रा० शास्त्री, बहराइचवास्तव्यः	९-१०
९—	गोविन्दनागेशमठ वामनाचार्याणां वैमत्यविशेषे	
	सत्यपरीक्षणम्	
	डॉ० शशिधरशर्मा वाचस्पतिः	११-१५
१०—	बुबोधपिपितं किञ्चित्	
	एन्०सी०वि० नरसिंहाचार्यः	१६-२२
११—	कर्ममीमांसादर्शनम् (मोक्षपादः)	२२-२४
	मगवत्पूज्यपादाः महर्षयः स्वामिज्ञानानन्दगुरुवर्याः	

❀ वासकर्तकी ❀

महाकविमायाप्रसाद त्रिपाठी

बबूल-कण्टकाः, वशस्य सान्द्रगुल्माः
नागफणयः, सीहुण्डाः शल्यविद्धाः
तरुणसुवर्णक्षीरिणः कण्टकिन्यो विषादधूसरिताः,
कां पश्यन्ति ? किं परामृशन्ति ?
सीमान्ते ग्रामदेवतायाः स्थाने
कस्याः सीमान्तान्दोलम्
धरणीं तस्या दुहितरं मृत्तिकाम्
गन्धाविले वाससि वराको मलिनताम्
वरं मौनमुपदिशदभीक्ष्णं प्रणमति ?
कस्या नेत्रकनीनिका रुदन्ती हसन्ती
किसलयावयवा किलकिलायन्ती
तारस्वरेणाद्र्वात्सल्यमाह्वयन्ती
भूलुण्ठिता, क्षुत्क्षामकण्ठा,
अनन्तानुकम्पामुपहसति अनन्ताधिपस्य ?
वृश्चकाः सर्पाः, रक्षाकृते कस्याः
आलिखन्ति लक्ष्मणरेखां साम्प्रतम्
जीवितस्य गुप्तचरा इव
अन्विष्यन्तः कुशपङ्क्तिमुकुलितध्वान्तम्
प्रालेयं मिहिकास्तुषारपाताः क्षणार्धेन पलायन्
कस्या विग्रहं

धू धू ज्वाला सङ्कुलकिलोदराग्निम्
तर्षक्षुब्धमुत्साहम्
रोमावल्या अशब्दभयानकचीत्कारम्
दैत्यमभिषुण्वन्ति दारुणम् ? कस्या शून्य उत्सङ्गं
रक्ताम्भोजकिंजल्ककाव्यानि कालिदासस्य भारती
सूर्यालोको मानसगीतानि खलकलितानि दर्शनानि,
परिप्रश्न पथप्रयातानि परिदेवन्ति प्रत्यभिज्ञारश्मीः
मयोऽपत्यानामवलोकयताम् ।

खल्वेषा ग्रामवास्तव्या, सकलदुःख कथाम्
शकलारम्भा कुर्वन्ती, भयमुद्रिताधरा परमार्ता
किमुत विजडितव्यवस्था, मञ्जुनर्तकी

वासकर्तकी !

सूर्योदयः

रागद्वेषनिशादनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्,
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विया ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नवसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्,
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र सूर्योदयः ॥

५७ तमे वर्षे]

वाराणसी, मार्च १९८०

[अङ्कः ३]

❀ वाचो मधु पृथिवि धेहि मह्यम् ❀

त्वज्जातास्त्वयि चरन्ति मर्त्याः,
त्वं विभर्षि द्विपदस्त्वं चतुष्पदः ।
तवेमे पृथिवि पञ्च मानवा,
येभ्यो ज्योतिरमृत सर्वेभ्यः ॥
उद्यत्सूर्यो रश्मिभिरातनोति ॥ १५ ॥
ता नः प्रजाः सं दुहतां समग्रा-
वाचो मधु पृथिवि ! धेहि मह्यम् ॥ १६ ॥
विश्वस्वं ऽ मातरमोषधीनां
ध्रुवां भूमि पृथिवीं धर्मणा धृताम्
शिवां स्योनामनु चरेम धर्महा ॥ १७ ॥

मातः ! पृथिवि ! त्वत् जाताः प्राणिनः त्वयि चरन्ति, विचरन्ति, जीवनाचारांश्च समाचरन्ति । त्वं कृणा-
मयि द्विपदः विभर्षि, चतुष्पदश्च पालयसि । सर्वे इमे पञ्चीकरणप्रक्रियया निर्मिताः पञ्चत्वेनच निश्चप्रचं विचिताः
मनुतनुजाः पार्थिवत्वमेव प्रयन्ते, त्वत्तः प्रसूताः त्वय्येव विलीयन्ते । उदयोमानः सूर्यः स्वकीयाभिः जीवनतत्त्वरूपाभिः
रश्मिभिः सर्वेभ्यः एतेभ्यः प्राणिभ्यः दिव्यं ज्योतिः प्रददाति, प्रकाशराशिं प्रसारयति !

इमे सर्वे प्रकाशपथिकाः प्राणिनः अस्मभ्यम् उपासकेभ्यः सुखदायिनः भवन्तु ! हे मातः ! त्वं मह्यम् उपासकाय
वाचः मधु अर्थात् अस्मत्प्रमुक्तवर्णमातृकासु, वैखरीषु वाक्प्रक्रियासु वागात्मम् अमृतत्वं रहस्यं व्याप्तं कुरु !

वयम् अमृतस्य पुत्राः सर्वदा विश्वप्रसविनीम्, ओषधीनां मातरं धर्मणा धृताम् ध्रुवधारिणीं पृथिवीं सुखदायिनीं,
कल्याणकारिणीं मातरम् अनुचरेम ।

पूर्वतोनुवृत्तम्]

[गुरुदेवस्मृतिः]

❀ श्री गुरुगीता ❀

भगवत्पूज्यपादाः महर्षयः स्वामिज्ञानानन्दगुरुवर्याः

[गुरुमाहात्म्यम्]

यद्भूयाद्वाति वातोऽपि सूर्यस्तपति यद्भूयात् ।
 वर्षन्ति तोयदाः काले पुष्यन्ति तरवो वने ॥ १९७ ॥
 कालं कलयते काले मृत्योर्मृत्युभियो भयम् ।
 वेदान्तवेद्यो भगवान् यत्तच्छब्दोपलक्षितः ॥ १९८ ॥
 सर्वे देवाश्च देव्यश्च तन्मयाः सुरवन्दिते ।
 आब्रह्मास्तम्बपर्यन्तं तन्मयं सकलं जगत् ॥ १९९ ॥
 तस्मिन्स्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं जगत् ।
 तदारान्ततो देवि ! सर्वेषां प्रीणनं भवेत् ॥ २०० ॥
 तरोमूलाभिषेकेण यथा तद्भुजपल्लवाः ।
 तृप्यन्ति तदनुष्ठानात्तथा सर्वेऽमरादयः ॥ २०१ ॥
 श्री महादेवी उवाच
 संसाररोगहृन्नाथ ! करुणावरुणालय !
 गुरोर्माहात्म्यपूर्णा या गुरोर्गीता सुवर्णिता ॥ २०२ ॥
 तत्स्वाध्यायस्य माहात्म्यं फलं चापि विनिदिश ।
 जीवमङ्गलमेतेन कृपातोऽतः कृपार्णव ॥ २०३ ॥
 सम्यग्विविच्य संवर्ण्य मां विनोदय दयामय ।
 त्वदृते को हि देवेश ! शिक्षां मेन्यो विधास्यति ॥ २०४ ॥
 श्रीमहादेव उवाच
 इदं तु भक्तिभावेन पठ्यते श्रूयतेऽथवा ।
 लिखित्वा वा प्रदीयेत सर्वकालफलप्रदम् ॥ २०५ ॥
 गुरु गीताभिधं देवि ! शुद्धं तत्त्वं मयोदितम् ।
 भवव्याधिविनाशार्थम् स्वयमेव सदा जपेत् ॥ २०६ ॥
 गुरुगीता क्षरैकैकं मन्त्रराजसिद्धं प्रिये ।
 अनया विविधाः मन्त्राः कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ २०७ ॥
 सर्वपापहरं स्तोत्रं सर्वदारिद्र्यनाशनम् ।
 अकालमृत्युहरणम् सर्वसंकटनाशनम् ॥ २०८ ॥
 यक्षराक्षसभूतानां चौरव्याघ्रभयापहम् ।
 महाव्याधिहरञ्चैव लोकान् स्ववशमानयेत् ॥ २०९ ॥

सम्पादकीयम्

सत्यस्यापलापः

इदम् ऐतिहासिकं तथ्यं सत्यं वस्तुतत्त्वञ्चास्ते यत् भारतवर्षे इस्लाममतवादः विधर्मिणाम् आक्रमणान्तरमेव बलप्रयोगात् हिंसाप्रसूतः सन्नेव प्रचलितः । यस्मिन् समये बाह्येनाक्रमणेन एष देशः प्रभावितः पीडितः आसीत्, सः कालः देशस्यास्य स्वर्णसमृद्धिकालः आसीत् । कृत्स्ने जगति देशोऽयं स्वर्णविहग इति प्रसिद्धः आसीत् । विश्व-विश्वनोऽयं देशः गौरवेण सर्वान् अन्यान् देशान् अतिक्रम्य स्थितः जगद्गुरुत्वं सम्यक् उवाह ।

सर्वत्र देशस्यास्य प्रतिष्ठा आसीत् । स्वकीयान् सद्वृत्तान् शिक्षितुं शिक्षयितुं सः क्षम आसीत् । अतएव मनुना समुदीरितम् —

यतद्देश-प्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥

अर्थात् अत्रत्यैः अग्रजन्मभिः समग्रं जगत् शिक्षितम् । समस्तं भूमण्डलं सुचारुतया जीवन-संचालनार्थम् चरित्र-दृष्ट्या देशस्यास्य अधमर्णम् आसीत् ।

इतिहासः प्रमाणयति यत् स्वयम् इस्लाम-प्रवर्तकः भारते समागत्यैव शिक्षामवाप्त । अतः शिक्षितः सन् भारतस्य पश्चिम दिग्दिभागे मोहम्मदीयं मतवादं प्राचालयत् । इस्लाममतस्य पावने धर्मग्रन्थे कुरानान्तरीके देशस्यास्य प्रशस्यतमा प्रशस्तिः समुल्लिखिता वर्तते । तद्यथा —

“बासहवी कयाम फीम कामिल हिन्द यॉमन बया-कुलन लातहन्न फइन्तक तवज्जुरू” अर्थात् विश्वो ! मदीयसमग्रजीवनायुषः विनिमयेन भारते दिवसैकमात्र-निवासावसरं प्रदाय मामनुगृह्णीष्व ! यतः भारतं प्राप्यैव पुरुषः जीवनमुत्तमं प्राप्नोति ! एवमस्ति धारणा तेषां धर्मग्रन्थस्य, येषां अनुयायिनः भारतं खण्डं खण्डं कृत्वा कारयित्वा वा अद्यापि अत्रैव सुखं इवसन्ति । यस्य महा-

देवस्य देवनायनं विधर्मिभिः विध्वंसितं बहुतरं सोमनाथा-दिकं तेषामेव मतप्रवर्तकस्य पूज्यः पितृव्यः एकां ‘शाम्भव-कल्लुकुल’ नाम्नीं कवितामरचयत् यस्याः भावः भवति-यत् जीवने सर्वातिशायिनः सुखस्य सम्पादिका देवदेवस्य महादेवस्य पूजा एव ।

निष्कर्षतः वक्तुं शक्यते यत् पुराकालतः एव देशोऽयं नैव कदाप्यासीत् एतादृश्यामवस्थायाम् यत् अत्रत्याः निवासिनः दिग्भ्रान्ताः सन्तः कमपि मज्जह्वनामधेयं मानवकृतं मतवादं श्रेयः समीहया असहया इव मुक्ति-समीहया वा साधकसदृशास्ते चातकत्वं स्वीचक्रिरे । अत्रत्यः सनातनसिद्धान्त एव एतावान् समर्थः वृत्तते सक्षमश्चास्ति-यस्याश्रयणेन विश्वमानवाः परमं कल्याण-मवाप्नुं शक्यन्त एव नास्त्यत्र संशीतिलेशः ।

भारतोपरि आक्रमणकारिषु सर्वाधिकाः क्रूराः तुर्काः मोहम्मदीया वा प्रसिद्धाः । प्रथमतस्तु ते वनापहारिणः सन्तः वित्तलोभेनैव देशोऽस्मिन् पराक्रमन्, पश्चात् अत्रत्यानां पारस्परिकं वैमत्यं विमृशन् मिथः कलहाय-मानान् शासनसूत्रधारान् दशम् दशम् विधमिण अविचारयन् यत् एतेऽपि अत्रत्या जनता च धर्मान्तरणेन कारणेन स्ववशमानेया ! अस्य विचारस्य कार्यरूपे परिणत्ये तैः भृशं नरसंहारः कृतः । प्रजासु संत्रासस्य साम्राज्यं संपीडनविडम्बनत्वं, यदाचरणेन क्रूरतापि सन्नपा जाता, एतादृशी प्रक्रिया विधर्मिभिः स्वीकृता ।

ग्रामाः जनपदाश्च उद्धासिताः । किं किं न कृतं कल्पनातीतं तैः ! पापाय परपीडनं सिद्धान्तं स्वीकुर्वीणानां समक्षं एका विचित्रा अप्रत्याशिता सर्वथा विपरीता विषमातिविषमा परिस्थितिः समापिता । ग्रामरूपेषु गोमांसशकलानि प्रक्षिप्तानि । इस्लामं स्वीकृत्य अथवा शिरः शरीरात् अपाकारयितुं तत्पराः भवथ-इत्यादि

सूर्योदयः

तदानीं तनी घोषणा । परिणामतः भारतेऽपि इस्लाममतवादः राज्यप्रश्रयात् प्रसरितः । नेयं मदीया व्यक्तिगत-विचार-बारा । इतिहासः अस्याः साक्षी । देवतायतनानि ध्वस्तानि, तत्र मस्जिदनिर्मितिः कृता । वेदाः विस्मृत्य बोधीषु विकीर्णाः मूर्तयस्त्रोटिताः पुस्तकालयाः अग्निसात् कृताः कारिताश्च यथा नालन्दाग्रन्यागारः षट्मास-पर्यन्तं ज्वलन् भारतीयसंस्कृतेः स्वरूपमेव प्राज्वालयत् । धर्मान्तरेण हिन्दवः मोहम्मदाः जाताः । विधर्मिणां तेषामेव वंशजा मोहम्मदाः अत्रैव देशे पुष्पिताः पल्लविताः इममेव देशं विमज्ज्य पाकिस्तानं निरमापयन् । तेषामेव हृदये इस्लामस्य बीजं बद्धमूलं कर्तुं सम्प्रति सर्वे - भारतीय-विद्यायाः राजधान्यां वाराणस्यां निर्मायते एकः इस्लाम-विश्वविद्यालयः ।

जामिया इस्लाम शिक्षा केन्द्रे त्रिदिवसीयान्तरा-राष्ट्रियसम्मेलने इन्दिराकांग्रेसमहासचिवः हेमवती-मन्दनबहुगुणा महोदयः सम्मेलनम् असंबोधयन् । स्वकीये भाषणे तेन यत् सममिहितम् तदतीव विस्मयजनकमासीत् । बहुगुणा महोदयेनोदीरितम् यत् “इस्लाम-भारतयोः कायकञ्चुकसम्बन्ध अस्ति ! यदा हिन्दवः स्वकीयस्यैव धर्मस्य कतिपयैः दूषणैः स्वयथाः अभवन्, असहायाः जाताः, पथभ्रष्टाः जाताः, ईश्वर प्राप्त्युपाय-पराङ्मुखाश्च जाताः तदा अयम् इस्लाममतवादः अल्लाहस्य प्रकाशं नीत्वा प्रादूरभूत् येन इस्लामस्य प्रकाशः अत्र देशे प्रावरत् अल्लाहपर्यन्तं गमनस्य तत्प्राप्तेश्च पन्थानं प्रशस्तं चकार”

इदं भाषणं निश्चयं ‘सत्यस्यापलाप’-रूपमेवेति वक्तुं शक्यते । यतः इतिहासः समुद्घोषयति सुतरां यत् इस्लामः यत्र यत्र गतः तत्र तत्र हिंसाबलेनैव स्थानमलभत । प्रकाशं पुञ्जम् आदाय सः न कुत्रापि प्रासरत् । तस्य प्रकाशेन हिन्दवः प्रकाशं प्राप्तवन्तः इति कथनं भारती-

यानां मनीषिणाम् ऋषीणां विचारकाणाम् घोर-अपमान-रूपमेव । मुस्लिमतुष्टिकरणस्य परिणामः पाकिस्तानदेशः । पुनः कांग्रेससचिवस्य इदं कथनं यत् विश्वस्यायं द्वितीयः इस्लामदेशः किं संकेतयति ?

धर्मनिरपेक्षे देशे अस्य कथनस्य कश्चित् दूरगामी अर्थः लगति । ‘इदं हिन्दूराष्ट्रम् इति कथनस्य, तर्हि कथं विरोधः क्रियते ? धर्मनिरपेक्षे शासने नायं देशः इस्लामस्य देशः न वा हिन्दू देशः । यद्यपि मूलतः इदं राष्ट्रं हिन्दू-स्थानम् किन्तु शौर्य-साहसदरिद्राः इमं स्वीकर्तुं सम्प्रति नोत्ताहन्ते ।

सम्प्रति प्रजातन्त्रं शासनम् किन्तु इदं कथनम् वस्तुतः वदतो व्याघातरूपमेव । प्रजामिः निर्वाचिताः सदस्याः पदासीनाः सन्तः किञ्चित् प्रजावर्गचिन्तनविपरीतमेव समाचरन्ति अतएव प्रजातन्त्रम् इदं दलतन्त्रम् नेतृतन्त्रम् अस्तीति वक्तुं शक्यते ।

भारतीयचिन्तनानुकूलं किमपि धर्मनिरपेक्षेण स्थातु-मपि न शक्नुयात् किन्तु अस्माकं तु शासनमेव धर्म-निरपेक्षम् । अतएव अत्रत्याः नेतारोऽपि धर्मनिरपेक्षतया एव वदन्ति । हिन्दुस्थानस्य मूलं धर्मः हिन्दुधर्मः । तन्नि-रपेक्षतयैव ते सम्भाषन्ते कामं तद् तथ्यविपरीतं भवतु नाम !

सूर्योदयः सर्वप्रकारकम् आग्रहं विहाय इदमनुशास्ति यत् नेतृभिः विचार्य वक्तव्यम् । वास्तविकता तु सत्यरूपा भवति । तस्य अपलापः अधर्मः । असत्यम् अधर्मः ।

हिन्दवः सम्प्रति स्वात्मनः शक्तिमत्तां विस्मृत्य स्वात्मसत्त्वविस्मृतिनिद्रायां निमग्नाः संघटनविहीनाः वैव-श्यमनुभवन्ति । शासन-प्रतिनिधयः यत्प्रकारकस्य बीजस्य वपने प्रवृत्ताः दृश्यन्ते तस्य फलम् के नाम आस्वादयिष्यन्ति इति इतिहास एव वक्ष्यति ।

काव्यमार्ग परिचयः

—श्री गिरीश दत्त पाण्डेयः

सम्प्रति समुपलब्धसु साहित्यशास्त्रपरम्परामु 'मार्ग' पदस्य, 'रीतिः' पर्यायतया प्रसिद्ध्यति । मामहाचार्य औदीच्यः गौडमार्गस्य प्रातिनिध्यं करोति । वैदर्भ-मार्गस्य प्रतिनिधिरस्ति दण्डी । अतएव काव्यादर्शकाव्यालंकारयोः निरूपित-साहित्य-सिद्धान्तेषु महदन्तरं प्रतीयते । दाक्षिणात्येषु वैदर्भमार्गे काव्यानां गुणात्मत्वं स्वीक्रियते । दण्डिपूर्ववर्तिमिराचार्यैः मरतव्यासादिभिः काव्य-शरीरस्य, काव्यालंकाराणां निरूपणानि कृतानि । तदुक्तं काव्यादर्शे दण्डिनैव—

काव्यशोभाकरान् धर्मानलंकारान् प्रचक्षते ।
ते चाद्यापि विकल्पन्ते कस्तान् कार्त्स्न्येन वक्षति ॥
किन्तु बीजं विकल्पानां पूर्वाचार्यैः प्रदर्शितम् ।
तदेव परिस्फुटं मयस्मत्परिश्रमः ॥

(काव्यादः २।१-२)

गुणानां काव्यशरीरसौष्ठवप्राणत्वांगीकारेण गुणात्मवादस्य 'सौशब्दसिद्धान्तः' इति पर्यायान्तरमपि काव्यालंकारस्य प्रारम्भ एव निदिष्टम् । सौशब्दसिद्धान्तानुसारेणैव वामनाचार्येण 'रीतिरात्मा काव्यस्य' इति वैदर्भमार्गमेवोन्नील्यता 'विशिष्टा पदरचना रीतिः' इत्युक्तम् । 'इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली काव्यशरीरम्' इति दण्डिना यदुक्तं तत्र शरीरप्रवृत्तादेव केनचनात्मना भवितव्यम् अतः कः काव्यात्मेति सहजस्वाभाविकं प्रश्नमुद्भावयतो 'रीतिरात्मा काव्यस्य' इति वामनाचार्यस्यादिमः समाधिः । वामनाचार्यस्य मतानुसारेण पदरचनागतं वैशिष्ट्यं गुणकृतमत एव 'विशेषो गुणात्मा' इत्युक्तिः । वामनपूर्ववर्तिनां ग्रन्थेषु काव्य शरीरस्य, शब्दार्थयोः, गुणालंकाराणां निरूपणानि संज्ञातानि । दोषाणां निरूपणं दण्डिमामहाम्यां कृतमेव । साहित्यन्यायग्रन्थेषु 'जात्मा' शब्दस्य प्रयोगोपदिष्टप्रथमतया काव्यालंकारसूत्रे एव प्राप्यते नाप्यत्र । काव्येष्वलंकारापेक्षया शब्दसौष्ठवस्य महत्त्वं रुद्रदान्तः गिरनार शिलालेखेन प्रमाणी भवति ।^१

मामहाचार्यात् प्रागेव सौशब्दवादस्य प्रतिष्ठा संज्ञाता-
तदुक्तं काव्यालंकारे—

'रूपकादिरलंकारं बाह्यमाचक्षते परे
सुपां लिङ्गं च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलंकृतम् ।

तदेतदाहुः सौशब्दम्'—(काव्यालंकारे १-१४-१५)
इति । वाचामर्थात्काव्यानामलंकृतिः सौन्दर्यं सुपां तिङ्गं व्युत्पत्तिरेव । परन्तु 'नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी' इति मंग्या 'अर्थव्युत्पत्तरेलंकृतित्वमिति स्वमतबीजमुपक्षिपति । गौडमार्गेऽलंकाराणां प्राधान्यात्काव्यधर्मत्वं काव्यालंकारकृता प्रपञ्चितम् । गुणालंकारयोः पार्थक्यं न काव्यादर्शे न वा काव्यालंकारे स्पष्टतया समुपलभ्यते । अतएव माधुर्योऽजः प्रसादानां शब्दालंकार-निरुक्ति-प्रकरणे संकेतमात्रं कृतवान् यतः गुणालंकारयोरन्तरमपि नेति मामहमतमिति प्रतीयते काव्यालंकारे पारिभाषिक-गुणामिप्रायेण गुणपदप्रयोगस्तु विरल एव । अर्थव्युत्पत्तिरलंकारस्तस्यैव काव्यशरीरशोभा-करधर्मत्वम्, यमकानुपासप्रभृतिष्वलंकारेष्वेव सौशब्द-सिद्धान्तसमाहितः । अतः मामहानुयायिना उद्भटमहतेन गुणालंकारयोः साम्यमेवेष्टम् । वामनाचार्येणैव प्रथमतः गुणालंकारयोः पार्थक्यं व्यवस्थापितम् । तदुक्तम्—

'काव्य-शोभायाः कर्तारो धर्माः गुणाः'

'तदतिशय-हेतवोऽलंकाराः' (का० कंल सूत्र १।१-२)
शब्दालंकारापेक्षयायलंकाराणां कव्येष्वधिकचमत्कृतिकारित्वं निर्ववादम् । अलंकाराणां काव्यशोभातिशयसाधनत्वेन, काव्यशोभाजनकानां गुणानां नित्यत्वमन्तरंगत्वाद्भवतीति ध्वन्यालोकादिभिरपि विज्ञायते । 'प्रतीति-पदार्थको ध्वनिः शब्दः' इति पश्यसाहित्यकोक्तमतानुसारेण 'वाच्य-वाचक संमिश्रः शब्दात्मा काव्यमपि व्यञ्जकत्व-साम्याद्ध्वनिः इत्यानन्दवर्धनमतेनापि गुणानामलंकारापेक्षयान्तरंगता व्यक्तीभवति । वाच्यापेक्षया प्रतीयमानस्यैवार्थविशेषस्य काव्ये प्राधान्यं परिचिन्तयद्भिरपि

सूर्योदयः

वामनाचार्यानुसारेणैव गुणालंकारयोः पार्थक्यमेव साधितम् । रीतिरात्मा काव्यस्य' इति मतप्रतिस्पर्धि 'काव्यस्यात्माध्वनिः' 'काव्यस्यात्मा स एवार्थः' 'प्रतीयमानं पुनरन्यदेववस्तु' इत्याद्युक्तम् । तथापि ध्वनिकृता वामनाचार्यः सबहुमानं स्मृतः । संघटनावैशिष्ट्याद्ध्वनेः वैशिष्ट्यत्वनुभवासद्धमेव ।

शब्दव्युत्पत्तेः शब्दालंकारतयार्थव्युत्पत्तेरर्थालंकारतया काव्यधर्मत्वमङ्गीकृत्योभयोरप्यलंकारतयैव ग्रहणं गौडमार्गस्य वैशिष्ट्यम् । एवं साहित्यसम्प्रदाये व्युत्पत्तिप्रवाहः चारुत्व-प्रवाहश्च परस्परं स्पृध्वतः । आद्ये इष्टार्थव्यवच्छिन्न-शब्दकाव्यता, द्वितीयेर्थ-सौन्दर्यं प्राधान्यम् । काव्यशरीर-शोभामूलं सौन्दर्यमेव । 'सौन्दर्यमलंकारः' इति सूत्रमेवात्र प्रमाणम् । एवं काव्यं सरसं सगुणं सालंकारं सदाश्रयञ्च भवतीति प्राचामप्यविरुद्धम् । व्युत्पत्ति-प्राधान्यवादे सुपां तिङां व्युत्पत्तिरेवालंक्रुतिः । चारुत्वप्राधान्यवादे 'वक्राभि-धेयशब्दोक्तिरिष्टावाचामलंक्रुतिः' तदुक्तम्—

सैषा सर्वैव वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते ।

यतोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना ॥

सर्वालंकार जीवातुभूताया वक्रोक्तेः काव्यार्थ-विभावकत्वं काव्यत्वेनामित्तं शब्दानां काव्यार्थेन वाच्यवाचकभावः । वाच्य एवार्थः क्वचित्स्वसिद्धयेऽर्थान्तरमाक्षिपते । क्वचिच्च स्वयमनुपपद्यमानः परार्थेस्वमर्पयति । वाच्यार्थावबोध-नात्मिका शब्दशक्तिरेवाभिधा । अभिवानमेवाभिधेति व्युत्पत्तियोगादुक्तिविशेष एव पर्यवस्यतीत्युक्तिप्राधान्यं काव्यध्वनिं प्राचामाचार्याणामाशयः । कुन्तकाचार्यरीत्यापि वैदग्ध्यमंगीभणितिरूपा वक्रोक्तिरेव काव्यजीवितम् । अग्नि-पुराणेष्वभिहितम्—

'शास्त्रे शब्दप्रधानत्वमितिहासेषु निष्ठता ।

अभिधायाः प्रधानत्वात्काव्यं ताभ्यां विभिद्यते ॥'

विशिष्टार्थवच्छब्दस्वरूपं काव्यमिति वैदर्भो दण्डी, 'शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्' इति गौडो भामहः । वैदर्भमार्गे गुणानां, गौडमार्गेऽलंकाराणां प्राधान्यं वरीवर्त्ति ।

द्विविधं चारुत्व स्वरूपमात्रनिष्ठं संघटनाश्रितं च । आद्यं शब्दालंकारैर्मयः, द्वितीयं संघटना (रीति) श्रितं शब्दगुणैर्मयः । एवमर्थानां चारुत्वं स्वरूपमात्रनिष्ठमर्थ-लंकारैर्मयः, संघटनापर्यवर्तितं त्वर्थगुणैर्मयः । गुणालंकार-व्यतिरिक्तञ्च नान्यः कश्चिच्चारुत्वहेतुर्भास्यमहदण्डिनोमते । उभयोरपि मते काव्यं सूक्तिप्रबन्धरूपम् । प्रबन्धेषु नाट्येषु च सर्वेषामपि रसानामसकीर्णा स्थितिः स्वीकृता ।

राजशेखरेणापि काव्यपाक-निर्वचन-प्रसङ्गेन वैदर्भ-गौड-काव्यसम्प्रदायानां मतान्युपस्थापितानि । कवीनां

वाक्यप्रयोगपरिपाकः काव्ये वैशिष्ट्यमावहतीति । 'काव्यपाक' शब्दस्य काव्यजीवितमिति पर्यायान्तरम् । शब्दस्य परिवृत्तिसहत्वाभ्यां काव्यपाको द्विविधः । अतएव 'कविकौशलकल्पितकमनीयतातिशयः शब्दः काव्यम्' इति 'रचनावैचित्र्य-चमत्कारार्थः काव्यम्' इति मतयोर्यथाभा-महं समन्वयं कुर्वता कुन्तकाचार्येण 'शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्' इति निर्णीतम्—

'शब्दार्थौ सहितौ वक्रकविव्यापार-शक्तिनि ।

बन्ध व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्लादकारिणी' ॥

काव्यमार्गभेदाः

देशभाषा—स्वभावभेदेन काव्यस्याऽङ्के मार्गाः परन्तु वैदर्भ-गौडयोरेव मार्गयोः शास्त्रीया परम्परा समवलोक्यते । तदुक्तं काव्यादर्शे—

'अस्त्यनेको गिरां मार्गः सूक्ष्मभेदः परस्परम् ।

तत्र वैदर्भगौडीयो वर्ण्यते प्रस्फुटान्तरी ॥'

भाषाभेदेनापि चमत्कारभेदः । देशभेदेनापि भाषाभेदः । 'स्वभावो दुरतिक्रमः' इति नीत्या स्वभावभेदेनापि मार्ग-भेदः । संस्कृतादिभाषाभेदादपि काव्यक्रियाविधौ वैशिष्ट्य-मायाति । एतस्यामपि भाषायामनेकैः कविभि रचितानां काव्यानां सूक्ष्मालोचनेन वैशिष्ट्यमनुभवगोचरी भवति । दण्डिमते वैदर्भमार्गस्य गौडमार्गपेक्षयापेक्षलतावैशिष्ट्य-मस्ति । परन्तु मामहाचार्यस्तु—

वैदर्भमन्यदस्तीति मन्यन्ते सुधियो परे ।

तदेव च किल ज्यायः सदर्थमपिनापरम् ॥

गौडीयमिदमेतत्तु वैदर्भमिति किं पृथक् ।

गतानुगतिक न्यायान्नानाख्येयमभेदसाम् ॥

(का० लं १३१-३२)

इति दण्डमतमविक्षिपन् गौडमार्गकाव्यानामर्थवत्त्वं मुखरी-करोति । तदुक्तम्—

अपुष्टार्थमवक्रोक्तिं प्रसन्नमृजुकोमलं ।

भिन्नं मेयमिवेदं तु केवलं श्रुतिपेशलम् ॥

अलंकारवदग्रास्यमर्थं न्याय्यमनाकुलम् ।

गौडीयमपि साधीयो वैदर्भमपि नान्यथा । (१३४।३५)

गौडमार्गेऽर्थप्राधान्यमेव । वैदर्भमार्गे श्रुतिपेशलतैव भोज-राजेन शृंगार प्रकाशेऽन्यत्र च, क्वचिद्देशभेदेन रीतिनिरू-पिता । तथैव वामनेनापि परन्तु कुन्तकाचार्यरीत्या स्वभाव एव मार्गं पृथगयति । यदाहुः—'भिन्नरुचिहिलोकः ।

कविश्च लोक स्वभावमेव विच्छित्यावर्णयति ।

अतः लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकं काव्यमितिदिक् ॥

★

अलंकारसविचारः

आचार्यः उदयनाथश्चाः 'अशोकः' एम० आई० एम० एस०

यस्मिन् खल्ववगते काव्यस्य निर्माणे स्वरूपदोषगुणालङ्कारादीनामवधारणे च शक्तिरुन्मिषति तदलङ्कारशास्त्रम् । भाषायां व्युत्पत्तिवद्भाषायां व्याकरणशास्त्रमपेक्ष्यते तथैव काव्ये नैपुण्यालङ्कारशास्त्रमपि । अलङ्कारशास्त्रं विना केवलं काव्ये नैपुण्यमेव न सम्पद्यतेऽपितु वाक्यदोषदृष्टिरपि नोत्पद्यते । अलङ्कारशास्त्रमिति नामव्यपदेशस्त्विति प्राचीन एव । प्रतीयते च तत्समयेऽलङ्काराणामत्यधिकं बाहुल्यमासीदिति ।

साहित्यप्रतिपाद्यमलङ्कारमधिकृत्य "ईयुषी रागमुपमा शाश्वतीनाम्" "तदप्युपमाऽस्ति" इत्यादिनाऽलङ्काराणां वेदे विद्यमानत्वादन्यशास्त्रवत्साहित्यस्यापि वेदोपजीवकत्वम्, तदेव साहित्यमूलस्य वेदाङ्गोपाङ्गसमानकालिकत्वं च प्रतिपत्तव्यम् । नाट्यस्योत्पत्तिर्ब्रह्माद्वारा त्रेतायुगे समभूत् यतो हि सत्ययुगे (सतयुगे) जनानां मनोरञ्जनसाधनस्यावश्यकतैव नासीत् । त्रेता युगे देवा ब्राह्मणमुपगम्य तं आर्यितवन्तो यत्तादृशवेदस्य विधेहि रचनां यथा शूद्रा अपि अनुशील्याः निःश्रेयसमागिनो भवेयुरिति एतन्निश्चयं चतुर्भ्यो वेदेभ्यः सारमादाय पञ्चमनाट्यवेदं (नाट्यशास्त्रो पञ्चमो वेदः) रचितवान् प्रजापतिः । यद्यप्यस्मिन् अलङ्कारशास्त्रे काव्यस्वरूपरस-दोष-गुणरीत्यलङ्काराणामपि निरूपणीयत्वेऽस्यालङ्कारनाम्नैव व्यपदेशस्य बीजं तत्त्वतो वयं न विद्विस्तथापि अलङ्कारप्रत्येनेतिकरणव्युत्पत्तिरुन्मिषन्नो यमकोपमादिबोधको नायमलङ्कारशब्दः किन्तु "अलङ्कृतिरलङ्कारः" इति भाव व्युत्पन्नो दोषापगमगुणालङ्कारसंवलनकृतसौन्दर्यपरः, तत्प्रतिपादकत्वादेवास्यालङ्कारनाम्ना व्यपदेश इति सम्भावयामः ।

अलङ्कारशास्त्रमिति व्यपदेशो बीजं वयं वस्तुनोऽनेन प्रकारेण जानीमः । तथाहि ये दण्डि-भामह-भट्टोद्भट-रुद्रट-वामनान्ता प्राञ्चोऽलङ्कारशास्त्रनिर्मातारो बभूवुस्तर्ह्यन्यमानमर्थ—वाच्योपकारकतया लङ्कारपक्षनिक्षिप्तं मन्यमानैः" अलङ्कारा एव काव्ये प्रधानमिति सिद्धान्तितम् । तदिदमलङ्कारशास्त्रं व्याकरणशास्त्रान्तर्पात्येवेति तत्र तत्र ग्रन्थदर्शनेन निर्णीयते । यदिदमलङ्कारशास्त्रं शाब्दिकमतानुयायिनं स्यात्तदा मीमांसकादिमते पदार्थचतुष्टयभावेन दशानां विभागानुपपत्तौ "असी दशाकृतिः" इति दशत्वसंख्याकथन-पूर्वकं तत्कारिकोद्धरणमेवासङ्गतं स्यात् । काव्यप्रकाशोऽप्याद्यन्तं व्याकरणमतमेवावेदयति । आकांक्षावादोक्तं व्याकरणसिद्धान्तमञ्जूपाग्रन्थोऽपि व्याकरणा नामालङ्कारिकाणाञ्च मतस्यैकमेव द्योतयति । अत एव हि व्याकरणशास्त्रेण साधुत्वेऽन्वाख्यातानामपि शब्दानां प्रयोगनियमः प्रयोगनिषेधश्चानेनालङ्कारशास्त्रेण विधीयते । तथा खादिशब्दाः मण्डूकादिशब्देभ्येव प्रयोक्तव्यः न तु सिंहनादादिविति, वल्लीलादिशब्दश्च सुरतारम्भगोऽप्यथादावेव प्रयोक्तव्या नान्यत्रेति ।

अलङ्कार-निबन्धकर्तारः प्राचीनाऽप्राचीनाश्चाचार्या बहवो हि सञ्जाताः । अधुनाऽपि भरतमुष्यां भारतवर्षे विराजन्ते षड्दर्शनाचार्याः महामहिमोपाध्यायाः अलङ्कारवागीशाः श्री ५ मन्तः सोपाह्वः कृष्णपाधवोपाध्यायाः अलंकार मीमांसा तथा ऽलङ्कार विद्योतनमित्युभयग्रन्थप्रणेतारः । अतीते च यथायथं क्रमेण भरतमाभट्ट-दण्डिवा मनभट्टोद्भट-रुद्र-मट्टनायकमुकुलप्रतीहारेन्दुराजानन्दवर्द्धनमहिममट्टवक्रोक्तिकाराऽभिनवगुप्तादयः आसन् ।

सूर्योदयः

भट्टवार्गमदृश्यकमोजराजसम्पदहेमचन्द्रकेशवमिश्रपीयूष-
वर्षं विद्यानाथविश्वनाथगोविन्दठक्कुराप्यदीक्षितजगन्नाथ-
प्रभृतयः सप्तविंशति मुख्यतमाः ।

अलङ्कारशास्त्रग्रन्थानुशीलनेनायमवगतो भवति यत्त-
न्नाथके सम्प्रदायाश्रयः ।” काव्यस्य कः आत्मा” इत्या-
स्मिन् विषये एवालङ्कारिकाणां समक्षे प्रधानतया विवेच-
नीय कर्तव्यमासीत् । भरतमुनितारभ्य कालक्रमेण समीक्षा-
भेदे विभिन्नशताब्देषु नवीननवीनतरसम्प्रदायानामुत्प-
त्तिर्जाता । तथा चेदानीं यावत्प्रसिद्धिमुपगताऽलङ्कार-
शास्त्रस्याऽधोलिखितषट्सम्प्रदायाः । ते च—

१—भरतमुने रससम्प्रदायः, २. मामहोद्भट्टद्वटा-
नामलङ्कारसम्प्रदायः, ३. दण्डीवामनयोः रीतिसम्प्रदायः,
४. कुन्तकस्य वक्रोक्तिसम्प्रदायः, ५. आनन्दवर्द्धनाभिनव-
गुप्तयोर्ध्वनिसम्प्रदायः, ६. क्षेमेन्द्रस्योक्तिरससम्प्रदायः ।
तत्र षष्ठ्योक्तिसम्प्रदायस्याविष्कर्ता आचार्यः क्षेमेन्द्र खल्वेतत्प-
रवर्ती अतस्तन्मतमेतेन न प्रदर्शितमिति धीधनैरत्र स्वयमेव-
बोहनीयम् ।

कोऽयं नाम रसः ? के च विभावादयः ? इत्याहुर्मम्मट-
भट्टपादाः “कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ।
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः ॥
विभावा अनुभावाश्च कथ्यन्ते व्यभिचारिणः । व्यक्तः स
त विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥” विभावादि-
भिव्यक्तः—स्फुटीकृतः विलक्षणप्रतीतिविषयोऽकृत इति यावत्
स्थायीभावो रसो कथितः ।

रस इति शब्दस्योल्लेखः कृतो वर्तते सोमरसस्वार्थे-
“दवातः कलशे रसम्” ज्ञानन्दार्थेऽपि—“रसो वै तः रसं
ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति ।” यद्यपि वैदिकसाहित्ये रसा-
दिशब्दानामुल्लेखोऽवश्यं वर्तते किन्तु साहित्यिकसम्प्रदा-
यरूपे चतस्रस्वरूपनिश्चयकरणे सर्वप्रथमं श्रेयोभागी नाट्य-
शास्त्रकर्ता भरतमुनिरेव स्मर्त्तुं शक्यतेऽस्माभिः । प्रो०

जेकोवी महाशयेन ई. पू. षष्ठशतके वात्मीकीयरामा-
यणस्य समयो निर्धारितस्तन्मतानुसारेणापि भरतमुनेः पूर्वं
वात्मीकीयरामायणस्य विद्यमानत्वमवश्यं मन्तव्यम् ।

कोऽयं रस इति जिज्ञासायां “काव्यपठनेनाथवा
श्रवणेनाथ चाभिनयदर्शनेन ग्राह्यशानन्दो भवत्यस्मादृशां स
एवानन्दो ‘रस’ इति सार्वजनीनोऽनुभवः । कानि साधनानि
सन्ति यानि रसं निष्पादयन्तीति चेत् ! विभावानुभावव्य-
भिचारिरूपाणि, तेषांसंयोगादिभिस्तस्य निष्पादनस्य प्रतिपादित-
त्वात् । रससूत्रस्योपरि भट्टलोल्लटएव सर्वप्रथमो व्याख्याता ।
एतेन हि संयोगादित्यस्य “कार्यकारणभावरूपसम्बन्धात्”
निष्पत्तिरित्यस्य उत्पत्तिरित्यर्थः कृतः ।

रसस्य व्यङ्ग्यत्वं खण्डयन्तः विभावादी तथा रसे
भाव्यभावकसम्बन्ध इति मत्त्यन्ते । घनञ्जयधनिकमते काव्यं
विभावादिर्वा भावरूपाः, रसादिर्भाव्यः । भाव्यभावकसम्ब-
न्धकल्पना च भट्टनायकमतप्रदर्शित भावकत्वमोजकत्व-
व्यापारयोर्मध्ये भावत्वव्यापाराधारेण रस सिद्धान्ते
धनिक घनञ्जययोस्त्रीणि वस्तूनि महत्त्वपूर्णानि । यथा—

१—रसः व्यङ्गीभूतकाव्यस्य तात्पर्यार्थः । २—रसस्य
भावना भवति, रसविभावादौ परस्परं भाव्यभावकभावः ।
३—नाट्यदयः सामाजिकनिमित्ताः तद्वदेव रामादयो भवन्ति
यद्यत् जालकार्यं मृत्तिकायाः हस्त्यश्वादयो वास्तविकहस्त्य-
श्वादयः सञ्जायन्ते ।

रससंख्या विषयेऽप्यलङ्कारिकाणां मतभेदः । तत्र
भरतः—“शृङ्गार हास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । वीम-
त्सोऽद्भुत इत्यष्टौ रसा नाट्ये इति स्मृताः । “केषाञ्चिन्मते
“शान्तोऽपि नवमो रसः” इत्यादि वर्तते । अतएवाऽस्मन्म-
ते तु—“आदिमो हास्यं रौद्रश्च वीमत्सो वीर करुणः ।
भयानकाऽद्भुतश्चैव रसाः शान्तश्च वै स्मृताः ॥” काव्य-
प्रकाशकृता हि पूर्वमष्टौ स्थायिभावान् प्रदर्शयन्तं
निर्वेदप्रधानं नवमं शान्तरसोपि परिगणितः । तथाहि-
निर्वेदः स्थायिभावार्थः शान्तोऽपि नवमो रसः ।”

विश्वनाथो दर्पणकारस्तु वात्सल्यमपि रसत्वेन
स्वीकरोति । स्फुटं चमत्कारतया वत्सलञ्च रसं विदुरिति
गौडीय वङ्गवादिसम्मतौ तु मधुररसः सर्वश्रेष्ठः सर्वप्रथ-
मोऽस्ति ।

इत्यलम् ।

शृणोति कोऽपि न मे

महाकविः अभिराजराजेन्द्रमिश्रः

शृणोति कोऽपि न मे वाचिकं ददे कस्मै ?
 वृणोति कोऽपि न मे वाचिकं ददे कस्मै ?
 व्यथाकथेयमहो मामकी पुरावृत्ता
 अनिर्व्यथे हि भवे वाचिकं ददे कस्मै ?
 विनम्रसौम्यघनैर्भो न किं समापकृतम्
 कदर्थितेऽत्र मरौ वाचिकं सुवे कस्मै ?
 विरोपितोऽपि न शं याति हा वृणो भीमः
 अवैद्यके हि पुरे वाचिकं स्तुवे कस्मै ?
 अये, समान्तरौ दृश्यते तु निम्बफलम्
 स्वभाग्यचक्रमिदं वाचिकं लभे कस्मै ?
 अयाचितं न विधात्रा समर्पितं किं किम्
 अयाचकेऽस्थिजने वाचिकं वृणे कस्मै ?
 पिकोऽधुना स विलीनोऽभिराजराजेन्द्रः
 अशारदोपवने वाचिकं सहे कस्मै ?

किञ्चिद् हास्यमपि

पं० प्रशस्यमित्रशास्त्री एम० ए० (लब्ध
 स्वर्ण पदकः) प्रवक्ता, संस्कृत विभाग, फिरोज गांधी
 कालेज, रायबरेली ।

रमन्ते कुत्र देवताः ?

भार्यायाः पाद - संवाहं वस्त्रप्रक्षालनं तथा ।
 प्रत्यहं वीक्ष्य कुर्वन्तं देवदत्तं मनस्विनम् ॥
 पप्रच्छुः कारणं तत्र सखायो विस्मिता यदा ।
 असौ तानुक्तवानेवं तदा गंभीरया गिरा ॥
 देवान् प्रीणयितुं काङ्क्षे शास्त्रेषु कथितं यथा ।
 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः' ॥

एकः अनुभवः

प्रारम्भिकेषु वर्षेषु विवाहानन्तरं सखे ॥
 विद्यते हि पतिभ्यस्तु पत्नी चन्द्रमुखी सदा ॥
 ततो वर्षत्रयं यावद् अस्ति सूर्यमुखी च सा ।
 प्राप्ते तु सप्तमे वर्षे पत्नी ज्वालामुखी भवेत् ॥

निन्दकं निकटं रक्षेत्

गृहे तिष्ठति पत्नी मे प्रेमिकां सा च निन्दति ।
 गृहाद् बहिश्च भार्या तु निन्दति प्रेमिका सदा ॥
 नाऽत्र दोषं हि पश्यामि प्रेमिकापालने यतः ।
 'निन्दकं निकटं रक्षेद्' इत्थं विद्वद्भिर्मरुच्यते ॥

नेतुः प्राणं मते स्थितम्

निर्वाचने यदा नेता स्वस्मै तु प्राप्तये मतम् ।
 विधातुं जनसम्पर्कं निर्जगाम बहिर्गृहात् ।
 'हृदयं शक्यते दातुं मतं किन्तु न दाम्यते ।
 इति प्रेमिकया प्रोक्तः मूर्छितो निपपात सः ॥

सम्पादकं प्रति पत्रम्

आचार्यः मे० रा० शास्त्री, बहराइचवास्तव्यः

वाचां सौधीय वेदुष्य-वेदवाद-निदेशिनीम् ।
 प्रणतोऽस्मि सदादेवीं, वल्लकीवाद-शालिनीम् ॥१॥
 विविधबुध - विलासंश्चार - रश्मि - प्रकाशः
 जगति निखिल - शब्दालोक - संचारकारी ।
 मुनि - महित - मनीषाशेष - भावानुवादः
 अपर-परमहंसो मिश्र सूर्यः प्रसारो ॥२॥
 तस्मै विद्यानवद्याय गद्यपद्यविधायिने ।
 प्रणामाः सन्तु शतशोऽनुग्राह्य-विधायिने ॥३॥

लिखितगत - दिनाङ्क - सप्त - जूलाइमासं,
 कर - कमल विलासं पत्रमाप्तं त्वदीयम् ।
 ब्रजति चलितपत्रं याति लक्ष्यं तृतीये,
 नग दिवस विलीने वेद दिक् तारिकायाम् ॥४॥
 भवत्संप्रेषितोद्भासी, लब्धः सूर्योदयो मया ।
 संपादकीयं भवतामधीतं सारगर्भितम् ॥५॥
 धारणाद्रक्षणाद् धर्मः समेषामविरोधकृत् ।
 रक्षिते पाति सर्वास्तु जीवनात्मा यथा तनुम् ॥६॥
 देशकालवशाद् धर्मो विभिन्नोऽभूद् यथारुचि ।
 हेतुनानेन धर्मोऽसौ विरुद्धो जातुचित् क्वचित् ॥७॥
 यवने—साइजेतानां बोद्धानां धर्माः पृथक् ।
 वर्णाश्रम-विधेयानां धर्मा जाताः पृथक्-पृथक् ॥८॥
 भिन्नलक्ष्येषु संघेषु धर्म परिवर्तनं बलात् ।
 यवनेसाइसंघेषु दृश्यते ध्येयगर्हणा ॥९॥
 बलादूरीकृता येन कस्यचिद् धर्मशीलता ।
 गर्हितः पुरुषः सोऽपि, जीवन्नपि मृतः स्मृतः ॥१०॥
 कृते परिवर्तने काले विदेशीयानां प्रभावजे ।
 मानवानङ्गीकृतुं न केऽपि प्रभवोऽभवन् ॥११॥
 परिवर्तित-जातीनां संख्या सिन्धुर्महानभूत् ।
 तस्य संशोषणं कर्तुं मगस्त्यो धर्मविद् भवेत् ॥१२॥

ईर्ष्या कलहसंयुक्ता हिन्दवो धर्मविन्दवः ।
 स्ववर्ग-शोषका जाताः पोषकास्तु शयं गताः ॥१३॥
 समेषामार्यधर्माणां यवने — सायिनामपि ।
 एकता दृश्यते तत्र खपुष्पशशशृङ्गवत् ॥१४॥
 पद्धतौ वर्तमानायां यच्छ्रेयः कार्यमेव्यति ।
 तदेव सर्वजातीनां चैकतापि भविष्यति ॥१५॥
 येन कार्येण भावेन ह्लासता चानुभूयते ।
 पुनरावृत्ति-कार्यं तु कदाचिन्नोररी-क्रियात् ॥१६॥
 जाति-भाषा-स्वभावानां धर्म संस्कारयोरपि ।
 गजदन्तप्रवृत्तिस्तु निःसृता न परैति पुनः ॥१७॥
 स्वभावो यस्य भावो लोकान् भावयते च यः ।
 स एव परमा शक्तिर्यत्करिष्यति भविष्यति ॥१८॥
 नैराश्यं नात्र भावेषु संविभाव्यं तु भीमता ।
 यतः संचालनं सर्वं तदायत्तं तु सर्वथा ॥१९॥
 विचार-सरणिं दृष्ट्वा भवदीयाद्यलेखने ।
 अर्च्यते शब्दपुष्पैश्च श्रीमान् सर्वसुधीवरः ॥२०॥
 अनुग्राह्यो जनश्चैष उत्तरेणानुकम्पया ।
 अङ्गीकरोतु श्रीमान् मे, प्रणामं तु पुनः पुनः ॥२१॥

❀ स आत्महा ❀

लब्ध्वा कथंचिन्जरजन्म दुर्लभं,
 तत्रापि पुंस्त्वं श्रुतिपारदर्शनम् ।
 यः स्वात्ममुक्त्यं न यतेत मूढधी,
 स आत्महा स्वं विनिहृत्यसद्ग्रहात् ॥

गोविन्दनागेशभट्टवामनाचार्याणां वैमत्यविशेषे सत्यपरीक्षणम्

डॉ० शशिधर शर्मा 'वाचस्पतिः'

प्राध्यापक :—पञ्चापविश्वविद्यालये ई० २८ से० १४ चण्डीगढ़, १९००१४

निखिला ऋद्धारिकमौलिमुकुटालंकारायितः सकलनिग-
मागमपारदृश्या, ध्वनिप्रस्थापनपरमाचार्यः, 'वाग्देवता-
वतारः' इति मनसोऽपि दवीयसीं पदवीं दधत् अदृष्यवै-
दुष्यमास्वान् तत्रभवान् श्रीमान् मम्मटभट्टो ध्वनि-
प्रस्थान-प्रस्थापनारभट्टया अविवक्षित-वाच्यस्याऽर्थान्तर-
संक्रमितात्यन्ततिरस्कृतभेदौ निरूप्य विवक्षिता-न्यपर-
स्यासंलक्ष्यक्रमप्रकारं सप्रकारं विशदय्य, संलक्ष्यक्रमं
शब्दार्थं तद्वदुभयं शक्युद्भववेति त्रैविध्येन न्यरूपयत्—

अनुस्वानामसंलक्ष्य —

क्रमव्यंग्यस्थितिस्तु यः ।

शब्दार्थोभयशक्त्युत्थः

स्तिगधः संकथितो ध्वनिः ? इति ।

शब्दशक्तिमूलत्वं चेतदेव यतोऽनैव शब्देन तदर्थप्रतीतिर्न तु पर्या-
यान्तरेणाऽपि । एतद्वैपरीत्यं चार्थशक्तिमूलत्वं, न त्वभि-
वयया तत्प्रतीतिरिति । अवच्छेदकभेदे नोभयाऽन्वयव्य-
तिरेकानुविधायित्वाऽभयसंबंधसंबलने तूभयशक्तिमूलत्वं
द्रष्टव्यम् । तत्राद्यस्य वस्तु-अलंकारश्चेति द्वौ भेदौ । द्वितीय-
स्तु तद् (वस्त्वलङ्कारोभय) रूप एव स्वतःसंभवी,
कविप्रौढोक्तिसिद्धः, तन्निबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धश्चेति
षड्विधो वस्त्वलंकारी व्यञ्जयन् द्वादशदशायते—

अर्थशक्त्युद्भवोऽप्यर्थो

व्यञ्जकः संभवी स्वतः ।

प्रौढोक्तिमात्रात् सिद्धो वा

कवेस्तेनोन्मितस्य वा ॥

वस्तु वाऽलङ्कृतिर्वापि

पदभेदोऽसौ व्यनक्ति यत् ।

वस्त्वलङ्कारमयया

तेनाऽयं द्वादशात्मकः । इत्युक्तेः ।

तत्र स्वतः सम्भविना वस्तुना वस्तुनो ध्वनिं निदर्शयं
तादृशेनैवाऽलङ्कारेणाऽलङ्कारध्वनिमलङ्कारेण वस्तु-
ध्वनिनिरूपणपुरस्सरं निरूपयन्;

“गाढकान्तदशनक्षतव्यथा

सङ्कटारदविधूजनस्य यः ।

ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचय-

स्निदंशन् युधि रूपा निजाऽधरम् ।

अत्र विरोधाऽलङ्कारेणाऽधर-निर्दशनसमकालमेव
शत्रवो व्यापादिता इति तुल्ययोगिता, मम क्षत्याप्यन्यस्य
क्षतिनिवर्त्ततामिति तद्बुद्धिस्तुप्रेक्ष्यते इति वाग्देवतावतारो
व्याजहार । अत्र बालबोधिनीकारः —

विरोधाऽलङ्कारेणेति । विरोधाभासालङ्कारेणेत्यर्थः ।
ओष्ठविषयकयोर्दशनमोचनयोर्विरोधः (यो हि निजमप्य-
धरे दशति स कथं परेषामधरान्मोचयतीति विरोधः)
ओष्ठत्वेन सामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात् । प्रतियोगि
भेदेनाभास इति बोध्यम् ।

तुल्ययोगितेति । वीरानुभावत्वेन प्रकृतयोः स्वाधर-
दशनशत्रुव्यापादनयोः - रेककालिकत्वरूपकवमंसंबन्धेव
तुल्ययोगितालंकार इत्यर्थः । व्यञ्जयत इति शेषः 'इत्युद्योत-
सुधासागरयोः स्पष्टम् । उक्तं च विवरणे—

गोविन्दनागेशभट्टवामनाचार्याणां वेदमत्यविशेषे सत्यपरीक्षणम्

१२

ओष्ठदशनेन ओष्ठदशनव्यथामोचनं विरुद्धम् । विरुद्धं च ओष्ठदशनव्यथामोचनक्रिययोः कारणकार्ययोरपि समकालिकत्वमिति । तेन च स्वाधरदशन-शत्रुव्यापादनयोरेककालिकत्वरूपेकधर्म-सम्बन्धात्तुल्ययोगितेति । व्यङ्ग्यान्तरमपि दर्शयति-मम क्षत्यापीति । मम नृपस्य अन्यस्य वैरिवधूजनस्य । तद्बुद्धिः नृपबुद्धिः उत्प्रेक्ष्यते इतीति । उत्प्रेक्षणादित्यर्थः उत्प्रेक्षा चेति । व्यज्यत इति शेषः । चकारेण समुच्चयाथंकेन तुल्ययोगितोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः सूच्यते ।

टीकाकृतां वारिष्ठोद्बुध्यवदुष्यगरिष्ठो गोविन्दस्तु प्रकृतं प्रकाश—

‘अत्र निजाधरदशन - वैरिवधूजनोष्ठव्यथामोचनयोः कारणकार्ययोः पूर्वापर्याभावलक्षणयाऽतिशयोक्त्याऽलंकारेण, दशनसमकालमेव शत्रवो व्यापादिता इति समुच्चयोऽसी सत्त्वयो युगपद्या गुणक्रिया’ इत्युक्तलक्षण-समुच्चयालंकारो द्योत्यते । एष एव च तुल्यकालं योगिते व्युत्पत्त्या तुल्ययोगितेति कैश्चिदुच्यते । मम क्षत्याप्यन्यस्य क्षतिः निवर्ततामिति तद्बुद्धेरप्युत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षाप्यत्र व्यङ्ग्या इति व्याचक्ष्यते ।

तत्र व्यञ्जकांशीयः प्रकाशः शोधनिबन्धान्तरे निकष-विषयीकृत इत्याद्यव्यङ्ग्यांशीयोऽत्र विवेचनविषयतां मीपन्तीयते ।

तत्र तत्रभवतः प्रदीपकृतोऽयमाशयः—

‘नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता’ ।

इति लक्षणं तुल्ययोगितायाः ।

अत्र धर्म इत्यनन्तरं ‘यदुपादीयत’ इति शेषः । यथावा पूर्वसूत्रात् वृत्तिः इत्यनुवर्तते तच्च “अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामः” इति न्यायेन ‘वर्त्यते’ इति विपरिणम्यते ।

वर्त्यते उपादीयत इत्यर्थः । पुनःशब्दस्त्वर्थे । तथाच नियतानां वर्ण्यत्वेन प्रकृतानामेव अन्योपमानत्वेन अप्रकृतानामेव वा धर्मः साधारणधर्मः (गुणक्रियान्यतररूपः गुणक्रियादिरूपो वा) सकृद् एकवारमेव यन् उपादीयते सा धर्मस्य सकृदुपादानरूपा तुल्ययोगितेत्यर्थः । एवं च केवलप्रकृतानां केवलाप्रकृतानां वा गुणक्रियादिरूपेण धर्मान्वयस्तुल्ययोगितालंकार इति भावः । तुल्ययोगितेत्यन्वर्थेयं संज्ञा तथा चाहः कुवलयानन्द कारिका व्याख्यायामाशाधारमट्टाः, तुल्यायोगिता अन्वयो यत्रेति व्युत्पत्तिरिति । वतुतस्तु तुल्यश्चासी योगः सम्बन्धश्च अन्वयश्च तुल्ययोगः एकधर्मान्वय इत्यर्थः । सदोऽस्ति येषां ते तुल्ययोगिनः तेषां भावस्तुल्ययोगितेति व्युत्पत्तिरिति बोध्यया पुनरित्यस्य ग्रहणं प्रथमदीपकतो भेद प्रतिपादनात् । प्रकृताप्रकृतयोरपि साधारणधर्मस्य सकृदुपादाने प्रथमं दीपकम्, प्रकृतानामेव अप्रकृतानामेव वा साधारणधर्मस्य सकृदुपादाने तुल्ययोगितेत्यनयोर्भेदः ।^१

न च गाढकान्तेत्यादीनि पद्ये गुणक्रियान्यतररूपः कश्चनैको धर्मो निबद्धः । प्रकृतनृपकर्तृकं स्वाधरस्य दशनं शत्रुबधूजनोष्ठानान्तु दशनव्यथामोचनञ्चात्र कविकर्मविषयताङ्गतम् । तुल्ययोगिताया लक्षणे च धर्मो गुणक्रियान्यतररूपेणैवेप्सितः । तस्मात् तुल्ययोगिपदस्य अधरो निर्दष्टश्च शत्रवो व्यापादिताश्चेति तुल्यम् एककालमिति यावत् योगः सम्बन्धो ययोस्तौ तुल्ययोगिनौ तयोर्भावस्तुल्ययोगितेति व्युत्पत्त्या समुच्चयालंकार इत्यर्थः । अधरनिर्दशनं वैरिव्यापादन-क्रिययोर्योगपद्य प्रतीतेः तथा च धीघनानां घुरीणो नागेशः—

प्रकृतानामप्रकृतानां वैकधर्मसंबन्धरूप - तुल्ययोगितायाः प्रकृतेऽसंभव इति भावः । योगिता योगः ।^२ इति । अग्रे तु तेनाङ्कितम् —

१ - बालबोधिनी पृ० १३९ ।

२ - सोद्योते प्रदीपे [पृ. १४३-४४] [आनन्दाश्रमसंस्करणे]

३ - तत्र पृ. ५००

४ - काव्यप्रकाशे बालबोधिनी पृ० ६४२-४३

५ - सोद्योतप्रदीपे पृ० १४३-४४

केचित्तु वीरानुभावत्वेन प्रकृतयोः स्वाधरदशन-शत्रु-
व्यापादनयोरेककालिकत्वरूपैकवर्गसंबन्धात्तुल्ययोगितात्र ।
न च तत्र धर्मो गुणक्रियान्यतररूप एवेत्यत्र मानमस्ति
कालोपाधेरपि सूर्यक्रियोपाधिकत्वाच्चेत्याहुः” रित्याहुः ।

अत्राहुरित्युक्त्या नेयं युक्तिर्नागेशेन स्वयमुक्ता, प्रत्युता-
चार्यान्तररुक्ता, तेन चानूदिर्तेत्यवसीयते । तत्र नागेशस्य
समतिविमतिर्वा न व्यक्तमुक्ता । परन्तु, कुत्सार्थकेन
दिमा निर्देशात् ‘केचि’ दिति, तस्याऽसंमतिरवसीयते ।
अस्वारस्यमवसाययितुं हि स तथा निर्दिशति परिभाषेन्दु-
शेखर-शब्देन्दुशेखर-मर्मप्रकाशिकादौ ।

परेतु अस्वरसस्यले ‘चिन्त्यमिद’ मित्याद्युक्त्वा नागेश-
स्तदुपोद्वलनाय युक्त्यावल्लोकाविस्तरां विस्तारयति । अत्र
तु तथा न कृतम् । बहूनां विद्यावयोवृद्धानां तथाभिमत-
संभवात्तत्रादराद्धं व्यक्तुं ‘केचि’ दाहुरीति किमो बहुवच-
नस्य च प्रयोगः । उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सार इति सिद्धान्तात्
सारभूतत्वाच्च पयन्तेऽयमुपन्यासोऽदसीयः एवञ्चास्यैव
मतस्य नागेशइशा प्रकृते प्रामाण्यमित्यभिप्रायेणैव नव्यासु
टीकासु सर्वङ्कपायमाणायामेकोनविंशतिव्याख्या - सारसर्व-
स्वमञ्जूषासङ्काशायां बालबोधिण्यां—वस्तुतस्त्वबाल-
बोधिण्यां—प्रादीमभिप्रायं पूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्य—तत् सर्वं
चिन्त्यमेव—तुल्ययोगितायां धर्मो गुण क्रियान्यतर एवेत्यत्र
मानाभावाच्च कालोपाधेरपि सूर्यक्रिया रूपत्वाच्चेति नागे-
शमाधितमविकल प्रायमनुमाधितम् ।^१

तत्रास्वरसस्यपक्षे तस्य किम्भूलम्? नागेशेन तु तन्त्रो-
क्तमिति तस्य गवेषणं पक्षान्तरे च तस्य समीक्षणं निबन्ध-
स्याऽस्या निबन्धने प्रयोजकायते ।

प्रकृते गोविन्दगवीमस्वीकृतं द्वयं हेतुकृतम् । तत्र
प्रथमं तुल्ययोगितायां धर्मो गुणक्रियान्यतररूप एवेत्यत्र

मानाभावरूपम् । कालोपाधेरपि सूर्यक्रियारूपत्वं द्वितीयम् ।
प्रथमं प्रथममेवालोचनाहम् ।

‘धर्मो गुणक्रियान्यतररूप एव तुल्ययोगितायामित्यत्र
मानाभावः इति यदुक्तं तदलंकारशास्त्रेतिहासानव-
बोधमूलकमेव । समप्रबलंकार - शास्त्रपारम्पर्यमेव तत्र
प्रामाण्यं विमति । मामहः प्रथम आलंकारिकः । तेनेत्थं
तुल्ययोगिना लक्षिता—

न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया ।

तुल्यकार्यक्रियायायोता ^१ दियुक्ता तुल्ययोगिता ॥

न्यूनस्यापि स्वाधिकेन गुणस्तुल्यत्व — वचनेच्छया
तुल्यकार्यया क्रियया योगात्तुल्ययोगितेत्यर्थः । दण्डी तु
स्तुत्यर्थमिव निन्दार्थमपि तां जगौ—

विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत् समीकृत्य कस्यचित्
कीर्तनं स्तुतिनिव्दार्थं ^२ सा मता तुल्ययोगिता इति

उपमाप्रकरणे चस्तुतिनिन्दानैरपेक्ष्येण एकक्रियाकारितया
न्यूनगुणस्य पदार्थस्याधिकगुणकेनाथेन साम्यमानीयोक्ति
स्तुत्ययोगोपमेति तेनाभिदधे—

अधिकेन समीकृत्य हीनमेक—क्रियाविधौ ।

यद्ब्रुवन्ति स्मृता सेयं तुल्ययोगोपमा (यथा) ^३ इति
वामनोऽपि विशिष्टेन सहापकृष्टस्य साम्यहेतोः सह-
दिवो जगति रक्षायै पुलोमारि भुवोमवान् अमुरास्तेन
हृन्यन्ते सावलेपा स्त्वयानराः इत्युदाहरणम् । चौ पृ. ९४

कालिक क्रियायोगं तुल्ययोगितेति लक्षयाम्भूव—

विशिष्टेन साम्यार्थमेककालिकक्रियायोगस्तुल्ययोगिता
भोजदेवश्च दण्डितमेवानुगतः ।

अयोध्मटः—

उपमानोपमेयोक्ति—

शून्यैरप्रस्तुतैर्वचः ।

१ सोद्योते प्रदीपे आनन्दाश्रम प्रकाशिते पृ० १४३-४४

३—काव्यालंकारः

४—काव्यादर्शः २।३३०।

५—स एव २।४८।

२—काव्यप्रकाश बालबोधिण्यां पृ० १३९ ॥

गोविन्दनागेशभट्टवामनाचार्याणां वैमत्यविशेषे सत्यपरीक्षणम्

१४

साम्याभिधायिप्रस्ताव-

आग्निर्वा तुल्ययोगिता ।^२

इति वदन्नुपमानोपमेय-वचनविधुराणामप्रकृतानां, प्रकृतानां वा तुल्यतोक्ति तुल्ययोगितां जगाद । अत्येव लक्षणस्य परिष्कृतं स्वरूपं माम्भटं लक्षणम् । तत्र प्राचां "नियतानां" मितिनासीन्नियमः । तस्य सम्भटभट्टः प्रथमो विधाता ।

अलंकारसर्वस्वकार उद्भटमम्भटाधारेणैव लक्षणं प्रकृतयोः सामान्यधर्मस्य गुणक्रियात्मना तां चतुर्विधां विदधौ—

औम्भटस्य गम्यत्वे पदार्थगतत्वेन प्रास्तुतानामप्रस्तुतानां वा समानधर्मासम्बन्धे तुल्ययोगिता ।^३ इति 'इवाद्यप्रयोगे ह्यौपम्यस्य गम्यत्वम् । तत्र प्राकरणिकानां-मप्राकरणिकानां वाऽर्थानां समानगुणक्रियासम्बन्धे अन्वितार्था तुल्ययोगिता'^४ इति सूत्रं विमर्शिनी च क्रमशः ।

वाग्भटो वामनम्^५ पीयूषवर्षश्चोद्भटमेवानुससारसारप्रियः, विश्वनाथश्चमम्भटम् । कुवलयानन्दकारोऽपि सर्वस्वकारानुसारेणैव प्रथमं लक्षणं चकार । द्वितीयभेद तृतीययोः पुनः स भोजदेवस्य दण्डिनश्चाऽनुससारसरणि तद्यथा यथाक्रमम्—

'वर्णानामितरेषां वा

धर्मैक्यं तुल्ययोगिता ।^१

'हिताहिते वृत्तितुल्य-

मपरा तुल्ययोगिता ।^२

'गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य

वचोऽन्या तुल्ययोगिता ।^३ इति च ।

अथालङ्कार सारस्वतसारस्यैकधुरीणः निखिलतन्त्रा परतन्त्रः स्वाधीनविचार चातुरीकलाकलाधरः 'पण्डितराज' पदवीं यथार्था दधानो जगन्नाथः—

प्रकृतानामेवाप्रकृतानामेव वा गुणक्रियादिरूपैकधर्मान्वयस्तुल्ययोगिता ।^४

इति, लक्षण्यन्तशयस्यावसरमेव जहार । अस्मिल्लक्षणे 'आदि' पदेन न यत्किञ्चिच्चक्यमुपादातुम् । अपितु

त्वयि पाकशासनसमे

शासति सर्वं वसुधरावलयम् ।

विपिने वैरिवधूनां

वर्षन्ति लोचनानि च दिनानि ॥

इत्यादावुभयसामान्यगुण-क्रिययोरभावाच्छब्दमात्रं शेषमूलाभेदाध्यवसानेन पिण्डीकृतोऽर्थो वा परं ग्राह्या इति । तेनैव स्फुटं प्रतेने ।

पूर्वाभिप्रायस्य लक्षणेषु एकांशं विशदीभावः—

धर्मो गुणक्रियान्यतररूप एव तुल्ययोगितायामुपादेय इति क्वचित्लक्षणे नाऽपि स्पष्टं कण्ठेन । तस्य व्यभिचार-वैधुर्यमेव तत्र हेतुरिति नान्यथा शंकितुमवसरः कोऽपि । अतएव तादृशे स्थले वृत्तिकाराणां तादृशमाशयं विशदयन्ती लभ्यते प्रवृत्तिः यथा सर्वस्वकृतो लक्षणस्य विमर्शिनी स्थिता । काव्यालंकारसारसंग्रहे गुणक्रियात्मधर्मसम्बन्धे न कश्चन संकेतः कृतः लघु वृत्तिश्चेन्दुराजविरचिता लघु-वृत्तिरेवेति तत्राप्यनुल्लेखो न विस्मयाय अन्यथा शंका-पंकस्तु तदुक्तोदाहरणादेव कृतमार्जनः । तथाहि—अप्रस्तुतानामेव साम्याभिधानात्मनः प्रथमभेदस्योदाहरणे—

त्वदङ्गमादवं द्रष्टुः

कस्य चित्ते न भासते ।

मालतीशशभृल्लेखा-

कदलीनां कठोरता ॥

इत्यत्र, 'अत्र मालत्यादीनामप्राकरणिकानामेवार्थानां कठोरत्वलक्षणं साम्यमुपनिबद्धम्— इति लघुवृत्तिः ।^२

१—काव्यालंकार सूत्रवृत्तिः, ४।३ २६। २—काव्यालंकार सङ्ग्रहः पञ्चमवर्गो ७। ३—अथालङ्कारप्रकरणे सूत्र २४, चौखंभा संस्करण पृ० २३६। ४—तदेव ५—उपमेयं समीकर्तुं-मुपमानेन योज्यते । तुल्यैककालक्रियया यत्र सा तुल्ययोगिता वाग्भटालंकारः ४।८८ ६—कुवलयानन्दः ४५। अत्र 'प्रस्तुतानामप्रस्तुता-वा गुणक्रियारूपैक-धर्मान्वयस्तुल्ययोगिता' इति ग्रन्थकृतो वृत्तिः । ७—स एव ४६। ८—स एव ४७। ९—'मत्तान्तरेष्वत्रवक्ष्यमाण दोषकमेवेति वृत्तिः । १०—रसगङ्गाधरे तुल्ययोगिताप्रकरणम्

अथ "प्रस्तावभागिमः प्रस्तुतिः साम्यामिधायि वृचः
सा" इत्यस्य द्वितीयस्य लक्षणस्योदाहरणे —

"योगपट्टो जटाजालं

तारखीत्वङ्^३ मृगाजिनम् ।

उचितानि तवाङ्गस्य

यद्यमूनि तदुच्यताम् ॥

इत्यत्र, 'अत्र प्राकरणिष्ठानामपि योगपट्टादीनां भगवती-
शरीरे सस्पर्शानौचित्यलक्षणः समानो वर्णो निवद्धः" इति
लघुवृत्तिरनिगदव्याख्यातैव ४ ।

पश्चाद्भवानामालंकारिक-शेखरायमाणानां द्विद्वाराणा-
मपि शैली सैव । तथाहि-श्रीमद्विश्वेश्वरः पर्वतीयः-

'प्रकृतानां तादृक्त्वे

मिन्नानां वाऽपि तुल्ययोगित्वे'^१

इति लक्षणम्, आद्यं यथा —

शृङ्गाणि द्रुतकनकोज्ज्वलानि गन्धाः

कीमुम्भं पृथु कुचकुम्भसङ्गिवासः ॥

वासश्च प्रतनु, विविक्तमस्त्वनीयान्-

आकलयो यदि कुसुमेपुणा न धूम्यः ॥^२

अत्र जलक्रीडासाधकत्वेन प्रकृतानामाकल्पेति धर्मन्वयः ।

यथा वा —

पउरजुआणो गामो

महुमामो योवणं पई हेरो ।

जिण्णसुरा साहीणा

असई मा होउ कि मरउ ॥^३

अत्र सतीत्वत्यागहेतुत्वेन प्रकृतानां प्रचरतमण्यग्रामा-
दीनां 'मस्तीति क्रियान्वयः' । 'अस्तिमवन्तीपरः प्रथम-
पुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति वचनात्^४ । एवम्—

रुअं अच्छीसु हिअं

फरितो अंगेषु जम्पिअं कण्णो ।

हिअअं हिअअं गिहिअं

वियोइअं किं त्य देवेण ॥

अत्र विरहोद्दीपकत्वेन प्रस्तुतानां रूपादीनां स्थितिरूपक-
क्रियान्वयः^५ ।

१. उक्तमेव २. काव्यालंकार सारसंग्रहः-लघुवृत्तिसमेतः, पृ० ६४-६५ ३. तरोरियं तारवी, सा त्व,
वल्कलमित्यर्थः । ४. स एव पृ० ६५ १. अलंकारकोस्तुमः-पृ० २९५ २. शिशुपालवधम् पृ० ३८

३. प्रचुरगुवाग्रामो मधुमासो योवनं पतिः स्थविरः । जीर्णसुरा स्वाधीना

असती मा भवतु किं त्रियताम् छाया ॥

४. न च प्रतिवाक्यमस्यव्याहारेणाऽलक्ष्यता शक्यशंका,

लाघवादेकस्यैवाव्याहारं कृत्वान्यत्र तदनुषङ्गस्य न्याय्यत्वात् ।

५. रूपमक्षणोः स्थितं

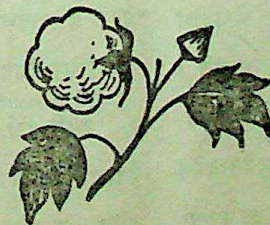
स्पर्शोऽङ्गेषु जल्पितं कर्णे ।

हृदयं हृदये निहितं

वियोजितं किमत्र देवेन च्छाया ॥

गाथासप्तशती-२, ३२

६. अलंकारकोस्तुमः पृ० २९६

बुबोधयिषितं किञ्चित्

यन्० सि० वि० नरसिंहाचार्यः

‘त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मे वैरायते शशी’ ।

कुवलयानन्दे उत्प्रेक्षालङ्कारप्रस्तावे उदाहृतमिदं श्लोकार्घम् । तत्र उत्प्रेक्षा षट्प्रकारा पर्यगण्यत । वस्तुत्प्रेक्षेति, हेतुत्प्रेक्षेति, फलोत्प्रेक्षेति च सा प्रथमतः त्रिरूपा । तत्र प्राथमिको वस्तुत्प्रेक्षा, अथवा स्वरूपोत्प्रेक्षा उक्तविषया, अनुक्तविषयेति च द्विविधा । द्वितीया हेतुत्प्रेक्षा तु सिद्धविषया, असिद्धविषया इति द्विरूपा । एवमेव अन्तिमा फलोत्प्रेक्षाऽपि । तथा च भेदषट्कवतीयमुत्प्रेक्षेति सिध्यति । तत्र असिद्धविषय-हेतुत्प्रेक्षायाः (चतुर्थ्याः) स्वरूपनिरूपणाय प्रवर्तितोऽयं श्लोकांशः ।

कश्चिच्चाटकारः दयिताननरामणीयकं तुष्टूषुरेव ब्रवीति । ‘चन्द्रस्त्वन्मुखसौन्दर्यलिप्सुः पद्मेः कलहायते’ इति । सुधांशावुदिते नलिनानि सङ्कुचन्तीति प्रकृतिः । इदं कमलनिभीलनं निमीचीकृत्य चन्द्रपद्मयोः विरोधं कल्पयन्ति । अयं चन्द्रपद्मयोः विरोधः न हेतुकः । तथाऽपि कविः वैरकरणे कञ्चन हेतुं कल्पयति — कान्तावदनलावण्यप्रेम्पया कलानिधिरेवं करोतीति । अयन्तु न वास्तविको हेतुः । तथाऽपि तत्र हेतुत्वमुत्प्रेक्षितमिति भवति हेतुत्प्रेक्षा । वस्तुतः, हेतुमूला तादृशी इच्छैव चन्द्रस्य नास्तीति असिद्धविषयत्वमलङ्कारस्येति असिद्धविषया हेतुत्प्रेक्षेति समन्वयः ।

परन्तु अत्र काचन शङ्का । मृंगाङ्कः कमलं वैरायतां नाम । तावता कान्तामुख-शोभालाभः कथं सम्पद्यते ? चन्द्रिका व्याख्याकारो वैद्यनाथसूरिः—‘त्वन्मुखेति । पद्मगताया स्त्वन्मुखकान्तेरिच्छया हेतुनेत्यर्थः’ इत्येतावदेव विलिख्य विरराम । भावो विशदीकृतः । इच्छाया हेतुता

तृतीयविभवत्या बोध्यत एव । कथमिव सा कार्यकारिणी ति व्याख्याता न व्यवृणोत् ।

एवं किल समाधेयम् — कान्तावदन (सदृश) सौन्दर्यं पद्मेषु परिदृश्यते । अतः कदाचिदेतैः तस्यास्मत् अपहृतं भवेत् । अद्य तु सोमः, तथा तैस्सम्पाद्य स्वेष्टं स्थापितां छविः तैर्विगृह्य तेभ्यः तरसा ऽऽच्छिद्य, आत्मनि स्थापयितुं प्रयतते इति वक्तव्यम् । अर्थात्, पद्मैस्तस्या वदनात् कथञ्चित् सम्पादितं तेषु दृश्यमानं कान्तिलेशं हठादाकृष्टुं चन्द्रोऽयं प्रयस्यतीति फलितोऽर्थः ।

परन्तु पर्यालोच्यमानेऽत्र स्वारस्यं न प्रतीयते । कान्तामुखात् कमलैर्लब्धां शोभां तेभ्योऽपहृतुं चन्द्रस्तैर्वैरायते इति अयं प्राप्त्युपायः वैरपूर्वकः द्वेषकारणं भवति । युद्धे च जयपराजयोर्द्वेषोऽस्ति । जय एवेति नैकान्तः । एतदपेक्षया निश्चिततरः, सुकुमारतरश्च अन्य उपायः कान्तिप्राप्त्यै किं भवेदित्यालोचनीयम् । आम्, अस्ति । निर्वाहस्त्वित्थम् ।

प्रायशस्साधकोपायः द्विविधो भवति—निष्ठुर सुकुमारश्चेति । सुकुमारोपायमावे अनिच्छताऽपि निष्ठुरोपाय आस्थेयो भवति । कविकुलगुरुः वालिदासः ‘चापेन ते कर्म न चातिहिंस्र महो बतासि स्पृहणीयवीर्यः’ इति वदन् अहिंसं सुकुमार मेव साधवं श्लाघते । तदष्ट्या प्रकृते द्वेषपूर्वकं प्रयत्नं परित्यज्य मैत्रीपूर्वकोपायेन निशाकरोऽभिलाषितं साधयितुं प्रवर्तते इव । पश्यत—

शशी पद्मे वैरायते । कुतः ? त्वन्मुखाभेच्छया । पद्मवैरस्य वदनकान्तिलाभस्य च कस्त्वन्मन्धः ? एवं किल भवेत् । कान्तामुखप्रतिस्पर्धि कमलम् । अतः पद्ममुखयो

‘बुबोधयिषितं किञ्चित्’

१३

विरोधः इव । अद्य यदि चन्द्रः पद्मे विरोधं प्रदर्शयति, तदा चन्द्रः मुखपक्षीयः सम्पद्यते । स्वमुखविरोधविरोधित्वात्कान्ता चन्द्रे स्निह्येत् । तदा स्वपक्षीय इति चन्द्रे प्रसन्ना कान्ता; चन्द्रेण प्रार्थमाना दयया दाक्षिण्येन वा स्वमुखशोभां दद्यादिति चन्द्रमसः प्रत्याशेति विवरणं युक्तरूपं भवेत् । ईदृशभावबोधिका मनोरञ्जनी बुधरञ्जनी व्याख्यापक्तिः (कुवलयानन्दस्य) परिशील्यताम्—‘वस्तुतः, त्वन्मुख विपक्षभूतः पद्मविषयकः वैरकरणपूर्वकः त्वन्मुखपक्षाश्रयणे तत्प्रसादेन कान्तिनामः सम्भवेदिति प्रत्याशयेत्याशयः’ इति ।

अत्रैव कुवलयानन्दे अन्योऽपि श्लोकः परामृश्यताम्—
“पद्मे त्वन्नयने स्मरामि सततं भावो भवत्कुन्तले नीले मुह्यति किं करोमि महितैः क्रीतोऽस्मि ते विभ्रमैः । इत्युत्स्वप्न-वचो निशम्य सरुपा निर्भस्मितो राघवा कृष्णस्तत्परमेव तद्व्यपदिशन् क्रीडाविटः पातु वः ॥” इति ।

षट्प्रकारं अपह्नुत्यलङ्कारं लक्षयता अपाठ्य दीक्षितेन षष्ठीं छेकापह्नुति लक्षणे योजयितुमुपात्त उदाहरणरूपोऽयं श्लोकः । घटिकाशतं अम्भाल इति ख्यातेन वात्स्यवरदाचार्येण विरचितस्य यतिराजविजयाख्य-रूपकस्य हृदयहारि नान्दीपद्यमिदम् ।

अत्र चन्द्रिका व्याख्या एवमुपलभ्यते—‘क्रीडाया विटो भोक्ता (रसिकः) कृष्णो, वो युष्मान् पातु रक्षतु इति सम्बन्धः । कीदृशः ? इत्युत्स्वप्नवचः स्वप्ने उक्तमुत्स्वप्नं वचनम्, अर्थात् कृष्णस्य । अनुभाष्य अनूद्य (?) राघवा निर्भस्मितस्सन् तद्वचनं तत्परमेव राधापरमेव व्यपदिशन् कथयन् । इति किम् ? हे पद्मे हे रमे, त्वन्नयने सततं स्मरामि, नीले भवत्याः कुन्तले केशपाशे मम भावोऽन्तःकरणरूपो मुह्यति मोहं प्राप्नोति । ननु चित्तासङ्गो निवर्त्यताम्, तत्राऽहं—किं करोमि अकिञ्चित्करोऽस्मि । यतस्ते तव महितैः पुञ्जैः विभ्रमैः विलासैः क्रीतोऽस्मि,

मूल्येन क्रीतदासोऽस्मि । राधापरत्वे तु—हे राधे (इत्यर्थात् सम्बोधनम्) पद्मे पद्मरूपे त्वन्नयने स्मरामीति विशेषः शेषं पूर्ववत् । अत्र रमा सम्बोध्यकस्तन्नयन-स्मरणरूपो न वाक्यार्थः, अपितु, त्वत्सम्बोध्यकः पद्मरूप-त्वन्नयन-स्मरणरूप इत्यपह्नवस्तत्परमेव तद्व्यपदिशन्निति अनेन प्रकाशयते ।’ इति ।

बुधरञ्जनी विलोक्यताम्—‘हे पद्मे हे रमे, नीले (नीलादेवी) भवत्याः कुन्तलो भवत्कुन्तलः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवच्चावः । (तस्मिन्) हे महि हे मूमि; तैः प्रसिद्धं उत्स्वप्नवचः स्वप्नोद्गतवचः । सरुपा सक्रोधया । तत्परमेव राधापरमेव । तत् उत्स्वप्नवचः व्यपदिशन् । त्वन्नयने पद्मे पद्मरूपत्वेन स्मरामि । नीले इयामले भवत्कुन्तले भावो मुह्यति । महितैः मंहनीयैः तैः विभ्रमैः क्रीतो स्मीतियोजयन्तिर्त्यर्थः । सर्वमिदमुपपादयितुं क्रीडाविट इति’ इति । चन्द्रिकापेक्षया अस्या व्याख्यायाः आकृतिस्तु अल्पैव ।

अत्रेदं विचार्यते । छेकापह्नुतिः पुनर्द्विप्रकारा—अर्थयोजनया निर्वाह्या, शब्दयोजनया निर्वाह्येति । अर्थयोजना-पूर्विकामुदाहृत्य शब्दयोजना-मूलिकामुदाहृतुं मिदं हृद्यं पद्यमूदवारि । उपरि प्रदर्शित चन्द्रिका व्याख्याया आशयः एवं रूपो विवरीतुं शक्यते राघवा साकं एकशय्या शयितः श्रीकृष्णः कपटविटः उत्स्वप्नायते-हे दयिते रमे ! सदा मुग्धत्वन्नयने एव स्मरामि । मदीयं चेतः विनीले त्वत्केशपाशे व्यामुह्यति । न किञ्चिदन्यत्कर्तुं पारयामि । तथा वशीकृतोऽस्मि । तथा, त्वदीयं मंहनीयैः मनोज्ञैः कटाक्षभ्रूविक्षेपादिभिर्विजासैः क्रीतो दासभावञ्च गमितः । (एवं कृत्स्नो भावः केवलं रमा सम्बोधन परतयैव व्याख्यातः) तदारूपं देवकीनन्दन प्रणयभाजनं राधा चुकोप । सपत्नी सद्भाव एव कोपस्य पर्याप्तं कारणम् । तत्राऽपि प्रेयान् सविधशयितोऽपि, आत्मानं विस्मृत्य स्वप्नेऽपि अन्यां

स्मरति चेत्, तत् कीदृशा कोपकारणं भवेदिति विदाङ्क-
वन्तु विद्वांसः । अत एव सा तं निरमर्त्सयति । तदा प्रत्यु-
त्पन्नमतिष्वग्रणीः क्रीडाविटो भगवान् उत्स्वप्नवचनं सर्वं
मपि राधापरमेवेत्ययुजन् । तथा तत्र कौशलेन तस्या
ईर्ष्यामानमपोह्य तां प्रसाद्य चरितार्थो बभूवेति च ऊह्यते
तत्तादृशो करटनटन सूत्रधारी गोपालो युष्मानव्यात्
इति ।

शब्दयोजनया खलु अत्र अपह्नवो निर्वाहः ।
चन्द्रिका व्याख्यायां पद्मपद-गतश्लेषमाधारीकृत्य एकत्रैव
स निर्व्यूढः । यदि औचित्यमालम्ब्य बहुत्र तादृशः समन्व-
यश्चेत्क्रियेत महते मोदाय ननु भवेत् । तर्हि साध्य,
मित्यालोचनीयम् ।

अत्रेदं रहस्यम् । कविरयं श्री वैष्णवः । श्रीवैष्णवे
रनुदिनं भगवदाराधन-प्रकरणे, भगवन्तं सम्पूज्य, ततो
द्वितीयकक्षपायां श्रीमूनीलादि दिव्यमहिष्यः समाराध्यन्ते
महत्या श्रद्धया । अयं विषयः कवेरस्य मनसि सर्वदा
विपरीवर्तमान एव भवेत् । अतोऽत्र श्री मन्नारायणः
(कृष्णरूपी) ता स्तिस्त्री दिव्यमहिषी रवतारे ऽस्मिन्नपि
विस्मर्तुमशक्नुवन् ता अनुस्मरतीति योजनं कवे, भविस्य
सन्दर्भस्य, अलंकारस्य, औचित्यस्य, भावविस्तृतेः,
भावुकस्य, स्वारस्यस्य, अन्ततः सहृदय-हृदयाराधनस्य च
अत्यन्तसदृशं भवेत् ।

अनया दृशा अत्रैषा समन्वयसरणिः-हे रमे हे लक्ष्मि,
विलासभासुरे त्वदीय नयननलिने सततमनुचिन्तयामि ।
हे नीला देवि, अकिनीले भवत्याः कुन्तलपाशे मम मानसं
व्यामुग्धं भवति, अतोऽन्यं त्कर्तुं न शक्यति । अपि महि-
मूदेवि, त्वदीयैरनन्यलम्प्यैर्विलासैः क्रीतोऽस्मि, अतः
किं करोमि अस्य द्वेषा निर्वाहो भवतु । किं करोमि किं
कर्तुं शक्नोमि; तथा मोहितमना अस्मि, यथा न
किञ्चिदपि कर्तुं प्रगल्भे इत्यर्थः । एवं दिव्यमहिषी-

त्रयीविषयतया समन्वयस्सरसतरो भवेत् । एकसपत्नीस-
द्भावो न, अपितु सपत्नीत्रयी प्रणयो भगवति दृश्यमानो
राधाया ईर्ष्याकालुष्यमतिमात्रमुदीपयेत् । अतस्सा त-
मतर्जयति । एतादृशेऽपि संकटे कार्यज्ञो नर्ममर्मवित् क्रीडा-
विटो मदनजनकः श्रीकृष्णः सर्वं समाधातुं वृणोति ।
समग्रमपि स्वं उत्स्वप्नवचनं राधापरमेव समन्वाययति
सच समन्वय एवम् अपि राधिके, (अध्याहार्यम्)
त्वन्नयने पद्मस्वरूपे इति सदा स्मरामि । भवत्कुन्तल
लावण्ये ममचेतो निमज्जति; कार्यान्तरे न व्याप्रिये ।
तवेव विशिष्टे विलासेः क्रीतो दासीकृतश्च । अलं माम-
न्यथा सम्भाव्य । त्वद्गतप्राण एवास्मि । स्वप्नेऽपि नाऽन्यां
स्मरामि इति । एवं राधापरमेव सर्वं व्याकुर्वन्
धन्यमन्यः स भगवान् लीला-मानुष-विग्रहो युष्मान्
अवतात् इति ।

धन्या केयं स्थिता ते शिरसि,
शशिकला, किन्तु नामैतदस्याः,
नामैवाऽस्या स्तदेतत् परिचित-
मपि ते विस्मृतं कस्य हेतोः,
नारीं पृच्छामि; नेन्दुं, कथयतु,
विजया न प्रमाणं यदीन्दुः-
देव्या निह्नोतुमिच्छोरिति सुरस-
रितं शाख्यमव्याद्विर्भोर्नः ॥

मुद्राराक्षसनाटकस्य नान्दीपद्यमिदम् । अत्र व्याख्या
नं क्वचित् किञ्चित् भ्रामकमिति, क्वचिदस्फुटमिति च
विचिन्त्य छात्रानुद्दिश्य किञ्चिद्विवरीतुकामोऽस्मि ।
अत्र भगवतः कैलासनाथस्य शास्त्रं प्राधान्येन वर्णनीयम् ।
तद्यथायथा निरुह्येत तथा तथा चमत्कार आस्वादो
भवेत् । प्रायशो नान्दीपद्यरचनासु विलक्षणश्चमत्कारः
परिपोष्यत इति भावुकानामनुभवः । अत्र विषये उपरि
निर्दिश्य विमृष्टः पद्ये त्वन्नयने स्मरामि इतिश्लोकोऽनु-

चिन्त्य आस्वाद्यताम् । तादृशेषु अतिशयितचमत्कारशोभि-
तेषु अन्यतमोऽयं श्लोकः X धन्या केयं स्थिता ते शिरसि’
इति । जटाजूट कुटीनिलीनां दिव्ययुवतिरूपधारिणीं गङ्गा-
मालोक्य सेष्यायाश्चिवायाश्चिवं प्रति प्रश्नः ते शिरसि
स्थिता धन्या इयं का इति । तपस्यया शिवं वशीकृतव-
त्पहं तस्य शरीरे-**वाम** मागमेवाऽऽत्म्य तिष्ठामि ।
इयन्तु उत्तमाङ्गं समाख्या मत्तोऽप्युच्चतर स्थान मा
चक्रामेति परोत्कर्षसहिष्णुत्वस्वरूपासूयाद्योतकोऽत्र
धन्याशब्दः ।

किञ्च, ‘धन्या योषित् प्रलोमिका इति वचन
प्रामाण्येन प्रलोमिका इयं का स्विच् ! सर्वज्ञोऽपि त्वं
प्रलोमिकायास्तस्या माया-वागुरा-निपतितः तां शिरसा-
किल घत्से इति ईश्वरं प्रति उपालम्भो द्योत्यते । ‘मूर्धानं’
पत्युरारोह’ इति श्रुतिवाक्यस्य स्थूलार्थमेव गृहीत्वेव
वाल्लभ्यात् शिरोऽलक्षत् काचन कान्ता; सर्वथा प्रतीक्ष्यस्य
पस्युमूर्धानं मारुह्य अपारात्सीच्च । अतस्मा अवन्त्यैव
(धन्यशब्दस्य विपरीतलक्षणया ईदृगर्थलाभः) । तथा-
ऽपि सा धन्यम्मन्यमाना भवतीति साधिक्षेपोक्तिः । तादृशी-
मपितामुत्तमाङ्गेन समुद्रहन् दृष्यसि निर्लज्ज इति नील-
कण्ठं प्रति सोल्लुण्ठनोक्तिः ।

सामूयां सर्वमङ्गलाया इमामुक्तिं श्रुतवान् ‘सा
शशिकला’ इति वदन्, गङ्गां निगूह्य, शशिशब्दं कलाशि-
रस्कं कृत्वा, स्त्रीलिङ्गतां प्रकल्प्य छलेन प्रत्युचे । ऋजु
प्रकृतिका पार्वती तस्या एव सुन्दर्याः शशिकलेत्यभिधान
स्यादिति मत्वा ‘एतदस्या नाम किन्तु ? इति पुनः
पप्रच्छ । स पुनरपि, चन्द्रकलामेव साऽनुयुङ्क्ते इति
मन्यमान इव छलोत्तरं ददाति--‘नामैवाऽस्याः’, तदेतत्
ते परिचितमपि त्वया कुतः विस्मृतम्’ इति अद्य परम-
विषय कौतवं विजानती, ‘शशिकला शब्देन निहन्तुं परि-
चितं चन्द्रमुद्दिश्य न मे प्रश्नः, अपितु, जटाजूट-कुहर-

निलीनां नूतनां वधू निदृश्यैवेति तात्पर्येण ब्रूते ‘नारीं
पृच्छामि नेन्दु’ मिति । नारीमिति पदस्य पृच्छि प्रति
प्रधानकर्मता, अप्रधानकर्मता वा विवक्षितुं शक्यते । इयं
नारी का इति शिवं प्रति नारी प्रधानकर्मक एव पार्वत्या-
प्रश्नः । परन्तु धूर्तप्रिणीधूर्जटिः इन्द्रोः नायाश्च अप्रधान-
कर्मता पार्वत्या विवक्षितेति आपाद्य प्रतिब्रवीति--‘इयं
शशिकलेति ममुक्तेः, सत्यनिरूपणाय इन्दुः प्रमाणतया
स्वीकृत्य न पृच्छयते चेत् अर्थात्, चन्द्रः पुरुषो मत्सजातीय
ममैवाऽनुकूलम् असत्यमेव ब्रूयादिति तत्र तत्र विश्वासो न
भवति चेत्, ममुक्तं सत्यमसत्यं वेति, तत्र सकलविलम्ब-
स्थानं, सजातीयां प्राणसखीं विजयां पृच्छ, सर्वं कथयतु ।
नारीं पृच्छामि नेन्दुम्’ इति पार्वतीकृतप्रश्नस्य, इन्दुः
पुमान्, हन्त ! त्वत्पक्षपाती सत्यं न वदेत्, अतः स्त्रियमेव
मत्सजातीयां पृच्छामि इति भावं प्रकल्प्य, कौतवन्तु
समालम्ब्य शिवेनैवं समाहितम् । एव गङ्गाभुजङ्गो महेश्वरः
शिवस्थां सपत्नीं सुरधुनीं पार्वतीदेव्या निहन्तुत्य, आत्मनः
छद्मसामर्थ्यं प्राचकाशत् । युगम् गङ्गां सपत्नीकलहा-
द्रक्षितुं, सत्यमपलप्य सरलां सर्वमङ्गलां प्रसादयितुं च यः
प्रगल्भते, स शङ्करो युष्मान् सर्वानपि पालयतु इति पद्य
भावः ।

अद्य, छात्राणामुपकाराय किञ्चित्सूच्यार्थं सूचनं
क्रियते । ‘चन्द्रनामाङ्किता कार्या सरसानां यतो निधिः’
इत्यनुशासनेन नान्दीश्लोकः चन्द्रचिह्नः कर्तव्यः । इन्दुश-
शिकलाशब्दयोः विन्यासेन, चन्द्रवृत्तान्तं समन्वयेन च स
सम्प्रदायोऽन्वसारि । इन्दुरित्यमृतवीर्यम्, आयुः प्रदम् ।
आदिपो ‘धन्या के’ (यं) इति मगणः । मो भूमि श्रिय
मातनोति । मगणो भूमिदेवतः, सम्पदमभिवर्धयति,
इन्दुशब्दसंज्ञितस्य सनात्मन् चन्द्रगुप्तस्य राज्ञः राज्यलक्ष्मी-
स्थेयं संसूचयति । शठशब्दः प्रयुक्तोऽत्र कथायां कुटिल-
नीतिप्रयोगप्राधान्यं पिशुनयति । परमेश्वरः शठः पश्वती

सूर्योदयः

सत्त्वप्रधानत्वात् ऋजुनीतिरूपा भवति । कुटिलगामिनी गङ्गा तु कुटिलनीतिरूपा भवति । शिवो गङ्गां निगूह्य पार्वत्यै स्वस्य धर्मपरां प्रादर्शयत् । चाणक्योऽप्यत्र धर्म-
नीतिकञ्चुकच्छन्नामेव कुटिलनीतिं प्रयुज्य स्वाभीष्टं समपीपदत् । कर्तुञ्चैवमकर्तुं मन्ययितुं तन्त्रेषु राज्ञामपि
चतुरधिवषण्णाणक्यः नान्दी श्लोस्थितेन विभुगद्देनासूचि ।
आग्रन्थसमाप्तिं कीटित्य-नीति-प्रयोग-चातुरी दरीदृश्यते
एव ।

मुद्रा राक्षसव्याख्यात्रा सत्यव्रतमिहेन निरूपिता
सच्चार्यसूचनाऽप्यत्र सङ्गृह्यते-वस्तुतोऽस्य नाटकस्य नायक
श्राणक्य एवऽन तु सविवायत्तसिद्धिश्चन्द्रगुप्तः । अतः
श्राणक्यानुबन्धेव सूच्चार्यसूचनात्मको ध्वनि निरूपणीयः ।
नायकश्चाणक्यः प्राणम्योऽपि गरीयस्यां कूटराजनीत्यामेव
अतिप्रणयी सदा तत्रैव रमते । तथा प्रणयभाजनमियं
राजनीतिश्राणक्यं राजलक्ष्मीः प्रणयिनमिव निध्यायन्ती
ईर्ष्यारोषकषायिता स्वप्रियाय कुप्यति । वस्तुतः श्राणक्यो
निरीहः राजलक्ष्मीपराङ्मुखः । कूटराजनीत्यामेव लग्न-
मानसः, अहेतोः कुपितां तां प्रसादयितुं, तस्याः राजलक्ष्मी-
विषयिणीमसूयामपोहितुञ्च स्वनेपुणीं प्रदर्शयति । तत्र
विश्वासजननाय, तस्या एव (राजलक्ष्म्याः) सहचरीं
विजयलक्ष्मीं (विजयां) प्रमाणीकरोति । कूटनीत्यामेव
बद्धभावेन मया उपर्युपरि विजयलक्ष्मीं समासाद्य चन्द्र-
गुप्तराजलक्ष्म्या एवानुबन्धिनीं करोमि । एतत्तु विजय-
लक्ष्मीर्जायते । राजलक्ष्मीं नाहं कामये, निरोहोऽस्मि-
त्वमेव मे प्रिया इति ब्रुवन् तस्याः कोपमपनुदन् चतुर-
श्राणक्यो जयति ।

आश्रमा मृगाश्च :—

आश्रमाणां हरिणानाञ्च अविनाभावसम्बन्धः काव्येषु
दृश्यते । यत्र यत्र तपोवनं प्रस्तावः, मुन्याश्रमप्रस्तावो वा
भवति, तत्र सवत्राऽपि मृगाणां सद्भावोऽवश्यं वर्ण्यते ।

मृगाश्रमयोरेतादृशस्य सम्बन्धस्य कारणं किम् ? मुनिभि-
स्साकं मुनिवालिका वसेयुः । ताः, विनोदार्थं कुतोऽपि
हरिणकानासाद्य तान् पुष्पान्ति, तैः क्रीडन्ति, तैस्साकं
निवसन्ति । एवं ते तासां विनोदाय कल्पन्ते इति कश्चित्
समादध्यात् । परन्त्वस्मिन् हेतुपददर्शने विश्वासो न भवति ।
स्वयमनुष्ठानव्यापृताः, अन्येषां तापसानां कुशेधमनीवारा-
दिवस्तुसम्पादनोपचारादि-व्याग्रश्च तपोधनकुमार्यः
कर्मशून्या इव कालक्षेपाय मृगानानीय तैः क्रीडन्तीति
वर्णने अनौचित्यमुत्पश्यामि । आश्रमेषु मृगवसतेः कारणं
मृगयमाणोऽहं कदाचित् मनुस्मृतावेकं, हारीतस्मृता
वेकञ्च श्लोकमद्राक्षम् : तत्र ऋषिप्रोक्तं हेतुं विलोक्य
भृशमभोदिषि, आभोदिषि, च तत्रोक्तं हेतुं सानीचीन्यम् ।
तच्चेत्यम् :—

कदाचिदप्यः सुखासीनं हारीतं महर्षिं धर्मप्रबोधं
ययाचिरे तदा सः 'शृण्वन्तु मुनयस्सर्वे धर्मान्वक्ष्यामि
साश्वतान्' इत्यारभ्य, प्रथमतो मुनीनां निवासोचितं स्थानं
मेवं निर्दिशति—

'तस्य धर्मं प्रवक्ष्यामि तद्यग्यं देशमेव च ।

कृष्णसारो मृगो यत्र स्वभावेन प्रवर्तते ॥

तस्मिन् देशे वसेत्; धर्मस्सिध्यति द्विजपुङ्गवाः ॥ इति

[हारीत स्मृतिः I-१५]

यत्र कृष्णसाराख्यो मृगाविशेषः स्वभावेनैव निवसति
न तु कुतश्चित् बलादानीय स्थाप्यते - तादृशे देशे एव
मुनिर्वसेत् । एव तादृशस्य तत्र निवासं धर्मस्सिध्यति इति
हरिणनिवासभूमिं तपस्विनां सिद्धिक्षेत्रमिति निश्चिनोति
हारीतः । अत्र मनुस्मृतिरप्यैककथमुद्बोधयति । आर्या-
वर्तं नाम भारतभूमिभागं (आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं
विन्ध्य-हिमालयोः आर्याः आवर्तन्ते पुनः पुनः रुद्रव-
न्त्येति आर्यावर्तः) निर्दिश्य तत्र यज्ञार्हं पवित्रं देशमित्यं
निरूपयति—

‘बुबोधयिषितं किञ्चित्’

२१

‘कृष्ण सारस्तु चरति मृगोऽत्र स्वभावावतः ।

स ज्ञेयो यज्ञियो देशः, म्लेच्छदेशे स्वतः परः ॥

मनुस्मृतिः, II-२३]

अत्र कुल्लूक व्याख्या-‘कृष्णसारो मृगो यत्र स्वभावतो वसति, न तु बलादानीतः, स यज्ञार्हो देशो ज्ञातव्य अन्यो म्लेच्छदेशो न यज्ञार्ह इत्यर्थः । अतएव निश्चप्रचं यत्, यत्र मृगाः सुखेन वसेयुः, तं देशमन्विष्य, तत्र मुनिमि निवासः कल्पयितव्यः इति । न तु, वचिदावासमुप-कल्प्य, पश्चात् तत्र सारङ्गा आनीयन्ते ।

मृगवासोचितः प्रदेशः मुनिवासोचित इति निर्धारणे को हेतुः ? मुनयो दिव्यदृष्टयः । तैर्निश्चिते उपदिष्टे विकल्पलेशस्याऽप्यवकाशो नास्ति । तत्राऽपि तेषां तादृशे निर्णये कारणेन केनचिद् भवितव्यम् । मृगास्सात्विकाः, अहिंसाः, शान्तिप्रियाश्च । तेषां स्वानुगुणप्रदेशान्वेषणे निशिता बुद्धिर्वर्तते । ‘गावो गन्धेन पश्यन्तीत्यादि रीत्या चतुष्पाज्जन्तवः आघ्राणमात्रेण हिताहिते, अनुकूल प्रतिकूले वस्तुनी प्रत्यभिजानते । तत्राऽपि मृगाणां तदन्वेषणे, परिशोधने च कुशाग्रीया मतिरिति मन्तुमस्त्यव-काशः । तादृशान्वेषणनैपूणीमुपलभ्यैव तेषां मृगाः (मृग-अन्वेषणे इति घातुः) इति नाम व्याघाद्येत्यूहे । तथा च स्थलस्य उचितानुचितत्व गवेषणे कृतं प्रयासं विनैव मृगनिवासः सूचितः मुनिमि रात्मनिवासः कल्पनीयः । यद्य-पि ब्राह्मणं स्ववैरपि एषैव सरणिरनुसरणीया, तथाऽपि बहुकार्यं - पराधीनैः कुटुम्बभिस्तथा कुटुम्बशक्यत्वात् श्रद्धा तत्र नाऽऽधीयते । ऋषिमिस्तु तादृशः प्रदेशो बाह्येव स्वीक्रियते । किञ्च मृगेषु नानाप्रकारेषु केवलं कृष्णसारस्यैव निर्देशः स्मृतिद्वयेऽपि अकारी । तन्नि-वासपवित्रित एव देशः निवासार्हः । इदं रहस्यं विद्वान् कवि-कुल-गुरुः कालिदासः स्वीयामिज्ञान - शाकुन्तलस्य प्रथमाङ्गारम्भ एव-

कृष्णसारे ददच्चक्षुः स्तवयिचाधिजय-कार्मुके

मृगानुसारिण साक्षात्पश्यामीव पिनाकिनम् ॥”

इति लिखन् कृष्णसारार्ङ्गतमकार्षीत् । प्रदेशश्च आश्रम एव । नायकोऽपि कृष्णसारमनुसरन्नेव रङ्गभूमौ प्रवेगित इत्ययं सन्दर्भः साश्चर्यं चमत्कार मातरोति ।

सति सप्तमी-‘आश्रमं प्रति गतवति वाल्मीकी’ इत्यादि वाक्यत्रिन्यासविशेषेषु ‘सति’ इति पदमध्या-हृत्य, संयोज्य अर्थाविशेषेण सौकर्यं कल्पयन्ति व्याख्या-तारः, अध्यापकाश्च । इयं पाठप्रवचनरीतिः बहुत्र अनु-ष्ठीयते । कृतसत्यव्याहारस्य सप्तमीकारः कविशेषस्य ‘सतिसप्तमी’ इति सङ्केतोऽपि पर्यवर्त्ति । परन्तु एवं क्रियमाणः सतिसप्तमीनिर्देशः किं युक्तरूपः, समग्रः, आश्रमसम्मतोवा इति विमर्शव्यम् । उदाहृतस्यले तु तत्सङ्गच्छते एव । वाल्मीकी इति पुल्लिङ्गसप्तम्येकवच-नान्तविशेष्यस्य लिङ्गाद्यनुगुणः सति इत्यध्याहारः युक्त एव । एवं नपुंसकलिङ्ग सप्तम्येकवचनेऽपि सतीतियुज्यत एव । परन्तु स्त्रीलिङ्गसप्तम्येक-वचन-द्विवचन बहुवचना-न्तेषु, पुंनपुंसकलिङ्ग-द्विवचन-बहुवचनान्तेषु च विशेष्येषु सत्सु क्रमशः सत् शब्दस्य, सत्यां, सत्योः, सतीषु, सतोः सत्यु इति रूपाणि अध्यहृतव्यानि भवन्ति । एवं स्थिते सतिसप्तमीति व्यवहारः कयङ्कारमुपपद्येत ।

सतिसप्तमीति शब्दः एवं व्युत्पाद्य इति मन्ये । ‘सति’ इति सप्तम्येकवचनान्तपदमत्र अनुकरणात्मक-मित्यूरीकृतव्यम् । ततः सति युक्तासप्तमी इति सति-सप्तमी, सति इति शब्देन अध्याहृतेन युक्ता सप्तमीत्यर्थः ‘शाकपायिवादीनां सिद्धये उत्तर-पदलोपस्यो पसङ्ख्यानम्’ इत्यनुशासनबलेन मध्यमपदलोपी समास आख्येयः । वाल्मीकी आश्रमं प्रति गतवति इति स्थिते सतियेष्वेव गतवति सति इत्यन्वयः प्रदर्श्यते । तत्र न विप्रतिपत्तिः ! अपितु, रामलक्ष्मणयो विपिनं विशतोऽस्ति, सीता-राम-

लक्ष्मणेषु चित्रकूटं प्रति प्रस्थितेषु, पार्वत्यां परमेश्वर-
मुपसर्पन्त्याम्, सख्योर्जया-विजययोः पार्वतीमनुवर्त-
मानयोः, श्रो-मू-नीलासु श्रीमन्नारायणमुपतिष्ठमानासु
इत्यादिस्थलेषु सतियोगोऽनुपपन्नः । उपरि निर्दिष्टेषूदाह-
रणेषु क्रमशः, विशतोऽसतो रिति, प्रस्थितेषु सत्सु इति
उपसर्पन्त्यां सत्याम् इति, अनुवर्तमानयोस्सत्योरिति-
उपतिष्ठमानासु सतीषु इति चैवं सतोः सत्सु, (नपुंसक-
ञिङ्गं प्येवमेव, न भेदः) सत्याम्, सत्योः, सतीषु इति
च अध्याहर्तृण्यानि पदानि । अतः सति सप्तमीति व्यवहार
कथमुपपद्यते ? तेन सर्वेषूदाहरणेषु अनुगतेन भवितव्यम्
'सतिसप्तमी' इति तु व्यपदेशः दोषविमुक्तः सर्वांगशश्व
भवेत्, यतः सति, सतो, सत्सु, सत्याम्, सत्योः, सतीषु
इति अध्याहाराणां सुबन्तानां सर्वेषामपि सत् शब्द एव
प्रातिपदिकं भवति । ऊहन्यायेन तु लिङ्गवचनानुरोधेन
सत्शब्दस्य प्रत्ययं संयोज्य सत्यामित्यादयः शब्दा अध्या-
हृतुं शक्यन्ते ।

रसगङ्गानधरे प्रतिवस्तुपमा-प्रकरणे उद्धते तवामृत-
स्यन्दिति इत्यादि श्लोके अलङ्कार-विचार-सन्दर्भे प्रस्ताव-

मोक्षपादः ।

प्रागुक्तेषु त्रिष्वपि पादेषु यथाक्रमं धर्म-संस्कार-क्रिया
वर्णयित्वा साम्प्रतं क्रियन्तुद्धि फलस्वरूपस्य सर्वसाधना-
न्तिमलक्ष्यरूपस्य मोक्षस्योपवर्णनायान्तिमं चतुर्थपादमुपक्रा-
मति, तस्येदमिदमादिमं सूत्रं यथा—

उमयतः सृष्टिः ॥ १ ॥

सृष्टिः सर्गं उमयतः उमयाभ्यां प्रकृतिपुरुषाभ्यां
सम्पद्यते, सृष्टिरहस्यज्ञानमन्तरेण न भवितुमर्हति लयज्ञानम्
जीवस्य मोक्षप्राप्तिरेव तत्त्वतः । अतः सर्गस्य मौलिकं
कारणमवगमयितुमुच्यते यत् प्रकृतिपुरुषयोरेव संगमात्

वैशात् जगन्नाथः पण्डितराजः 'स्थितेऽरविन्दे इति सति
सप्तमी' इति लिलेख । तत्र व्याख्याता पतञ्जलिसन्निभो
महावैयाकरणो नागेश महोपाध्यायः सङ्ग्रहव्याख्यादत्त-
दृष्टि रवि 'इति सतिसप्तमीति' इति प्रतीकमादाय 'इति
सत्सप्तमीत्यर्थः' इति व्यलेखीत् । सतिसप्तमीति व्यपदेश-
गतां विसंशुल्लतामालोच्यैव तां परिहर्तुं काम एवं
व्याचख्यो । 'अरविन्दे स्थिते सति' इति सत्यध्याहारे-
णाऽत्र समन्वयः । ततश्च अस्मिन् प्रयोगे सतियोगस्यैव
वर्तमानत्वात् सतिसप्तमीति व्यवहारः उचित एव ।
तथाऽपि उपयुक्तदर्शितरीत्या व्यपदेशस्य निर्दोषताम्, अनु-
गत्यैव सम्पादयितुं, सत्सप्तमीति व्याख्याम्, मुख्यं
विषयमुपादिक्षन्महो महोपाध्यायः ! अतस्सति सप्त-
मीति व्यवहारः आपातरमणीय इति, सत्सप्तमीति
व्यपदेशः शास्त्रसम्मत इति च अनेन अविचार्येण प्रमाणेन
निश्चेतुं शक्यते ।

यन्० सि० वि०

नरसिंहाचार्यः ॥

सृष्टिः । पूज्यपादेन महर्षिणा कपिलेन सांख्यदर्शने प्रकृति-
पुरुषस्वरूपं सम्यग् विवेचितम् अतः प्रकृतिपुरुषयोर्लक्षणविस्तरो
नात्रापेक्षितः । पदार्थवादरूपयोः न्याय-वैशेषिकदर्शनयोर-
नन्तरं सांख्यप्रवचनस्वरूपयोर्योगसांख्यदर्शनयोरधिकारो
निर्णीतः । तदनन्तरं चैतद्दर्शनस्य पञ्चमोऽधिकारो विद्यते
अतः कारणात् प्रकृतिपुरुषयोरत्र सविस्तरवर्णनमकृत्वा
पूज्यपादो महर्षिः सूत्रकारः केवलं स्वविज्ञानसाधनाय
संक्षिप्तमिदं वक्ति यत् मनुष्यपिण्डमृष्टिमारम्य सर्वेषामपि
चतुर्विध-भूतसंघानां सृष्टिः प्रकृतिपुरुषात्मिकैवास्ते । अतो

दृष्टान्तेनैतेन ज्ञातव्यमिदं यत् ब्रह्माण्डस्य सर्वोऽपि सर्गः
मूलपुरुष-मूलप्रकृतिसम्भूत एव ।

त्रिज्ञासुरत्र शंक्ते-ननु सांख्यदर्दनेन प्रकृतेरेकत्व
पुरुषस्य च बहुत्वं समाप्नातम् । किमेतत्तात्पर्यम् ?
विशेषश्चान्यनि दर्शनशास्त्राणि परमात्मनो मायायाश्चैकत्वं
प्रतिपाद्योभयसम्बन्धेन सृष्टिविलासं निश्चिन्वति कथंकारं
तस्यैतेन समन्वयः ? उच्यते-यो हि दार्शनिकः सिद्धान्तो
ब्रह्माभायातः सृष्टिसम्बन्धमाचष्टे, तेन मायाया अनादित्वं
सान्त्वयं च निर्णीतम्, ब्रह्मणो निर्दिष्टत्वश्च प्रतिपादितम्
सांख्यदर्शनेन तु प्रकृतेरनादित्वमनन्तत्वं च साधितम्, तथैव
स्फटिकस्य मणेरजाकुसुमसम्बन्धवत् पुरुषेण प्रकृतेः सम्बन्ध-
युक्तत्वमुक्तम् । अतः सांख्यस्य पुरुषबहुत्वस्वीकारः संगत
एव । मायाया अनादित्वं सान्त्वयञ्चस्वीकुर्वाणो दार्शनिकः
सिद्धान्त इदमभिधत्ते यत् यथा जलाशयतरङ्गेषु प्रति-
विम्बित एको दिनमणिरनेकानि रूपाणि विभ्रदपि वस्तुतो
निर्दिष्ट एक एव, जलीयतरङ्गा एव बहुरूपाणि धारयन्ति
दिनमणिस्तु न लिप्यते, सोऽद्वितीय एव परन्तु सांख्यवि-
ज्ञानुसारमेका मूलप्रकृतिरनन्तपुरुषेषु जवास्फटिकसम्बन्ध
इव प्रतिफलति, स्फटिकमणीन् लोडितान् विधत्ते उदाहर-
णेनैतेन सांख्यस्य बहुपुरुषवादोऽपि युक्ति-युक्त एव । यतो
हि सांख्यविज्ञानं जवारूपाप्रकृतेः रक्तवर्णः अतन्तपुरुषेषु
प्रतिफलितोऽनन्तानपि पुरुषान् रक्ततारञ्जितान् प्रत्याय-
यति । प्रथमविज्ञाने च कार्यस्वरूपं प्रकृतितरङ्गेषु विज्ञायते ।
सांख्यविज्ञाने च कार्यरूपम् अनन्तपुरुषेषु प्राकट्यमापद्यते ।
उभयत्र सिद्धान्ते प्रतिविम्ब-सिद्धान्तवैपरीत्याद् विचार-
पार्थक्यमवधेयम् । अतो ब्रह्माभायासंयोगेन प्रकृतिपुरुष-
योगेन च सृष्टिरेकैव कथा । द्वन्द्वसम्बन्धेन सृष्टिरित्यत्र
सर्वेषामैकमत्यम् ॥ १ ॥

प्रसङ्गत ईश्वरस्वरूपं निर्दिशति—

उभयविलक्षण ईश्वर ॥ २ ॥

उभयाम्भ्यां प्रकृतिपुरुषाम्भ्यां विलक्षण ईश्वरोऽवगन्त-
व्यवयवः । प्रकृतिरूपाया मायाया विषये तु कस्यापि
मतभेदो नास्ति । परन्तु वेदान्तस्यैकात्मवादतः सांख्यस्य
बहुपुरुषवादो विभिन्नवत्प्रतिमाति । परन्तु तद्ग्रहणमेतद्
यत् प्रकृतिप्रतिविम्बितम् आत्मानं प्रकृतिवन्मन्यमानो हि
सांख्यपुरुषः, । यतोऽयं प्रकृतेः । सांख्यपुरुषस्यापि द्रष्टा ।
सांख्येनापि ईश्वरोऽलौकिकप्रत्यक्षगम्यः स्वीकृतः । सांख्य-
दर्शनस्येश्वरवादस्वीकारो निरतिशयमहत्त्वसंवलितो
विज्ञेयः । यतः सांख्यभूमिमनुसृत्य ईश्वरस्वीकारस्य
नास्त्यावश्यकत्वम्, सुतरां सांख्यदर्शनम् परममास्तिक-
दर्शनम् । भूजगताद-महृषिपतञ्जलिकृतं योगदर्शनमीश्वर-
स्वरूपं सुस्पष्टमङ्गीकरोति, यत् अविद्याऽस्मिन्नादिकलेशः,
प्रकृतितरङ्गसम्भूतशुभाशुमकर्ममोगरूपाविपाकैः, आशयैः
कर्मबीजरूपसंस्कारैश्चापराभृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर इति ।
अतोऽयं पुरुषविशेष ईश्वर उभयविलक्षण इत्यत्र कः
सन्देहः ! जीवोऽल्पज्ञः, ईश्वरस्तु सर्वज्ञः । जीवो मायाधीनः
माया तु ईश्वरधीना । जीवोऽल्पशक्तिविशिष्टः, ईश्वरस्तु
सर्वशक्तिशाली । कर्माधीनो जीवः, कर्म तु ईश्वराधीनम् ।
जीवो ह्यस्य, ईश्वरो द्रष्टा । ब्रह्माण्डपिण्डात्मिका सृष्टि-
रनन्ता । ईश्वरस्तु एकोऽद्वितीयः । अतोहीश्वर उभया-
भ्यामपि प्रकृतिपुरुषाम्भ्यां विलक्षण इत्यत्र नास्त्यणीयानपि
संशीतिलेशः ॥ २ ॥

प्रसंगतो जीवं लक्षयति—

उभयाधीनो जीवः ॥ ३ ॥

जीवस्तुभयाधीनः प्रकृतिपुरुषयोरुभयोरेवाधीन इत्यर्थः
जीवत्वं किञ्च प्रकृतिपुरुषाम्भ्यामुभयामेव संबद्धम् ।
सांख्यविज्ञानमनुसृत्य पुरुषस्य स्वच्छता प्रकृत्या रञ्जनतेत्यु-
भयं मिलित्वा तृतीयं वस्तुजीव इत्युच्यते । पुरुषस्य चेत-
नत्वम्, प्रकृतेश्च गुणपरिणास इत्युभयसम्बन्धेन जीवस्य
जीवत्वं प्राकट्यमापद्यते । जीवस्यान्तकरणे प्रकृतेर्धारणा
शक्तिः, पुरुषस्य च चिदाभासश्चेकत्र स्थित्वा बन्धमोक्षयो-

112608

सूत्रोदयः

हेतुतां प्रतिपद्यते । उभयाधीनमन्तःकरण बन्धनदशां प्राप्नोति । चित्पुरुषः, जडा प्रकृतिः, इत्युभयसत्ताधीनो जीवश्चिज्जडग्रन्थि-स्वरूपात्मावधत्ते ॥ ३ ॥

सम्प्रति लक्ष्यसिद्धिं निदिशति —

उभयज्ञानानुक्तिः ॥ ४ ॥

उभययोः प्रकृतिपुरुषयोर्ज्ञानात् अवबोधानुक्ति-
र्जायते । अस्यां चतुर्थपादस्य प्रवृत्तिरेव मुक्तिनिमित्ता,
तथापि जिज्ञासुरत्र शङ्कते—ननु सर्गेऽजोभयव्यतिरिक्त
तृतीयं किमपि वस्तु नास्ति तर्हि मुक्तिः कस्य कथं वेति ?
समाधत्ते—एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति सर्वदर्शनसिद्धान्तः ।
तस्य ब्रह्मणः प्रकृतिः शक्तिर्वा यदा कर्मणि प्रवर्तते, तदैव
सृष्टिमभ्यावना । प्रकृतिपुरुषयोः सम्बन्धात् सृष्टिरित्यपि
सिद्धान्तितम्—तर्हिऽभ्युपगन्तव्यमेव यत् प्रकृतेः पुरुषस्य
च सत्तयोः पार्थक्येऽपि उभयं ब्रह्मसत्तातो नातिरिच्यते ।
अतो ज्ञानी महापुरुषयोः स्वरूपं सम्यगवधारयति, तथा
तेन ज्ञानिना महापुरुषपेणेन विज्ञायते यत् प्रकृतिसत्ता
पुरुषसत्ता चोभयमपि जीवान्तःकरणपरिणामभूतम्, वस्तो-
ऽद्वितीयमेकमेव ब्रह्म, तदानीं मुक्तिस्वरूपमुदेति । प्रकृतेः
पुरुषस्य च सत्ताद्वयं ब्रह्मणोऽर्थाभावात् प्रभावदेव स्वत-
न्त्रमनुभूयते तुरतामात्मज्ञानसाहाय्येन प्रकृतिपुरुषात्मक
विश्वहेतुभूतस्य प्रकृतिपुरुषरूपकार्यस्यावगती सत्यां ज्ञानी
महात्मा कारणे ब्रह्मणि संयुज्यते । एतदेव मुक्तिपदमा-
प्नोति ॥ ४ ॥

विज्ञानमेतत्परिपोषयति—

कार्यकारणयोरेकत्वापादनं मोक्षः ॥ ५ ॥

कार्यं च कारणं च तयोरेकत्वापादनम् अभिन्नता
स्वीकार एव मोक्षः । तत्त्वदशिमिमुनिभिः कार्यं कारणं
च ब्रह्मणो भावद्वयमुदीरितम् । कारणं ब्रह्मस्वरूपम्, कार्यं
ब्रह्म तु दृश्यप्रपञ्चमयं जगदित्युक्तम् । प्रकृतेरव्यक्तशायं
जगत् स्वरूपे विलीयते । प्रकृते व्यक्तदशायां तत् प्राकट्य-
वासाद्य द्वैतमयं प्रपञ्चं वितनुते । ब्रह्मतो ब्रह्मप्रकृति
यदा पृथगभवन्ती व्यक्तात्मावधत्ते तदानीमेकतोऽनन्तो
वैभवः प्राकृतिकः प्रकाशतेऽपरतश्चानन्ताः पुरुषा जीव-
गण्डेषु पावकस्फुलिङ्गवत् प्राकट्यपापघ्नन्ते । तत्त्वज्ञानी
महापुरुषो यदा स्वीयदार्शनीकज्ञानवृद्ध्या राजयोगपरि-

धिमासादयन् आत्मज्ञानस्य पूर्णाधिकारवान् जायते, तदा-
नीमसौ स्वानुभवेन प्रकृतिपुरुषोः सम्यग्ज्ञानमधिगच्छति ।
तदानीमिदमप्यसावनुभवति यद् अहंमेतिवद् ब्रह्म तत्प्र-
कृतिश्च न परस्परं भिद्यते । इदमपि तेनानुभूयते यत् ।
द्वैतप्रपञ्चं सर्वविधवैभवकारणं प्रकृतिपुरुषयोः पृथक्सत्ता-
मूलकारणं चेका ब्रह्मप्रकृतिरेव । आत्मज्ञानस्या परिपूर्ण-
ज्ञानावस्थायामस्यां कार्यब्रह्मणः कारणब्रह्मणश्चाद्वैतभावं
हृण्यंगमं कुर्वन् जीवन्मुक्तो महापुरुषो ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपद्य-
मानः स्वयंघन्यो जगदपि घन्यतां नयति । ज्ञानिन इय-
मुन्नततमाऽवस्था मोक्षस्वरूपमभिधीयते ॥ ५ ॥

सम्प्रति बन्धमोक्षयोः स्वरूपमाचष्टे—

बन्धमोक्षौ द्वन्द्वकत्वाभ्याम् ॥ ६ ॥

द्वन्द्वं च एकत्वं च ताभ्यां बन्धमोक्षौ भवतः । द्वन्द्वेन
बन्धः, एकत्वेन मोक्ष इत्यर्थः । बन्धमोक्षकारणकलापा-
न्वेषणकाले दार्शनिकाचार्यो विभिन्नमतानि प्रदर्शितवन्तः
सन्ति । केचिदाचार्या मुक्तिकारणं ज्ञानमज्ञानं च बन्ध-
कारणमिति वदन्ति । सूत्रकृन् महर्षिः भरद्वाजो वैज्ञानिकं
सिद्धान्तमनुसरन् मुक्तिपथं सरलीकुर्वन् इदमाह यद् द्वन्द्वा-
नुभवो बन्धनदशामूलकारणम्, एकतत्त्वयथार्थस्वरूपोदयो
मोक्षस्य कारणम् । वस्तुतो ब्रह्मशक्तिब्रह्मणः पृथग्भूत्वा
स्वीययाऽविद्यया सृष्टिप्रपञ्चं वितनोति, तदैव स्वीयां
पृथक्कसत्तां भजति जीवे द्वैतभावः समुदेति । अतो हीनं
स्वीकार्यमेव यद् द्वन्द्वानुभव एव जीवत्वसिद्धिकारकं,
द्वन्द्वानुभवेनैव बन्धनदशायाः समुदयः । ब्रह्मप्रकृतेर्यथाव-
स्थया दशेयमुत्पद्यते सा अविद्या । जीवस्य च यथावस्थया
दशेयमाविर्भवति सैवाज्ञानमिति चेदुच्यते तर्हि बन्धनं
द्वन्द्वोत्पन्नमिति सिद्धयति । तथैव ब्रह्मप्रकृतेर्यथावस्थया
मुक्तिपदमुदेति, सा विद्या जीवस्य च येनावस्थाविशेषेण
मुक्तिस्तदेवकतत्त्वज्ञानमिति चेदभिधीयते तदावि एकतत्त्वो-
दयेन मोक्ष इत्यभ्युपगन्तव्यमेव । कर्मोपासनाज्ञानसाहा-
य्येन यदाऽन्तःकरणस्य वैषम्यास्थितिः समत्वमवाप्नोति,
साधकस्य च चित्तं तल्लवारात् अविच्छिन्नदशामधिगत्य
एकतत्त्वात्मनि प्रधावति, तदानीं ययैवावस्थया मोक्ष-
स्योदयो जायते नैव केवलं क्रमंभीमांसादर्शनेनैतेनैव, प्रत्युत
सर्वतन्त्रसिद्धेन योगदर्शनेनाऽपि सिद्धान्तोऽयं स्वीकृतः ॥ ६ ॥

कशमः

काम नं० ४

१—प्रकाशनस्थानम् श्री भारतधर्ममहामण्डलम्, लहुराबीर, वाराणसी ।

२—प्रकाशनस्यावधि मासिकम्

३—मुद्रकस्य नाम डॉ० परमहंस मिश्रः एम. ए., पी-एच्. डी. साहित्याचार्यः

४—किं भारतनागरिकः ? अस्ति ।

प्राप्तिस्थानम्— श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, लहुराबीर, वाराणसी ।

५—प्रकाशकस्य नाम डा० परमहंसमिश्रः एम. ए., पी-एच्. डी. साहित्याचार्यः

किं भारतस्य नागरिकः ? अस्ति ।

प्राप्तिः श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, लहुराबीर, वाराणसी ।

६—सम्पादकस्य नाम डा० परमहंसमिश्रः, एम. ए., पी-एच्. डी. साहित्याचार्यः

किं भारतस्य नागरिकः ? अस्ति ।

प्राप्तिस्थानम्— श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, लहुराबीर, वाराणसी ।

७—तेषां नामानि ये स्वामिनः १-श्रीमती विद्यादेवी रेजिडेन्ट सेक्रेटरी

वित्तसहभागिनः वा सन्ति श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, लहुराबीर, वाराणसी ।

२-श्रीमती मुन्दरीबाई पाई, सहायक रेजिडेन्ट सेक्रेटरी

श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, लहुराबीर, वाराणसी ।

३-डा० परमहंसमिश्रः, स० सेक्रेटरी

श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, लहुराबीर, वाराणसी ।

अहम् डा० परमहंसमिश्रः एतद्वारा घोषितं करोमि, यत् मम ज्ञानविश्वा-

सयोरनुसारमुपपुक्तं विवरणं, सत्यमस्ति ।

—डा० परमहंसमिश्रः

प्रकाशकः

सूर्योदयस्य नियमाः

पत्र-संहिता—

१—‘सूर्योदयः’ मासिकपत्रस्य वार्षिकं शुल्कं रूप्यकदशकं वर्तते । धनादेश—(मनीआर्डर) द्वारा तत्प्रेषणीयम् । वी० पी० पी० द्वारा प्रेषणे ३।०० पृथक् प्रदेयानि स्युः ।

२—आवर्षं गम्भीरसाहित्यसमन्विताः १२ अङ्काः प्रकाश्यन्ते । नवीनप्रथमाङ्कतः (जनवरी अंकतः) एव ग्राहकत्वं स्वीक्रियते । माध्यमिकेन केनापि अंकेन न स्वीक्रियते ।

३—आंग्लमासस्य २६ तमे दिनांके ‘सूर्योदयः’ प्रकाशितो भवति । वारद्वयं संशोध्य ग्राहकेभ्यः सः प्रेष्यते । अतस्तदलाभे पूर्वं स्वकीय-पत्रालयतस्तदनागमनस्य निर्णयं कृत्वा १० दिनाङ्कान्तरं वयं सूचनीयाः ।

४—लेख-कवितादीनां भाषया संयतया, सरलया, शुद्धया च भाव्यम् । प्रकाशनीयलेखादीनां स्पष्टाक्षरैः कर्जितस्यैकपृष्ठे एवं लेखनमावश्यकम् । अस्वीकृता लेखादयः पोस्टविभागीय-चिटिका- (टिकट) प्राप्त्यनन्तरं परावर्तयितुं शक्यन्ते ।

५—सम्पादकीय-विषयसम्बन्धे पत्रव्यवहारे ‘सम्पादकः’ इति, व्यवस्था-विभागीयपत्र-व्यवहारे च ‘व्यवस्थापकः’ इति च स्पष्टं लेखनीयम् येन उत्तरलाभे मुद्या विलम्बो न भवेत् ।

विज्ञापनशुल्कम्—

सूर्योदये सुखविपूर्णं विज्ञापनं प्रकाश्यते । एकवारं तस्य प्रकाशनस्य शुल्कक्रमश्च अधोलिखितोऽस्ति, सार्वकालिकस्य दीर्घकालिकस्य च विज्ञापनस्य कृते विशेष-सौविधाय पत्र-व्यवहारः कार्यः ।

साधारणस्य प्रतिपृष्ठम्	१००)	साधारणस्य प्रत्यर्धपृष्ठम्	६०)
साधारणस्य चतुर्थांशपृष्ठस्य	३१)	आवरण-चतुर्थपृष्ठस्य	२००)
आवरण-तृतीयपृष्ठस्य	१५०)	प्रथमद्वितीयावरणपृष्ठयोः विज्ञापनं न स्वीक्रियते ।	

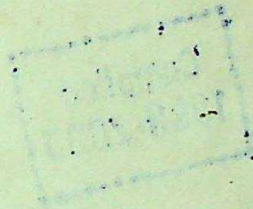
— संक्षेपतः —

‘सूर्योदय’-कार्यालयः, भारतधर्ममहामण्डलम्, लहुराबीर, वाराणसी--१

सम्पादकः, प्रकाशकः, मुद्रकश्च—डॉ० श्री परमहंस मिश्रः,

श्रीभारतधर्ममहामण्डलम् लहुराबीर, वाराणसी-२२१००१

मुद्रण-स्थलम् जयभारत प्रेस, बाँसफाटक, वाराणसी ।

Completed
1999-2000

